

Η ΚΑΝΟΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΚΡΟΔΕΞΙΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΦΥΛΟ,
ΜΜΕ,
ΕΝΟΠΛΕΣ
ΔΥΝΑΜΕΙΣ,
ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ρόζα Βασιλάκη – Γιώργος Σουβλής

Η ΚΑΝΟΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ
ΤΟΥ ΑΚΡΟΔΕΞΙΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΚΑΝΟΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΚΡΟΔΕΞΙΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΦΥΛΟ, ΜΜΕ, ΕΝΟΠΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ, ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΡΟΖΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΟΥΒΛΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	7
--------------------------	---

ΠΡΟΛΟΓΟΣ • Αριστοτέλης Καλλίς Η κοινότητα των άκρων και η «κανονικότητα» της Χρυσής Αυγής	9
--	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ • Ρόζα Βασιλάκη – Γιώργος Σουβλής Η κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στην Ελλάδα	21
---	----

Έλλη Βουγιούκα – Ανδρομάχη Κουτσουλέντη – Άννα Μπιρμπιλοπούλου – Ηρώ Τσαρμποπούλου-Φωκιανού – Έλια Ψαρά Ομοεθνικισμός και φεμινισμός στην Ελλάδα: η δεξιοποίηση των έμφυλων πολιτικών ταυτότητας	33
---	----

Περίληψη ♦ Εισαγωγή ♦ Μεθοδολογία ♦ Οι καταβολές του ομοεθνικισμού και του φεμινιστικού στη διεθνή βιβλιογραφία ♦ Σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας του φεμινιστικού και του ΛΟΑΤΚΙ κινήματος κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης ♦ Η ελληνική ιδιαιτερότητα: Τα αίτια καθυστέρησης των φαινομένων του ομοεθνικισμού και του φεμινιστικού στην Ελλάδα ♦ Ο ομοεθνικισμός στο ελληνικό πολιτικό συγκείμενο ♦ Ο φεμινισμός στο ελληνικό πολιτικό συγκείμενο ♦ Συμπεράσματα ♦ Βιβλιογραφία

Κατερίνα Δουκαρέλλη – Νατάσα Μπραέσα Συμβατικά ΜΜΕ και αντισυμβατικοί λόγοι: ηθικός πανικός και κανονικοποίηση της ακροδεξιάς ρητορικής	71
---	----

Περίληψη ♦ Εισαγωγή ♦ Βιβλιογραφική επισκόπηση ♦ Μεθοδολογία ♦ Συνοπτική ιστορία των ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών ♦ Οι αποδιοπομπαίοι τράγοι ♦ Η κρίση του έθνους, των θεσμών και του κράτους ♦ Η αναπαράσταση της Ιστορίας ♦ Ο λόγος των ΜΜΕ για τον Άλλο ♦ Η άλλη πλευρά της αλήθειας ♦ Συμπεράσματα ♦ Βιβλιογραφία

Γιώργος Παπακωνσταντίνου – Ηρώ Τσαρμποπούλου-Φωκιανού «Χωρίς στρατό, δεν υπάρχει πατρίδα»: η ακροδεξιά ρητορική στις Ένοπλες Δυνάμεις	121
Περίληψη ♦ Εισαγωγή ♦ Μεθοδολογία ♦ Οι ΕΔ στη βιβλιογραφία των κοινωνικών επιστημών ♦ Ιστορική ανασκόπηση του ρόλου του στρατού στην Ελλάδα ♦ Ο λόγος των στελεχών των ΕΔ ♦ Συμπεράσματα ♦ Βιβλιογραφία	
Νίκος Αντωνάκος – Στέφανος Διακάκος – Μόνικα Ναμιά – Βασίλης Νικητάκης Η ακροδεξιά ρητορική και η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος	157
Περίληψη ♦ Εισαγωγή ♦ Μεθοδολογία ♦ Η σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της Άκρας Δεξιάς στη βιβλιογραφία ♦ Η δημιουργία της Εκκλησίας της Ελλάδος και η πορεία της προς τον 21ο αιώνα ♦ ο Ελληνοχριστιανισμός και ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος ♦ Η Ορθόδοξη Εκκλησία και το μεταναστευτικό ζήτημα ♦ Συμπεράσματα ♦ Βιβλιογραφία	
ΕΠΙΜΕΤΡΟ • Δημήτρης Χριστόπουλος «Όποιος δεν φοβάται το πρόσωπο του τέρατος, πάει να πει ότι έχει αρχίσει να του μοιάζει»	195
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ • Ρόζα Βασιλάκη – Γιώργος Σουβλής – Τρύφωνας Λεμοντζόγλου Μετά τη Χρυσή Αυγή: η διείσδυση και οι μεταμορφώσεις του ακροδεξιού τρόπου σκέψης	203

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΜΙΑ ΕΞ ΟΡΙΣΜΟΥ συλλογική προσπάθεια, όπως αυτή που παρατίθεται στον παρόντα τόμο, δεν θα μπορούσε παρά να ολοκληρωθεί με τη συμβολή όλων αυτών που στηρίξαν, ο καθένας και η καθεμία με τον τρόπο του/της, την έρευνα, από την αρχική της σύλληψη μέχρι την έκδοσή της.

Θα θέλαμε, καταρχάς, να ευχαριστήσουμε όλους του συμμετέχοντες που δέχτηκαν να μας παραχωρήσουν συνεντεύξεις και να μοιραστούν μαζί μας τις σκέψεις και τις απόψεις τους, πόσο μάλλον που συχνά αυτές βρισκόνταν σε ένταση με τα ερευνητικά ερωτήματα και τις πολιτικές τοποθετήσεις μας.

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τη Δήμητρα Τζανάκη, την Αγγελική Δρογγίτη, την Ευγενία Σιαπέρα και τον Δημήτρη Σωτηρόπουλο, που είχαν την ευγενή καλοσύνη και τη διάθεση να διαβάσουν επιμέρους κομμάτια της δουλειάς και να μας δώσουν πολύτιμη ανατροφοδότηση για τη βελτίωση του παρόντος τόμου. Οι όποιες ελλείψεις, βεβαίως, βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά το Rosa Luxemburg Stiftung | Office In Greece και ιδιαιτέρως τη Φοίβη Δαλιάνη, που πίστεψαν στην έρευνα και τη συλλογική αυτή προσπάθεια, και τη στήριξαν αμέριστα μέχρι την ολοκλήρωση και την έκδοσή της.

Η κοινοτοπία των άκρων και η «κανονικότητα» της Χρυσής Αυγής

Η δικαστική καταδίκη της Χρυσής Αυγής ως εγκληματικής οργάνωσης τον Οκτώβριο του 2020 έκλεισε ένα μακροχρόνιο κύκλο που ξεκίνησε με τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα επτά χρόνια πριν. Στο διάστημα αυτό συνέβησαν μια σειρά από σημαντικές ανατροπές: ο εκλογικός και οργανωτικός αφανισμός του κόμματος, με τη σύλληψη και φυλάκιση της ηγεσίας του, η στροφή μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινής γνώμης ενάντια στη Χρυσή Αυγή ως πολιτική παρουσία, με ιδιαίτερη έμφαση στην καταδίκη των ακραίων μεθόδων της, και η εμφάνιση νέων εκλογικών μορφωμάτων τα οποία κάλυψαν το ιδεολογικό και –εν μέρει, τουλάχιστον– εκλογικό κενό που άφησε η *de facto* εξαφάνιση του ακροδεξιού κόμματος. Η απονομιμοποίηση της Χρυσής Αυγής φαινομενικά έκλεισε και έναν άλλο, ακόμα πιο μακροχρόνιο κύκλο που ξεκίνησε με τη (φαινομενικά) ξαφνική κοινωνική διασπορά και εκλογική άνοδο του κόμματος στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης.¹

Άδειασε λοιπόν το ποτήρι της σύγχρονης ελληνικής Ακροδεξιάς με την οριστική δικαστική καταδίκη της οργάνωσης; Ήταν η μετεωρική εκλογική άνοδος της Χρυσής Αυγής μια παροδική παρενέργεια της οικονομικής και πολιτικής κρίσης, των μνημονίων, της σημαντικής αύξησης των μεταναστευτικών ροών κατά τη διάρκεια των τριών προηγούμενων δεκαετιών; Ναι, ως ένα βαθμό και μόνο υπό την πολύ στενή έννοια ότι η άνοδος της Χρυσής Αυγής αυτή καθαυτήν εξέφρασε και ταυτίστηκε πολιτικά με μια μεταστροφή σημαντικής μερίδας του εκλογικού σώματος προς αντισυστημικές υπερεθνικές εναλλακτικές λύσεις.² Το βασικό ερώτημα, ωστόσο, αφορά το αν η ενίσχυση

1. Ellinas, Antonis A. “The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece,” *South European Society and Politics* 18, No. 4 (2013): 543-565. Angouri, Jo – Wodak, Ruth. “They became big in the shadow of the crisis’: The Greek Success Story and the Rise of the Far Right,” *Discourse & Society* 25, No. 4 (2014): 540-565.

2. Verousi, Christina – Allen, Chris. “From Obscurity to National Limelight: The Dramatic Rise, Fall and Future Legacy of Golden Dawn,” *Political Insight* 12, No. 1 (2021): 22-25.

της απήχησης του κόμματος συνιστούσε (α) μια μορφή σπασμωδικής και παροδικής διαμαρτυρίας ή (β) την ορατή συνέπεια πιο σημαντικών και μακροχρόνιων ιδεολογικών και κοινωνικών μετασχηματισμών στην ελληνική κοινωνία.³

Η πρώτη ανάγνωση θυμίζει ως ένα βαθμό τα αφηγήματα της «ιστορικής παρένθεσης» ή *interregnum*, με τα οποία εθνικές ιστοριογραφίες χωρών που βίωσαν φασιστικά καθεστώτα στη μεσοπολεμική περίοδο αντέδρασαν κατά τη μετάβαση στη μεταπολεμική «κανονικότητα» της δημοκρατίας, του κοινοβουλευτισμού και του φιλελεύθερου πλουραλισμού.⁴ Η λογική της παρένθεσης συνιστά ένα ιστορικό σχήμα το οποίο θεωρεί τα αντιδημοκρατικά, υπερεθνικιστικά, μισαλλόδοξα και βίαια φαινόμενα ως εφήμερες εξαιρέσεις μιας υποτιθέμενης μονόδρομης ιστορικής πορείας προς μια κοινωνία ανοιχτή, δημοκρατική, προοδευτική, ειρηνική, πιο ανεκτική και απαλλαγμένη από προκαταλήψεις και καταδικασμένες ακραίες λογικές του παρελθόντος. Το υποτιθέμενο ιστορικό πισωγύρισμα θα λειτουργούσε ως εφελτήριο για δημοκρατικά άλματα που θα γύριζαν ανεπιστρεπτή σελίδα στα μελανά κεφαλαία του παρελθόντος. Ούτως ή άλλως, η Ελλάδα ανήκει σε μια ειδική ομάδα ευρωπαϊκών χωρών που έζησαν αυτά τα πισωγυρίσματα σε πολλαπλές και αλληπάλληλες εκδοχές, τόσο κατά τη μεσοπολεμική όσο και κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Από μια μικροϊστορική σκοπιά, τέτοια πισωγυρίσματα μπορούν να θεωρηθούν ως αναπόφευκτα στάδια μιας ιστορικής διαλεκτικής δράσης-αντίδρασης. Η πεποίθηση, ωστόσο, ότι τέτοιες παρενέργειες αποτελούν τις εξαιρέσεις μιας μακροϊστορικής «εκπολιτιστικής διαδικασίας» διαμορφώνει ένα συνολικά αισιόδοξο αφήγημα, όπου ο κανόνας, η κυρίαρχη τάση, είναι εμφαντικά αντίστροφος στην προσωρινή παρένθεση.

Σε αντίθεση με την αισιόδοξη αυτή ανάγνωση, η δεύτερη ερμηνευτική υπόθεση αντιλαμβάνεται την πολιτική ενίσχυση ακραίων μορφών λαϊκίστικου υπερεθνικισμού ως έκφραση μιας ευρύτερης, βαθύτερης και πιο μακροχρόνιας ιδεολογικής κανονικοποίησης ακραίων αντιλήψεων. Μια τέτοια κανονικοποίηση, μάλιστα, θεωρείται ότι ξεπερνά κατά πολύ την εκλογική δύναμη των παροδικών πολιτικών μορφωμάτων που την επικαλούνται (για παράδειγμα, η τάση των κινημάτων της σύγχρονης Ακροδεξιάς να

3. Vasilopoulou, Sofia – Halikiopoulou, Daphne. “The Rise of the Golden Dawn in the Context of the Greek Crisis.” Στο Sofia Vasilopoulou – Daphne Halikiopoulou (2015). *The Golden Dawn’s “Nationalist Solution”: Explaining the Rise of the Far Right in Greece*, σσ. 15-30. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.

4. Leavitt IV, Charles L. “‘An entirely new land’? Italy’s post-war culture and its Fascist past,” *Journal of Modern Italian Studies* 21, No. 1 (2016): 4-18. Το επιχείρημα της «ιστορικής παρένθεσης» του φασισμού σχετίζεται με τις πρώτες αναγνώσεις του φασισμού από φιλελεύθερους διανοούμενους όπως ο Benedetto Croce. Βλ., για παράδειγμα, Rizi, Fabio Fernando (2003). *Benedetto Croce and Italian Fascism*. Τορόντο, Μπάφαλο NY και Λονδίνο: University of Toronto Press.

βασίζουν τη νομιμοποίησή τους στην έκφραση μιας υποτιθέμενης «σιωπηλής πλειοψηφίας».⁵ Επιπλέον, η δυναμική αυτής της κανονικοποίησης εκφράζει βαθύτερα κοινωνικά αντανακλαστικά αντίδρασης στην κυρίαρχη τάση, που συχνά ξεπερνούν συγκεκριμένα κόμματα. Υπ' αυτή την έννοια, η πτώση –είτε παροδική είτε πιο μόνιμη– της εκλογικής δύναμης συγκεκριμένων κομμάτων της Ακροδεξιάς δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ως αποτέλεσμα ούτε ως αδιάσειστη απόδειξη της αποδυνάμωσης των αντιλήψεων που αυτά εξέφρασαν. Η φαινομενική «εξαίρεση» της αντίδρασης σε πολλές περιπτώσεις κρύβει μια βαθύτερη και πιο διαρκή δυναμική κανονικοποίησης ακραίων αντιλήψεων, που επηρεάζει αθροιστικά το εύρος και το γενικότερο περιεχόμενο της κοινωνικής κυρίαρχης τάσης.⁶

Τι είναι ακριβώς αυτή η «κυρίαρχη τάση»; Η έννοια αυτή («mainstream» στα αγγλικά) παραμένει μια από τις πιο απροσπέλαστες και παραμελημένες κατηγορίες στην ανάλυση του ιδεολογικού εξτρεμισμού. Η δυσκολία ορισμού της «κυρίαρχης τάσης» έχει να κάνει με το γεγονός ότι αυτό στο οποίο αναφέρεται είναι ένα ασταθές και πολυσυλλεκτικό αμάλγαμα αντιλήψεων, συμπεριφορών και πρακτικών.⁷ Για το λόγο αυτό θα ήταν ορθότερο να θεωρήσουμε την κυρίαρχη τάση ως ένα φάσμα απόψεων, συμπεριφορών και πρακτικών, που εκτείνεται από έναν πυρήνα γενικής συναίνεσης προς πιο πολυσυλλεκτικές, ετερογενείς και συχνά αντιφατικές περιφέρειες, αλλά που στο σύνολό τους λογίζονται κατά το μάλλον ή ήττον σε μια δεδομένη χρονική στιγμή ως μη «ακραίες» και για το λόγο αυτόν αποδέκτες.⁸ Το πρόβλημα με αυτή τη λογική είναι ότι και η έννοια του «ακραίου» καθορίζεται σε συσχετισμό με μια «κανονικότητα» που εδράζεται στην «κυρίαρχη τάση» και καθορίζει τόσο αυτήν όσο και τις ακραίες αρνήσεις της.⁹ Κατά συνέπεια, η προσπάθεια καθορισμού του τι ακριβώς μπορεί να θεωρηθεί ως «κυρίαρχη τάση» και τι λογίζεται ως «ακραίο» εμπλέκεται σε μια ταυτολογία που την καθιστά περίπλοκη και δύναμει αμφισβητήσιμη.

5. Lowndes, Joseph. "White populism and the transformation of the silent majority," *The Forum* 14, No. 1 (2016), σσ. 25-37.

6. Krzyżanowski, Michał. "Discursive shifts and the normalisation of racism: imaginaries of immigration, moral panics and the discourse of contemporary right-wing populism," *Social Semiotics* 30, No. 4 (2020): 503-527. Krzyżanowski, Michał – Ekman, Mattias – Nilsson, Per-Erik – Gardell, Mattias – Christensen, Christian. "Uncivility, racism, and populism," *Nordicom Review* 42, No. 1 (2021), σσ. 3-15.

7. Kallis, Aristotle. "When Fascism Became Mainstream: The Challenge of Extremism in Times of Crisis," *Fascism* 4, No. 1 (2015), σσ. 1-24.

8. Minkenberg, Michael. "From pariah to policy-maker? The radical right in Europe, West and East: between margin and mainstream," *Journal of Contemporary European Studies* 21, No. 1 (2013), σσ. 5-24.

9. Bötticher, Astrid. "Towards academic consensus definitions of radicalism and extremism," *Perspectives on Terrorism* 11, No. 4 (2017), σσ. 73-77.

Το πρόβλημα λοιπόν δεν είναι τόσο αν η Χρυσή Αυγή ήταν ένα ακραίο φαινόμενο, αλλά ο καθορισμός της «κανονικότητας» από την οποία υποτίθεται πως η οργάνωση απέκλινε και την οποία παραβίασε κατάφωρα. Κατά τον Φουκώ (Foucault), η κανονικότητα παράγεται μέσα από δύο παράλληλες αλλά και διαφορετικές διαδικασίες.¹⁰ Από τη μία πλευρά, το «κανονικό» είναι το σύνθηρες, το εμπειρικά διαδεδομένο και αποδεκτό από την κοινωνική πλειονότητα. Από την άλλη πλευρά, όμως, η κανονικότητα είναι επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη με τις δομές εξουσίας, εκφράζοντας όχι τη γνώση και την αλήθεια, που κυριαρχούν ποσοτικά, αλλά αυτές που διαθέτουν κανονιστικό κύρος. Κατά συνέπεια, τόσο η «κυρίαρχη τάση» όσο και οι «ακραίες», μη νομιμοποιημένες αντιθέσεις της βασίζονται στη δύναμη καθορισμού της κανονικότητας ως αυτού που *πρέπει να είναι* και όχι αυτού που ήδη είναι «κανονικό». Για το λόγο αυτόν ο Φουκώ διαχωρίζει την έννοια της κανονικοποίησης χρησιμοποιώντας δύο παρεμφερείς όρους: *normalisation* (αυτό που είναι ήδη στατιστικά κανονικό) και *normation* (αυτό που παράγει το κανονιστικό ως αυτό που πρέπει να είναι ή να γίνει κανονικό). Η διαφορά είναι σημαντική, γιατί, ενώ στην πρώτη περίπτωση το κανονικό και το ακραίο προσδιορίζονται από τον εμπειρικά καθοριζόμενο μέσο όρο, στη δεύτερη περίπτωση το κανονιστικό παράγει και προάγει το κανονικό, το καθιστά κυρίαρχο πολιτικά, αν όχι ποσοτικά, και απονομιμοποιεί ή απαξιώνει ένα ευρύτερο φάσμα αντίθετων αντιλήψεων και πρακτικών.¹¹

Η εκλογική κατάρρευση και η δικαστική καταδίκη της Χρυσής Αυγής εμπλέκονται άμεσα στην ευρύτερη ανάλυση της πορείας όχι μόνο της ελληνικής Ακροδεξιάς, ιστορικής και σύγχρονης, αλλά και του φάσματος της σύγχρονης ελληνικής «κυρίαρχης τάσης». Η τελευταία μπορεί να εδράζεται μεταπολιτευτικά σε μια σειρά από κανονιστικές λογικές, όπως, για παράδειγμα, το «συνταγματικό τόξο»,¹² η απαξίωση των υπερεθνικιστικών φαντασιώσεων και ακραίων αιτημάτων, η φιλοευρωπαϊκή προοπτική και, πάνω από όλα, η απονομιμοποίηση της βίαιης πολιτικής συμπεριφοράς.¹³ Ωστόσο, ούτε η

10. Foucault, Michel (2007). *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978* (μτφρ. G. Burchell). Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, σσ. 57-63.

11. Mayes, Christopher R. "Revisiting Foucault's 'Normative Confusions': Surveying the Debate Since the Collège de France Lectures," *Philosophy Compass* 10, No 12 (2005): 841-845. McWhorter, Ladelle (2014). "Normalization." Στο Leonard Lawlor - John Nale (επιμ.) (2014). *The Cambridge Foucault Lexicon*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, σσ. 315-321.

12. Saridakis, Ioannis E. (2017). "Golden Dawn and the traits of extreme right-wing discourse amidst the Greek crisis." Στο Ourania Hatzidaki - Dionysis Goutsos (επιμ.) (2017). *Greece in Crisis: Combining Critical Discourse and Corpus Linguistics Perspectives*. Άμστερνταμ: John Benjamins, σσ. 375-412.

13. Φραγκουδάκη, Άννα. «Πολυπολιτισμός, εθνικισμός και ακροδεξιά», *Επιστήμη και κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας* 30 (2013), σσ. 105-150 και Φραγκουδάκη, Άννα (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακροδεξιάς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

ιστορική Ακροδεξιά ούτε οι σύγχρονες εκδοχές της ανέπτυξαν τη σκέψη, το λόγο και τη δράση τους σε πλήρη αντίθεση με τις «κυρίαρχες» πολιτικές, πολιτιστικές και κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής. Άλλωστε, σε πολλές περιπτώσεις το «ακραίο» βρίσκεται σε σχέση ποσοτικής συνέχειας και όχι κάθετης ποιοτικής ρήξης με το «κανονικό».

Σε αυτό το σημείο η αμφισημία της έννοιας της κανονικότητας δικαιολογεί την εξής ερώτηση: Με ποια έννοια και ποιον τρόπο ήταν η Χρυσή Αυγή «ακραία»; Ασφαλώς, οι βίαιες και τρομοκρατικές πρακτικές της, η ωμή επιθετικότητα των ιδεών της και η συχνή υπέρβαση μιας σειράς από σκληρά πολιτικά ταμπού (ευρεία χρήση σωματικής βίας, ωμός μισογυνισμός, γονυκλισία στο φασισμό και στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών, κηρύγματα μισαλλοδοξίας μέσα και έξω από το Κοινοβούλιο, άρνηση του Ολοκαυτώματος¹⁴ κτλ.) τη στιγματίσαν ως πολιτικό οργανισμό και την απονομιμοποίησαν στα μάτια της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος.¹⁵ Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, ένα σημαντικό κομμάτι ψηφοφόρων κατά την προηγούμενη δεκαετία την επέλεξε στις κάλπες και ένα τμήμα της κοινής γνώμης –πολύ πιο ευρύ κοινωνικά, πολιτικά και ηλικιακά από την εκλογική επιρροή του κόμματος ακόμα και στο απόγειο της δύναμής του–¹⁶ συνέκλινε με τα ιδεολογικά αφηγήματα της Χρυσής Αυγής και δικαιολόγησε την επιθετική μισαλλοδοξία της, ακόμα κι όταν κατέκρινε τις πιο ακραίες πρακτικές της και τη συμπεριφορά κορυφαίων στελεχών της. Η τάση αυτή, μάλιστα, συνεχίστηκε για αρκετό καιρό και μετά τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα.

Πώς φτάσαμε, λοιπόν, στο 7% των εκλογικών αναμετρήσεων του 2012 και 2015 ή στο 9,4% των Ευρωεκλογών του 2014;¹⁷ Ήταν η θεαματική ενίσχυση του κόμματος ένας ξαφνικός σπασμός αντίδρασης απέναντι σε ένα φαινομενικά ανέκδοτο και ξεφλημένο πολιτικό κατεστημένο και μια πρόωπη ελληνική εκδοχή του λαϊκίστικου αιτήματος να «πάρει (το έθνος) πίσω τον έλεγχο» εν μέσω κρίσεων άνευ προηγουμένου στη μεταπολιτευτική Ελλάδα και την

14. Navoth, Michal (2018). "The Worrisome Defiance of the Golden Dawn." Στο Mikael Shinkman (επιμ.) (2018). *Antisemitism Today and Tomorrow*. Μπράιτον, MA: Academic Studies Press, σσ. 71-85.

15. Petrou, Michalis – Kandyliis, George. "Violence and extreme-right activism: the neo-Nazi Golden Dawn in a Greek rural community," *Journal of Intercultural Studies* 37, No. 6 (2016), σσ. 589- 604.

16. Για παράδειγμα, βλ. Koronaiou, Alexandra – Lagos, Evangelos – Sakellariou, Alexandros – Kymionis, Stelios – Irini Chiotaki-Poulou. "Golden Dawn, austerity and young people: The rise of fascist extremism among young people in contemporary Greek society," *The Sociological Review* 63 (2015), σσ. 231-249.

17. Vasilopoulou, Sofia – Halikiopoulou, Daphne. "In the shadow of Grexit: The Greek election of 17 June 2012," *South European Society and Politics* 18, No. 4 (2013): 523-542 και Halikiopoulou, Daphne – Vasilopoulou, Sofia. "Support for the Far Right in the 2014 European Parliament Elections: a comparative perspective," *Political Quarterly* 85, No. 3 (2014), σσ. 285-288.

Ευρώπη;¹⁸ Κάθε άλλο. Υπό μια σημαντική έννοια, η Χρυσή Αυγή της δεκαετίας του 2010 δεν έγινε ξαφνικά, αλλά ήταν ήδη αδιάσπαστο κομμάτι μιας άλλης ελληνικής «κανονικότητας», τόσο πολιτικής όσο και κοινωνικής και πολιτιστικής, την οποία το κανονιστικό αφήγημα της μεταπολιτευτικής και «εκσυγχρονιστικής» Ελλάδας προσπάθησε να περιθωριοποιήσει και να αποσιωπήσει, αλλά δεν κατάφερε να εξαλείψει ή να αποδομήσει. Η εμφάνισή της στον εκλογικό χάρτη της χώρας ήταν όχι απλώς μια απλή και προσωρινή παρενέργεια της οικονομικής κρίσης ή του μεταναστευτικού, αλλά αποτέλεσμα μιας βαθύτερης, πιο μακροχρόνιας ριζοσπαστικοποίησης του ελληνικού εθνικισμού από τη δεκαετία του '90. Συνδεόταν επίσης με μια σειρά μακροχρόνιων ακραίων αντιλήψεων περί εθνικής ιδιαιτερότητας και ιστορικής κατάπτωσης, που μπορεί να απονομιμοποιήθηκαν –ορισμένες εξ αυτών– στον κυρίαρχο λόγο της Μεταπολίτευσης, αλλά δεν έχασαν ούτε την κοινωνική απήχυσή τους ούτε τους θιασώτες τους μέσα στην «κυρίαρχη τάση».¹⁹

Ακόμα κι αυτές οι πιο «ακραίες» αντιλήψεις, ωστόσο, δεν αναπτύχθηκαν ή αναπαράχθηκαν σε έναν ιδεολογικά στεγανό χώρο ξεχωριστά από το σύγχρονο ελληνικό «mainstream». Αντιθέτως, εδράζονται σε σημαντικό βαθμό σε κοινότοπες εθνικιστικές ιδέες, που ήταν στο παρελθόν και παραμένουν ακόμη απόλυτα νομιμοποιημένες, τόσο στο επίπεδο της καθημερινότητας όσο και στο πλαίσιο του πολιτικού κυρίαρχου λόγου. Μολονότι ο βίαιος εθνικιστικός παροξυσμός και η φανατική αδιαλλαξία της Χρυσής Αυγής ήταν ακραία φαινόμενα, υπό την έννοια ότι παραβίασαν μια σειρά από ταμπού, τα ταμπού αυτά αναφέρονταν κυρίως στη συμπεριφορά και στον συγκεκριμένο τρόπο πολιτικής δράσης των μελών της. Μολαταύτα, σε ιδεολογικό επίπεδο η Χρυσή Αυγή βρίσκεται σε σχέση ποιοτικής συνέχειας με αντιλήψεις που αναπαράγονται μέσα στο φάσμα της κυρίαρχης τάσης της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Αν υποθεθεί ότι, πέρα από τις υπερβατικές συμπεριφορές της, η Χρυσή Αυγή εξέφρασε «ακραίες» θέσεις σε μια σειρά από ζητήματα –εθνικής ταυτότητας και κυριαρχίας, αντιμετώπισης κάθε μορφής μειονοτήτων, θρησκευτικής ελευθερίας, μετανάστευσης και ελέγχου συνόρων κτλ.–, αυτές συνιστούσαν σε σημαντικό βαθμό έναν εξτρεμισμό μέσω της διόγκωσης κυρίαρχων

18. Toloudis, Nicholas. "The golden dawn: the financial crisis and greek fascism's new day," *New Labor Forum* 23, No. 1 (2014), σσ. 38-43· Sotiris, Panagiotis. "Political crisis and the Rise of the Far Right in Greece: Racism, nationalism, authoritarianism and conservatism in the discourse of Golden Dawn," *Journal of Language Aggression and Conflict* 3, No. 1 (2015), σσ. 173-199· Lamprianou, Iasonas – Ellinas, Antonis A. "Institutional grievances and right-wing extremism: Voting for Golden Dawn in Greece," *South European Society and Politics* 22, No. 1 (2017), σσ. 43-60.

19. Vasilopoulou, Sofia – Halikiopoulou, Daphne (2015). *The Golden Dawn's "nationalist solution": explaining the rise of the far right in Greece*. Καμ: Springer· Ellinas, Antonis A. "The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece," *South European Society and Politics* 18, No. 4 (2013), σσ. 546-548.

αντιλήψεων και όχι μέσω ήδη απονομιμοποιημένων ιδεών. Και επειδή οι θέσεις αυτές είναι, ούτως ή άλλως, συνδεδεμένες άρρηκτα με κοινότητες και νομιμοποιημένες εθνικιστικές ιδέες που βρίσκονται μέσα στο φάσμα της σύγχρονης ελληνικής «κανονικότητας», είναι αναπόφευκτο ότι έχουν ένα μακροχρόνιο αντίκτυπο στην «κυρίαρχη τάση» που δεν συνδέεται με τις εκλογικές τύχες του ίδιου του κόμματος.²⁰

Από πολλές απόψεις, λοιπόν, το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής αποτελεί μόνο το πιο πρόσφατο επεισόδιο στην περίπλοκη γενεαλογία ενός μπανάλ ελληνικού υπερεθνικισμού. Είναι κομμάτι μιας ευρύτερης τάσης αντίδρασης στην αλλαγή και νοσταλγίας για την υποτιθέμενη απολεσθείσα σαφήνεια –πολιτιστική, πολιτική, κοινωνική, φυλετική– πρότερων εποχών. Ο λαϊκισμός της Χρυσής Αυγής έχει ρίζες σε πολύ πιο τετριμμένες εκδοχές του υπερεθνικισμού των δεκαετιών του '90 και του 2000 τύπου ΛΑΟΣ.²¹ Συνδέεται επίσης με άλλες κοινότητες απόψεις περί εθνικής ιστορικής, πολιτιστικής και γεωγραφικής ιδιαιτερότητας, περί απειλούμενης φυλετικής καθαρότητας από υποτιθέμενες εισβολές συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων και πθών, περί πολιτιστικής ασυμβατότητας με συγκεκριμένες εθνικές, θρησκευτικές και φυλετικές ομάδες και περί μιας εθνικής κυριαρχίας υπονομευόμενης από δήθεν ξένα κέντρα και διεθνείς συνωμοσίες.²² Τέτοιες και άλλες αντιλήψεις μπορεί να μην εντάσσονται στην κανονιστική λογική της ελληνικής κυρίαρχης τάσης, αλλά παραμένουν «κυρίαρχες» με την ποσοτική έννοια της ευρύτερης διαχρονικής κοινωνικής αποδοχής και *de facto* απενοχοποίησης στα μάτια σημαντικής μερίδας του πληθυσμού. Επιπλέον, αναπαράγονται στις παρυφές –και όχι μόνο– της κυρίαρχης τάσης, διεκδικώντας κατά καιρούς –και σε αρκετές περιπτώσεις απολαμβάνοντας– νομιμοποίηση από φορείς του ελληνικού «mainstream»: πολιτικές οργανώσεις και πρόσωπα, μέσα ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, δηλώσεις και έργα προερχόμενα από δημόσιους διανοούμενους κτλ.

Κάπως έτσι φτάσαμε στις ακραίες ιδεολογικές εκζητήσεις και στην

20. Για παράδειγμα, Halikiopoulou, Daphne – Nanou, Kyriaki – Vasilopoulou, Sofia (2016). “Changing the policy agenda? The impact of the Golden Dawn on Greek party politics”. GreeSE: Hellenic Observatory papers on Greece and Southeast Europe (103). Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, Λονδίνο, <http://eprints.lse.ac.uk/68587/>

21. Ellinas, Antonis (2012). “LAOS and the Greek extreme right since 1974.” Στο Andrea Mammone – Emmanuel Godwin – Brian Jenkins (επιμ.) (2012). *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σσ. 140-156 και Pappas, Takis – Aslanidis, Paris (2015). “Greek Populism: A Political Drama in Five Acts.” Στο Hanspeter Kriesi – Takis Pappas (επιμ.) (2015). *European populism in the shadow of the great recession*. Κόλτσεστερ: ECPR Press, σσ. 181-196.

22. Katsambekis, Giorgos – Stavrakakis, Yannis. “Revisiting the nationalism/populism nexus: Lessons from the Greek case,” *Javnost-The Public* 24, No. 4 (2017), σσ. 391-408.

υπερβατική βία της Χρυσής Αυγής: όχι μέσω εκτροπής από την κυρίαρχη τάση, αλλά ως σύνθεση, ριζοσπαστικοποίηση και παραφθορά ήδη νομιμοποιημένων ή απενοχοποιημένων απόψεων της σύγχρονης ελληνικής κανονικότητας. Για αυτόν το λόγο η Χρυσή Αυγή –της οποίας η προγενέστερη απήχηση βασίστηκε σε μια σειρά από τετριμμένους ή όχι ιδεολογικούς προπομπούς– έχει ήδη περάσει τη σκυτάλη σε νέους επίδοξους εκφραστές του λαϊκίστικου υπερεθνικισμού, μέσα και έξω από την πολιτική «κυρίαρχη τάση».²³ Η απονομιμοποίησή της είναι οργανωτική και η απαξίωσή της έχει να κάνει με συγκεκριμένες υπερβατικές μεθόδους συμπεριφοράς που επέδειξε. Αυτό, ωστόσο, δεν συνεπάγεται απαξίωση ολόκληρου του ιδεολογικού προφίλ της και ακόμα λιγότερο των βασικών κυρίαρχων ιδεών τις οποίες επικαλέστηκε για νομιμοποίηση και μέσα από τις οποίες απευθύνθηκε με επιτυχία σε «σιωπηλές μειοψηφίες».

23. Βλ., για παράδειγμα, τα ευρήματα της έρευνας της Ρόζας Βασιλάκη, του Γιώργου Σουβλή και του Τρύφωνα Λεμοντζόγλου, που δημοσιεύτηκαν ως «Μετά τη Χρυσή Αυγή: η διείσδυση και οι μεταμορφώσεις του ακροδεξιού τρόπου σκέψης», The Press Project, 18/4/2021, <https://thepressproject.gr/meta-ti-chrysi-avgi-i-dieisdysi-kai-oi-metamorfoseis-tou-akrodexiou-tropou-skepsis/>

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Φραγκουδάκη, Ά. (2013). «Πολυπολιτισμός, εθνικισμός και Ακροδεξιά», *Επιστήμη και κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας* 30 (2013), σσ. 105-150.
- Φραγκουδάκη, Ά. (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακροδεξιάς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Angouri, J. – Wodak, R. (2014). “‘They became big in the shadow of the crisis’ The Greek Success Story and the Rise of the Far Right,” *Discourse & Society* 25, No. 4 (2014), σσ. 540-565.
- Bötticher, A. (2017). “Towards academic consensus definitions of radicalism and extremism,” *Perspectives on Terrorism* 11, No. 4 (2017), σσ. 73-77.
- Ellinas, A.A. (2013). “The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece,” *South European Society and Politics* 18, No. 4 (2013), σσ. 543-565.
- Ellinas, A.A. (2012). “LAOS and the Greek extreme right since 1974.” Στο Andrea Mammone – Emmanuel Godwin – Brian Jenkins (επιμ.) (2012). *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, σσ. 140-156.
- Foucault, M. (2007). *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978* (μτφρ. G. Burchell). Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, σσ. 57-63.
- Halikiopoulou, D. – Vasilopoulou, S. (2014). “Support for the Far Right in the 2014 European Parliament Elections: a comparative perspective,” *Political Quarterly* 85, No. 3 (2014), σσ. 285-288.
- Halikiopoulou, D. – Nanou, K. – Vasilopoulou, S. (2016). Changing the policy agenda? The impact of the Golden Dawn on Greekparty politics. GreeSE: Hellenic Observatory papers on Greece and Southeast Europe (103). Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, Λονδίνο, διαθέσιμο στο <http://eprints.lse.ac.uk/68587/>
- Kallis, A. (2015). “When Fascism Became Mainstream: The Challenge of Extremism in Times of Crisis,” *Fascism* 4, No. 1 (2015), σσ. 1-24.
- Katsambekis, G. – Stavrakakis, Y. (2017). “Revisiting the nationalism/populism nexus: Lessons from the Greek case,” *Javnost-The Public* 24, No. 4 (2017), σσ. 391-408.
- Koronaïou, A. – Lagos, E. – Sakellariou, A. – Kymionis, S. – Chiotaki-Poulou, I. (2015). “Golden Dawn, austerity and young people: The rise of fascist extremism among young people in contemporary Greek society,” *The Sociological Review* 63 (2015), σσ. 231-249.
- Krzyżanowski, M. (2020). “Discursive shifts and the normalisation of racism: imaginaries of immigration, moral panics and the discourse of contemporary right-wing populism,” *Social Semiotics* 30, No. 4 (2020), σσ. 503-527.
- Krzyżanowski, M. – Ekman, M. – Nilsson, P.E. – Gardell, M. – Christensen, C. (2021). “Uncivility, racism, and populism,” *Nordicom Review* 42, No. 1 (2021), σσ. 3-15.
- Lamprianou, I. – Ellinas, A.A. (2017). “Institutional grievances and right-wing extremism: Voting for Golden Dawn in Greece,” *South European Society and Politics* 22, No. 1 (2017), σσ. 43-60.
- Leavitt IV, C.L. (2016). “‘An entirely new land’? Italy’s post-war culture and its Fascist past,” *Journal of Modern Italian Studies* 21, No. 1 (2016), σσ. 4-18.
- Lowndes, J. (2016). “White populism and the transformation of the silent majority,” *The Forum* 14, No. 1 (2016), σσ. 25-37.

- Mayes, C.R. (2005). "Revisiting Foucault's 'Normative Confusions': Surveying the Debate Since the Collège de France Lectures," *Philosophy Compass* 10, No. 12 (2005), σσ. 841-845.
- McWhorter, L. (2014). "Normalization". Στο Leonard Lawlor – John Nale (επιμ.) (2014). *The Cambridge Foucault Lexicon*. Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, σσ. 315-321.
- Minkenberg, M. (2013). "From pariah to policy-maker? The radical right in Europe, West and East: Between margin and mainstream," *Journal of Contemporary European Studies* 21, No. 1 (2013), σσ. 5-24.
- Navoth, M. (2018). "The Worrisome Defiance of the Golden Dawn." Στο Mikael Shinkman (επιμ.) (2018). *Antisemitism Today and Tomorrow*. Μπράιτον, MA: Academic Studies Press, σσ. 71-85.
- Pappas, T. – Aslanidis, P. (2015). "Greek Populism: A Political Drama in Five Acts." Στο Hanspeter Kriesi – Takis Pappas (επιμ.) (2015). *European populism in the shadow of the great recession*. Κόλτσεστερ: ECPA Press, σσ. 181-196.
- Petrou, M. – Kandyliis, G. (2016). "Violence and extreme-right activism: the neo-Nazi Golden Dawn in a Greek rural community," *Journal of Intercultural Studies* 37, No. 6 (2016), σσ. 589-604.
- Rizi, F.F. (2003). *Benedetto Croce and Italian Fascism*. Τορόντο, Μπάφαλο NY και Λονδίνο: University of Toronto Press.
- Saridakis, I.E. (2017). "Golden Dawn and the traits of extreme right-wing discourse amidst the Greek crisis." Στο Ourania Hatzidaki – Dionysis Goutsos (επιμ.) (2017). *Greece in Crisis: Combining Critical Discourse and Corpus Linguistics Perspectives*. Άμστερνταμ: John Benjamins, σσ. 375-412.
- Sotiris, P. (2015). "Political crisis and the Rise of the Far Right in Greece: Racism, nationalism, authoritarianism and conservatism in the discourse of Golden Dawn," *Journal of Language Aggression and Conflict* 3, No. 1 (2015), σσ. 173-199.
- Toloudis, N. (2014). "The golden dawn: the financial crisis and greek fascism's new day," *New Labor Forum* 23, No. 1 (2014), σσ. 38-43.
- Vasilopoulou, S. – Halikiopoulou, D. (2013). "In the shadow of Grexit: The Greek election of 17 June 2012," *South European Society and Politics* 18, No. 4 (2013), σσ. 523-542.
- Vasilopoulou, S. – Halikiopoulou, D. (2015). *The Golden Dawn's "nationalist solution": explaining the rise of the far right in Greece*. Καμ: Springer.
- Vasilopoulou, S.– Halikiopoulou, D. (2015). "The Rise of the Golden Dawn in the Context of the Greek Crisis." Στο Sofia Vasilopoulou – Daphne Halikiopoulou (2015). *The Golden Dawn's "Nationalist Solution": Explaining the Rise of the Far Right in Greece*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan, σσ. 15-30.
- Verousi, C. – Allen, C. (2021). "From Obscurity to National Limelight: The Dramatic Rise, Fall and Future Legacy of Golden Dawn," *Political Insight* 12, No. 1 (2021), σσ. 22-25.

Η κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στην Ελλάδα

Η καταδίκη της Χρυσής Αυγής τον Οκτώβριο του 2020, έπειτα από μια πολύκροτη και πολύχρονη δικαστική διαδικασία, που χαρακτηρίστηκε ως η πιο σημαντική πολιτική δίκη ύστερα από αυτήν της Νυρεμβέργης, αποτέλεσε ορόσημο του κλεισίματος ενός κύκλου που είχε ανοίξει στην Ελλάδα με την οικονομική κρίση. Έτσι, η δραματική πτώση της Χρυσής Αυγής, που αποκρυσταλλώθηκε στην αποτυχία της να εκπροσωπηθεί στο Κοινοβούλιο τον Ιούλιο του 2019 και στο χαρακτηρισμό της ως εγκληματικής οργάνωσης ένα χρόνο αργότερα, αποτέλεσε συστατικό στοιχείο ενός αφηγήματος που ήθελε τη χώρα να αφήνει πίσω της για τα καλά τα χρόνια της «κρίσης», μιας κρίσης οικονομικής όσο και πολιτικής. Την καταδίκη αυτή ακολούθησε επίσης μια εντυπωσιακή σύγκλιση σε επίπεδο πολιτικού και μιντιακού λόγου: Από το λεγόμενο «δημοκρατικό τόξο» –σημαντικοί εκπρόσωποι του οποίου διατηρούσαν ευθείες σχέσεις με την Χρυσή Αυγή, όπως ορισμένα μέλη της κυβέρνησης Σαμαρά– μέχρι τα λεγόμενα συστημικά ΜΜΕ, που είχαν επιδείξει αξιοσημείωτη ανοχή απέναντί της, μια νέα συναίνεση αναδείχτηκε, που τοποθετούνταν πλέον ξεκάθαρα απορριπτικά απέναντι στο νεοναζιστικό μόρφωμα, του οποίου οι πρακτικές χαρακτηρίστηκαν εγκληματικές. Ωστόσο, αυτό που ήταν εξίσου εντυπωσιακό με τη νέα πολιτική συναίνεση ήταν η σιωπή με την οποία αντιμετώπιστηκαν οι ιδέες και η ρητορική της ακροδεξιάς οργάνωσης. Ο γενικόλογος όρος «λαϊκισμός», που προωθήθηκε ως μετωνυμία για την Άκρα Δεξιά, και ο οποίος εσκεμμένα την εξισώνει με την Άκρα Αριστερά –επί της ουσίας, μια εκλαϊκευμένη μορφή της «θεωρίας των δύο άκρων»–, συσκοτίσε την ιδεολογική καταγωγή των εγκληματικών πρακτικών της Χρυσής Αυγής, δηλαδή τον επιθετικό εθνικισμό, το ρατσισμό, το σεξισμό, την ομοφοβία, τον αντισημιτισμό, με άλλα λόγια τις ιδεολογίες αποκλεισμού και διάκρισης, που χαρακτηρίζουν την Άκρα Δεξιά διεθνώς σήμερα.

Η συσκοτίση αυτή, η απουσία λόγου για τις ιδέες της Χρυσής Αυγής και της απήχσής της στην κοινωνία αποτέλεσαν τη βάση των ερευνητικών ερωτημάτων που επιχειρεί να διερευνήσει ο παρών τόμος. Το ερώτημα που

διατρέχει τα κεφάλαια τα οποία παρουσιάζονται εδώ είναι το κατά πόσο και με ποιους τρόπους νομιμοποιήθηκε πολιτικά και κανονικοποιήθηκε κοινωνικά η ακροδεξιά ιδεολογία, καθώς και σε ποιο βαθμό αποτελεί σήμερα μια νέα «κοινή λογική» που δεν αποτελεί ιδεολογικό ίδιον ορισμένων ακραίων, αλλά εμπεδωμένη νοοτροπία και ρυθμιστικό παράγοντα της πολιτικής ζωής. Κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης, η ελληνική κοινωνία βρέθηκε μπροστά στο σταυροδρόμι μεταξύ (Ακρο)δεξιάς και (Ακρο)αριστεράς. Η ζυγαριά φάνηκε προσωρινά να γέρνει προς τα αριστερά, με τις νίκες του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2015. Ωστόσο, η ρητορική της «πρώτης φοράς Αριστερά» συσκότισε τις ιδεολογικές καταβολές σημαντικού μέρους των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ, για τους οποίους η ψήφος στην Αριστερά ήταν μάλλον συγκυριακή και ευκαιριακή παρά συνειδητή και μικρή σχέση είχε με προτάγματα περί μιας δημοκρατικής και συμπεριληπτικής κοινωνίας, στον αντίποδα της εθνικιστικής «καθαρότητας» και του φοβικού εθνικισμού, από τον οποίο εμφορούνταν εκδοχές της εθνολαϊκιστικής Δεξιάς. Έτσι, παρά την προσωρινή εκλογική επικράτηση του ΣΥΡΙΖΑ αλλά και ως αποτέλεσμα της γενικής απογοήτευσης που έφερε η αποτυχία πραγματοποίησης των υποσχέσεων του (τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο εκδημοκρατισμού των κρατικών θεσμών), η ελληνική κοινωνία σε μακρό χρόνο –όπως διαφαίνεται και μέσω του δημοσιευμένου ερωτηματολογίου που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας και που παρατίθεται στο Παράρτημα του τόμου– φαίνεται να στρέφεται ξεκάθαρα προς τα δεξιά. Κεντρικά στοιχεία που συνιστούν τον ιδεολογικό πυρήνα της Χρυσής Αυγής –ξενοφοβία, ρατσισμός, πίστη στην ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, πεποίθηση ότι οι γειτονικές χώρες επιβουλεύονται την Ελλάδα, ισλαμοφοβία– φαίνεται να έχουν διαχυθεί ευρέως και να εκφράζονται απενοχοποιημένα ως νέα κανονικότητα.

Βεβαίως, η ευρύτερη αυτή «δεξιοποίηση» (Camus – Lebourg, 2017) της κοινωνίας δεν αποτελεί ελληνική τάση μόνο: Από τις ΗΠΑ του φαινομένου Τραμπ, τις μορφές αυταρχικού κοινοβουλευτισμού της μακρινής Ινδίας του Μόντι και της Βραζιλίας του Μπολσονάρο, μέχρι την αποκάλυπτη ομοφοβία και ξενοφοβία της Πολωνίας και της Ουγγαρίας της καθ' ημάς Ευρώπης, οι κοινωνίες φαίνονται να εκφασίζονται με γοργούς ρυθμούς. Είτε ως αντίδραση στην παγκόσμια οικονομική κρίση και την εξαθλίωση, που παράγουν οι πολιτικές λιτότητας, τις οποίες επιβάλλει ο νεοφιλελευθερισμός, είτε ως αντίδραση στις προσπάθειες εμπέδωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων των μέχρι σήμερα αποκλεισμένων και περιθωριοποιημένων μειονοτήτων, η Ακροδεξιά ως τρόπος σκέψης φαίνεται ότι καταφέρνει να κεφαλαιοποιήσει τα ζητήματα με αποτελεσματικό τρόπο, που αποτυπώνεται τόσο εκλογικά όσο και σε επίπεδο κοινωνικών τάσεων, στάσεων και απόψεων. Η μορφή της Άκρας Δεξιάς που εκφράστηκε μέσω της Χρυσής Αυγής, η οποία χρησιμοποίησε εξίσου βίαιες πρακτικές και λόγους, έκανε την αναγνώριση της ιδεολογικής φύσης

και των πολιτικών της στόχων προφανέστερη και την καταδίκη της, όταν ξεπέρασε τα όρια ανοχής που επέδειξαν απέναντί της οι θεσμοί του κράτους, ευκολότερη. Ωστόσο, η διεθνής τάση, από την οποία η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση, υποδεικνύει ότι η ίδια μπορεί να προωθή την ατζέντα της μέσω των κοινοβουλευτικών θεσμών, καθώς η λεγόμενη «φιλελεύθερη Δεξιά» μετακινείται ολοένα και δεξιότερα, όπως υποδεικνύουν και τα παραδείγματα αυταρχικού κοινοβουλευτισμού, που αναφέρονται παραπάνω.

Η νέα Άκρα Δεξιά οικειοποιείται τον δικαιωματικό λόγο αντιστρέφοντας τα πρόσημα (για παράδειγμα, «η πλειοψηφία απειλείται από τις μειονότητες» που θα έπρεπε να είναι σιωπηλές και αόρατες, «τα δικαιώματα των ανδρών») εργαλειοποιώντας έτσι τις πολιτικές ταυτότητας (αλλά και δείχνοντας τα όρια και τους κινδύνους αυτών των πολιτικών), αναγνωρίζοντας επιλεκτικά ορισμένα δικαιώματα (για παράδειγμα, η περίπτωση του «ροζ ξεπλύματος» με τη μερική και υπό όρους αποδοχή των ΛΟΑΤΚΙ διεκδικήσεων) και στρέφοντάς τα εναντίον άλλων περιθωριοποιημένων κοινοτήτων (για παράδειγμα, «οι μετανάστες ή οι μουσουλμάνοι που απειλούν την ελευθερία των γυναικών στη Δύση ή/και τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων»). Η κοινή συνισταμένη όλων αυτών των στοιχείων, τα οποία χρησιμοποιούνται χρησιμοθηρικά και κατά το δοκούν στα διαφορετικά εθνικά συγκείμενα που εκδηλώνονται, είναι η επίκληση μιας «κρίσης αξιών» και η αντισυστημικότητα: Η νέα Άκρα Δεξιά παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως θεματοφύλακας μιας εθνικής παράδοσης, η οποία απειλείται από την πολυπολιτισμικότητα και τα αιτήματα της συμπεριληπτικότητας που εκφράζουν οι περιθωριοποιημένοι, και ταυτόχρονα ως λόγος αντίστασης, ως λόγος αμφισβήτησης μιας υποτιθέμενης κυριαρχίας αυτών ακριβώς των περιθωριοποιημένων ομάδων οι οποίες διεκδικούν αναγνώριση, κοινωνική ένταξη και ισονομία. Η νέα Άκρα Δεξιά, η «εναλλακτική Δεξιά (Alt-right)», όπως έχει γίνει γνωστή, δεν προκρίνει αποκλειστικά και κατά προτεραιότητα βίαιες μεθόδους και αποτρόπαιες επιθέσεις εναντίον των εχθρών της. Η στρατηγική της έχει στραφεί στη διάβρωση των ίδιων των κρατικών θεσμών, στη συστηματική διάδοση των ιδεών της και, υπ' αυτή την έννοια, σε ένα σχέδιο μακροπρόθεσμης ιδεολογικής ηγεμονίας μέσω της κανονικοποίησης των ιδεών της (Αχμάντ, 2021).

Αυτές οι διαπιστώσεις αποτέλεσαν το υπόβαθρο για τη διατύπωση των ερωτημάτων και για τις μεθοδολογικές επιλογές του παρόντος τόμου. Έναυσμα αλλά και κεντρικό στόχο της έρευνας αποτέλεσε ο τρόπος με τον οποίο η Άκρα Δεξιά διεισδύει στους θεσμούς, ο τρόπος που τους διαμορφώνει προβάλλοντας τη λογική της ως «κανονικότητα» και, τέλος, ο τρόπος που η «κανονικότητα» αυτή επιστρέφει στην κοινωνία, συμβάλλοντας έτσι στην περαιτέρω ριζοσπαστικοποίησή της προς τα ακροδεξιά. Ο τόμος εστιάζεται σε θεσμούς που θεωρούνται κεντρικοί στην παραγωγή και αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, γενικότερα στα σύγχρονα έθνη-κράτη και ειδικότερα

στην Ελλάδα λόγω των ποιοτικών της χαρακτηριστικών. Αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, τρία εκ των οποίων εστιάζονται στις Ένοπλες Δυνάμεις, στην Εκκλησία και στα ΜΜΕ αντίστοιχα και ένα τέταρτο που επικεντρώνεται στον σύγχρονο λόγο περί έμφυλων ζητημάτων. Τόσο οι Ένοπλες Δυνάμεις όσο και η Εκκλησία της Ελλάδος συγκαταλέγονται μεταξύ των πιο πολιτικά ισχυρών και ιδεολογικά επιδραστικών μηχανισμών διαχρονικά από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Έκαστος από τους δύο αυτούς θεσμούς διατείνεται ότι αποτελεί θεματοφύλακα μιας ελληνικότητας –μονοθρησκευτικής, μονοπολιτισμικής, ετεροκανονικής, πατριαρχικής– η οποία συχνά παρουσιάζει σημαντικές συνάφειες με την παραδοσιακότητα που διατείνεται ότι εκπροσωπεί και «υπερασπίζει» η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα. Στόχος του τόμου δεν είναι να καταδείξει ότι οι Ένοπλες Δυνάμεις ή η Εκκλησία αποτελούν απλώς «βραχίονες» ενός ακροδεξιού βαθέως κράτους ή να ισχυριστεί μια απόλυτη ταύτιση μεταξύ των ιδεολογιών των Ενόπλων Δυνάμεων και της Εκκλησίας –άλλωστε, τα αντίστοιχα κεφάλαια αναδεικνύουν, μεταξύ άλλων, και τις αποκλίσεις μεταξύ του επίσημου λόγου των θεσμών και του ανεπίσημου λόγου των υποκειμένων που ενσαρκώνουν τους θεσμούς–, αλλά να φωτίσει τις συγκλίσεις και έτσι να αναδείξει την κανονικοποιητική τους λειτουργία αναφορικά με το σώμα των ιδεών, των στάσεων και των απόψεων της Άκρας Δεξιάς κατά την τελευταία δεκαετία. Στο ίδιο πνεύμα, η μελέτη των ΜΜΕ έχει στόχο να εξετάσει το ρόλο τους στη διάδοση και κανονικοποίηση ενός λόγου που σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται με τις κατηγορίες σκέψης και τα ρητορικά σχήματα της Άκρας Δεξιάς. Η σύγκλιση που παρατηρείται μεταξύ των «mainstream» και των ακραίων μέσων, σε συνδυασμό με την επιδραστικότητά τους επί σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού –και λαμβάνοντας υπόψη τις πολύ χαμηλές αξιολογήσεις που έχει δεχτεί η χώρα μας αναφορικά με την ελευθερία του Τύπου τα τελευταία χρόνια¹ μπορεί να ερμηνεύσει σε ένα βαθμό τη διασπορά και την εμπέδωση του ακροδεξιού τρόπου σκέψης, που παρατηρείται στην ελληνική κοινωνία σήμερα. Η μελέτη των έμφυλων ζητημάτων διαφοροποιείται σε ένα βαθμό από τη μελέτη των θεσμών, που επιχειρείται στα λοιπά κεφάλαια του τόμου, υπό τη στενή έννοια του ότι το φύλο δεν αποτελεί ένα «θεσμό». Ωστόσο, το φύλο ως κατεξοχόν πεδίο άρθρωσης και εμπέδωσης της εξουσίας, και δεδομένου του τρόπου που έχει συναρθρωθεί τα τελευταία χρόνια με την κρίση των δυτικών φιλελεύθερων δημοκρατιών αναφορικά με ζητήματα μετανάστευσης, ισλαμοφοβίας, ατομικών και κοινοτικών δικαιωμάτων και ελευθερίας του λόγου –με το ζήτημα της μουσουλμανικής γυναικειάς περιβολής να είναι ίσως το πιο εξέχον σύμβολο αυτών των εντάσεων–, καθιστά τη μελέτη του λόγου περί έμφυλων ζητημάτων απαραίτητη για την

1. Βλ. <https://rsf.org/en/greece> και <https://www.statista.com/statistics/1026113/eu-press-freedom-index/>

κατανόηση της ιδεολογικής άρθρωσης της νέας Άκρας Δεξιάς. Σε αυτή τη λογική, το κεφάλαιο δεν εστιάζεται στη μελέτη της ακροδεξιάς ιδεολογίας περί φύλου εν αυτή, αλλά στον τρόπο με τον οποίο η εργαλειοποίηση των έμφυλων ζητημάτων από την Άκρα Δεξιά, που παρατηρείται στην Ευρώπη σήμερα, έχει αρχίσει να ριζώνει στη χώρα μας και σε ποιο βαθμό.

Ταυτόχρονα, ωστόσο, το ερευνητικό ενδιαφέρον του τόμου για τους θεσμούς υπερβαίνει τον επίσημο λόγο που παράγουν, χωρίς βεβαίως να τον θεωρεί δευτερεύουσας σημασίας, για να στραφεί στα υποκείμενα που ενσαρκώνουν αυτούς τους θεσμούς. Αυτό το ενδιαφέρον καθοδήγησε και τις μεθοδολογικές μας επιλογές: Στο μέτρο που ήταν δυνατό με βάση τους περιορισμούς τους οποίους αντιμετωπίσαμε –δυσκολία πρόσβασης σε περικλειστα επαγγελματικά περιβάλλοντα όπως ο στρατός και η Εκκλησία, εκπόνηση της μελέτης κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 που περιόρισε την κινητικότητα αλλά και την πρόσβαση, για παράδειγμα, σε χώρους λατρείας, όπως οι Εκκλησίες– διεκπεραιώθηκαν σαράντα έξι (46) συνεντεύξεις βάθους με στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων, ιερείς και μέλη θρησκευτικών κοινοτήτων καθώς και μέλη της φεμινιστικής και ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας (για λεπτομέρειες, βλ. τα αντίστοιχα κεφάλαια). Υιοθετώντας την προοπτική της κατανοητικής κοινωνιολογίας και της παράδοσής της, που δίνει προτεραιότητα στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι νοηματοδοτούν τη δράση και τη σκέψη τους και κατανοούν τον κοινωνικό κόσμο, οι συνεντεύξεις αυτές είχαν στόχο να αναδείξουν τα εννοιολογικά και ρητορικά σχήματα, μέσω των οποίων τα υποκείμενα που ενσαρκώνουν τους θεσμούς αυτούς ενσωματώνουν και αναπαράγουν πτυχές της ακροδεξιάς ιδεολογίας ως «κοινή λογική».

Εμφороούμενος, λοιπόν, από ένα ενδιαφέρον για τη διάχυση της ακροδεξιάς ιδεολογίας και την κανονικοποίησή της στο κοινωνικό σώμα ως νοοτροπίας, ο παρών τόμος εγγράφεται –αλλά και διαφοροποιείται ως προς τις ειδικές στοχεύσεις του– σε μια ευρύτερη δεξαμενή μελετών του φαινομένου της Άκρας Δεξιάς στη σύγχρονη Ελλάδα. Η μελέτη της σύγχρονης ελληνικής Ακροδεξιάς ως αντικείμενο έρευνας τράβηξε τη συστηματική προσοχή των ερευνητών αφότου η ίδια η ιστορική συγκυρία την ανέδειξε ως κρίσιμο κοινωνικό φαινόμενο με την ανάδειξη της Χρυσής Αυγής ως πέμπτου κόμματος σε επιρροή στις εκλογές του Ιουνίου του 2012. Το αποτέλεσμα αυτό μαρτυρούσε, μεταξύ άλλων, την αποσταθεροποίηση του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος το οποίο είχε δομηθεί γύρω από τη σταθερή και ηγεμονική παρουσία των κομμάτων του ΠΑΣΟΚ και της Νέας Δημοκρατίας, τα οποία εναλλάσσονταν στην εξουσία από την πτώση της Χούντας και έπειτα, στο μέτρο που αυτή αμφισβητήθηκε ουσιαστικά από την ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ ως κύριου αντιπολιτευτικού κόμματος στα αριστερά του πρώτου και της Χρυσής Αυγής και των Ανεξαρτήτων Ελλήνων στα δεξιά της δεύτερης, με το συνολικό εκλογικό ποσοστό των δύο τελευταίων να έχει ανέλθει στο 14,43%. Οι

μετατοπίσεις αυτές στις εκλογές του Ιουνίου του 2012 αποτελούσαν δείκτες των ευρύτερων κοινωνικών μετασχηματισμών που είχαν λάβει χώρα στην ελληνική κοινωνία έπειτα από δύο χρόνια εφαρμογής μνημονίων τα οποία διέλυσαν το μεταπολιτευτικό κοινωνικό συμβόλαιο και τις κοινωνικές συναινέσεις που απέρρεαν από αυτό, σηματοδοτώντας το τέλος της λεγομένης «Μεταπολίτευσης».

Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας για την Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα μέχρι να έρθει η Χρυσή Αυγή στο πολιτικό προσκήνιο της χώρας είχε διεξαχθεί κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, από ιστορικούς οι οποίοι έχουν καταπιαστεί με τις διαφορετικές μορφές του φαινομένου, όπως αυτό εκφράστηκε κατά τη διάρκεια του μακρύ ελληνικού 20ού αιώνα. Επίκεντρο των περισσότερων από τις ιστορικές μελέτες που καταπιάστηκαν με το συγκεκριμένο ζήτημα αποτέλεσαν οι δικτατορίες που εγκαθιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, υποχρεώνοντάς τες να στρέψουν τον ερευνητικό τους φακό κυρίως σε όψεις των δύο βασικότερων από αυτές, που είναι εκείνη του Ιωάννη Μεταξά, αφενός, και του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου, αφετέρου.² Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί στη βάση του ότι η ελληνική Ακροδεξιά μέχρι και την εκλογή της Χρυσής Αυγής στις κοινοβουλευτικές εκλογές του 2012 δεν παρουσίασε βαθμό πολιτικής κινητοποίησης από τα κάτω παρόμοιο με αυτόν που επέδειξαν χώρες όπως η Ιταλία, η Γερμανία, η Ισπανία και η Ρουμανία, καθώς τα κινήματα της ελληνικής Ακροδεξιάς δεν αυτονομηθήκαν επαρκώς από τους ισχύοντες πολιτικούς σχηματισμούς, με αποτέλεσμα οι όποιες προσπάθειες εκφασισμού της κοινωνίας να συμβαίνουν με πρωτοβουλίες από τα πάνω. Αυτό δεν σημαίνει ούτε ότι δεν υπήρχαν κινήματα σχετικά ούτε ότι η παρουσία τους δεν παρήγαγε απτά πολιτικά αποτελέσματα, αλλά μάλλον ότι οι πρωτοβουλίες από τα πάνω, όπως αυτές των καθεστώτων της 4ης Αυγούστου και της 21ης Απριλίου, μετά την παγίωση της εξουσίας τους προσεταιρίστηκαν και ενσωμάτωσαν προσωπικότητες από το χώρο της Άκρας Δεξιάς κάνοντας τις οργανικά τους κομμάτια. Επίσης, με βάση τα όσα έχουν λεχθεί παραπάνω, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις θεσμοποίησης της Ακροδεξιάς στο ελληνικό συγκείμενο, αυταρχικές εκτροπές όπως αυτές του Μεταξά και των Συνταγματαρχών θα πρέπει να ερμηνευτούν περισσότερο ως αποτέλεσμα είτε της θεσμικής αδυναμίας του κοινοβουλευτικού συστήματος να λειτουργήσει αποτελεσματικά εντός συνθήκων κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης είτε του φόβου αμφισβήτησης των προνομίων

2. Ορισμένες από τις σχετικές που εμπίπτουν στην εξής κατηγορία είναι οι ακόλουθες: Σ. Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνο*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006, Μ. Τρεμόπουλος, *Τα Τρία Ε (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ*, Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2018, Σ. Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα: Εστία, 2016, Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος (Εκτος Τόμος)*, Αθήνα: Πατάκης, 2011, Γ. Αλεξιάτος, *Οι Ελλαδέμποροι, Άκρα Δεξιά και Φασισμός στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Άπαρσις, 2019.

τμήματος του κρατικού μηχανισμού από διαδικασίες εκδημοκρατισμού παρά ως αποτέλεσμα πολιτικής κινητοποίησης από τα κάτω.

Η σημαντική εκλογική άνοδος της Χρυσής Αυγής τράβηξε το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων που ασχολούνται με όψεις της κοινωνικής και πολιτικής συγχρονίας, διότι σηματοδοτούσε τομή σε σχέση με μια σειρά δεδομενικοτήτων τόσο για το ελληνικό μεταπολιτευτικό συγκείμενο όσο και για το ευρωπαϊκό. Παρότι η Χρυσή Αυγή δεν συνιστούσε το μόνο ακροδεξιό κόμμα το οποίο σημείωσε σημαντική άνοδο στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ήταν το μόνο δεδηλωμένα ναζιστικό κόμμα το οποίο εισήλθε σε ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ανακαλώντας μνήμες και αναλογίες από την περίοδο της μεσοπολεμικής Βαϊμάρης. Η πραγματικότητα αυτή διερρήγνυε και ένα θεσμικό ταμπού το οποίο αποτελούσε κατοχύρωση του μεταπολεμικού πολιτικού συμβολαίου της Δυτικής Ευρώπης: την απαγόρευση της νομικής συγκρότησης και, κατ' επέκταση, της συμμετοχής σε εκλογικές διαδικασίες κομμάτων με δεδηλωμένο ναζιστικό υπόβαθρο. Η περίπτωση της Δυτικής Γερμανίας ήταν η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση που είχε προβεί σε τέτοιου είδους θεσμοθετήσεις συμπεριλαμβάνοντας σε αυτή την θέσπιση και το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας, το οποίο θεωρήθηκε υπεύθυνο για την κατάρρευση της μεσοπολεμικής γερμανικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας αποτελώντας το άλλο άκρο του πολιτικού φάσματος. Με αυτά τα δεδομένα, η εκλογή ενός ναζιστικού κόμματος σε ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο επερωτούσε ουσιώδεις όψεις του μεταπολεμικού θεσμικού *status quo* και ανάγκαζε το ευρωπαϊκό πολιτικό κατεστημένο να αναμετρηθεί με το είδωλό του στον καθρέφτη και να αναστοχαστεί αν αυτό αποτελούσε αντανάκλαση του πραγματικού του τωρινού εαυτού ή μια στρεβλή εξεικόνιση μιας παλιάς, ξεχασμένης του όψης. Στο ελληνικό συγκείμενο, η άνοδος της Χρυσής Αυγής διατάρασε την ιδεολογική αναπαράσταση της σύσσωμης συστράτευσης και αντίστασης του ελληνικού λαού έναντι των Γερμανών μαζί κατακτητών κατά τη διάρκεια του Δεύτερου Παγκόσμιου πολέμου και καλούσε το ντόπιο πολιτικό κατεστημένο να προβληματιστεί για το πώς σε μια χώρα που είχε υποστεί τόσες απώλειες κατά τη διάρκεια της Κατοχής είναι δυνατό να αναφύονται κόμματα τα οποία διακηρύττουν τα δόγματα του NSDAP και ταυτίζονται ιδεολογικά με αυτά.

Επιπρόσθετα αλλά όχι ξέχωρα της ναζιστικής της ιδεολογίας, ήταν οι πολιτικές πρακτικές της Χρυσής Αυγής αυτές οι οποίες τη διαφοροποιούσαν συστηματικά από τα άλλα κόμματα της πρόσφατης ελληνική Ακροδεξιάς, όπως το ΛΑΟΣ, στο μέτρο που αυτές συνεπάγονταν στρατιωτική εκπαίδευση των μελών της, πολιτική κινητοποίηση από τα κάτω, συνεργασία με το ελληνικό παρακράτος και τους εργοδότες, συγκρότηση ομάδων κρούσης και συστηματική άσκηση βίας ενάντια σε μετανάστες, άλλες μειονοτικές ομάδες και πολιτικά διαφωνούντες, μέχρι και δολοφονίες όπως του εικοσιεφτάχρονου

πακιστανικής καταγωγής Σαχζάτ Λουκμάν και του αντιφασίστα καλλιτέχνη της ραπ Παύλου Φύσσα. Οι πρακτικές αυτές δεν τη διαφοροποιούσαν στο ελάχιστο από τα αντίστοιχα ναζιστικά και φασιστικά κόμματα του Μεσοπολέμου, τα οποία αποτελούσαν πολιτικούς ιδεότυπους δράσης για το κόμμα της Χρυσής Αυγής. Έτσι, η πολιτική πρακτική της Χρυσής Αυγής δεν ενέπλεκε ως στόχευση μόνο την είσοδο στους θεσμούς του ελληνικού κράτους, αλλά και μια διαρκή εμπλοκή με την ίδια την κοινωνία και την ακροδεξιά ριζοσπαστικοποίησή της.

Η πρώτη μελέτη που δημοσιεύτηκε κατά τη διάρκεια της περιόδου της οικονομικής κρίσης δεν αφορούσε τη Χρυσή Αυγή, αλλά ένα άλλο κόμμα της ελληνικής Ακροδεξιάς, αυτό του ΛΑΟΣ, το οποίο εκλέχτηκε στο Κοινοβούλιο στις εκλογές του 2007 και του 2009 και αποτέλεσε και μέλος της κυβέρνησης συνεργασίας του Λουκά Παπαδήμου του 2011. Το βιβλίο τιτλοφορείται *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη*, κυκλοφόρησε το 2010 και συγγραφέας του είναι ο γνωστός για τις έρευνές του για την ιστορία της ελληνικής Ακροδεξιάς δημοσιογράφος και μέλος της ερευνητικής ομάδας «Ιός», Δημήτρης Ψαρράς. Σε αυτό το βιβλίο ο Ψαρράς, καταπιανόμενος με πλήθος αρχείων τόσο από τον Τύπο όσο και από τις εκπομπές στελεχών του κόμματος του Γιώργου Καρατζαφέρη, καταγράφει με λεπτομέρεια και συστηματικότητα την πορεία τόσο του κόμματος από τη στιγμή της συγκρότησής του το 2000 μέχρι και το 2010 όσο και του αρχηγού του κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Η έρευνα, παρότι χρήσιμη για την ιστορικότητα του φαινομένου της Ακροδεξιάς στην αυγή του 21ου αιώνα, εξαιτίας της χρονικής στιγμής που συγγράφηκε δεν πιάνει τους κοινωνικούς κραδασμούς που ακολούθησαν κατά την περίοδο της ελληνικής κρίσης και το ρόλο της ελληνικής Ακροδεξιάς σε αυτούς. Η συγκεκριμένη έλλειψη, ωστόσο, γεφυρώνεται με τα επόμενα δύο βιβλία του συγγραφέα, τα οποία καταπιάνονται με την περίπτωση της Χρυσής Αυγής, *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής* και *Αρχηγός*. Το πρώτο κυκλοφόρησε το 2012 και στοχεύει στο να προσφέρει μια χαρτογράφηση της δράσης της Χρυσής Αυγής από τη Μεταπολίτευση έως και την ημερομηνία έκδοσης του βιβλίου. Το βιβλίο καταπιάνεται ειδικότερα με την ιστορική της διαδρομή εξετάζοντας όψεις της ιδεολογίας της, όπου και τεκμηριώνονται ο ναζιστικός της ιδεολογικός χαρακτήρας, η σχέση της με κρατικούς θεσμούς όπως η Εκκλησία και η αστυνομία, και η παρουσία της στις κοινοβουλευτικές εκλογές μέχρι και την ανάδειξή της σε πέμπτο κόμμα σε επιρροή στις εκλογές του 2012. Στη δεύτερη έρευνά του (2018) ο Ψαρράς καταπιάνεται με ό,τι δηλώνει ο τίτλος της, δηλαδή με τον αρχηγό της Χρυσής Αυγής, και επικεντρώνει την προσοχή του στην προσωπική πολιτική σταδιοδρομία του Νίκου Μιχαολιάκου καθώς και στην ανατομία της ιδεολογίας του και των βίαιων πολιτικών του πρακτικών, ισχυριζόμενος ότι οι αναλύσεις αυτές είναι αναγκαίες προκειμένου να γίνει κατανοητή η λειτουργία της Χρυσής Αυγής εντός του ελληνικού πολιτικού

συστήματος, στο μέτρο που είναι ένα κόμμα αρχηγοκεντρικό. Και οι δύο μελέτες, παρότι εξαιρετικά χρήσιμες για να κατανοήσει κανείς την ιστορικότητα του φαινομένου της Χρυσής Αυγής και την πολιτική του λειτουργία και φυσιογνωμία, δεν εξετάζουν τις εξακτινώσεις της ιδεολογίας της στην ευρύτερη κοινωνία, ιδιαίτέρως μετά την καταδίκη της από τα ελληνικά δικαστήρια τον Οκτώβριο του 2020.

Στο πεδίο των πολιτικών επιστημών, μια από τις πρώτες μελέτες για τη Χρυσή Αυγή διεξήχθη από τη Δέσποινα-Παρασκευή Βελουδογιάννη με τίτλο *Ο εχθρός, το αίμα, ο τιμωρός* (2015). Στη μελέτη αυτή η Βελουδογιάννη αντλεί τα μεθοδολογικά της εργαλεία από την παράδοση της ανάλυσης λόγου και προσεγγίζει τον επίσημο λόγο του Μιχαολιάκου κατά το χρονικό διάστημα 2012-2013, την περίοδο δηλαδή που το κόμμα είχε κατορθώσει να κερδίσει τη μεγαλύτερη νομιμοποίηση εντός της κοινωνίας. Η υποδειγματική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται ο δημόσιος λόγος της Χρυσής Αυγής δεν πηγαίνει πέρα από την περίοδο που αναφέρθηκε, μη όντας σε θέση ως εκ τούτου να εντοπίσει τους πιθανούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα εντός αυτού κατά τα επόμενα χρόνια, όταν το κόμμα συνέχιζε να υπάρχει εντός της Βουλής. Μια ακόμα σημαντική μελέτη που προέρχεται από την πειθαρχία των πολιτικών επιστημών είναι η μελέτη της Δάφνης Χαλκιοπούλου και της Σοφίας Βασιλοπούλου με τίτλο *Η εθνικιστική λύση της Χρυσής Αυγής* (2015). Οι δυο συγγραφείς, μη αρκούμενες σε μια δομιστική ανάλυση η οποία θέτει ως άξονες ερμηνείας της ανόδου της Χρυσής Αυγής αυτή καθαυτήν την οικονομική και πολιτική κρίση που ξέσπασε στην Ελλάδα από το 2010, προκρίνουν ως εξηγητική τους βάση τις στρατηγικές επιλογές του κόμματος, οι οποίες κατόρθωσαν να δώσουν επαρκείς απαντήσεις στις πολλαπλές κρίσεις που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο, καθώς η Χρυσή Αυγή βασίστηκε στους φασιστικούς μύθους της παρακμής της αστικής κοινωνίας και της εθνικής παλιγγενεσίας, μέσα από τις πολιτικές της πρακτικές. Η ανάλυσή τους, ωστόσο, σταματάει στις εξελίξεις που έλαβαν χώρα σε σχέση με τη Χρυσή Αυγή το 2015, μην εξετάζοντας τη συνέχιση της πολιτικής παρουσίας της κατά τα επόμενα έτη μέχρι και την καταδίκη της. Μια εξαιρετικά χρήσιμη μελέτη από το πεδίο της πολιτικής κοινωνιολογίας για την ιστορικότητα του φαινομένου της ελληνικής Ακροδεξιότητας από τα Ιουλιανά μέχρι και πριν λίγο από τις τελευταίες εθνικές εκλογές του Ιουνίου του 2019 είναι αυτή της Βασιλικής Γεωργιάδου, *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018* (2019). Εξετάζοντας ολόκληρο το φάσμα της ελληνικής Ακροδεξιότητας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και δίνοντας έμφαση στον τρόπο συγκρότησης των κομμάτων της και των ιδεολογιών τους, εντοπίζει σημαντικές συνέχειες μεταξύ των διάφορων πολιτικών σχηματισμών στο μέτρο που συχνά ο ένας εγκιβωτιζόταν στον άλλο. Η επιτυχία της Χρυσής Αυγής ερμηνεύεται στην βάση τόσο της επιτυχούς υιοθέτησης συγκυριακών πτυχών των πρόσφατων κομμάτων που

βρίσκονται ενάντια «στο κατεστημένο» όσο και διαχρονικών μοτίβων της ελληνικής Άκρας Δεξιότητας. Η μελέτη, ωστόσο, όπως και όσες παρουσιάστηκαν μέχρι το σημείο αυτό, δεν προχωράει στην εξέταση της απήχησης των ιδεών του κόμματος αυτού σε ευρύτερους θεσμούς του ελληνικού κράτους και στον τρόπο που οι φορείς τους τις έχουν προσλάβει. Μια άλλη ενδιαφέρουσα μελέτη είναι αυτή του Κωστή Παπαϊωάννου με τίτλο *Τα «καθαρά χέρια» της Χρυσής Αυγής*, η οποία, παρότι ισχυρίζεται ότι «η άνοδος της Χρυσής Αυγής δεν μπορεί να ιδωθεί ως αυτόνομο φαινόμενο. Καθρεφτίζει, αλλά δεν περικλείει ολόκληρο το ζήτημα του εκφασισμού κοινωνίας και μηχανισμών του κράτους», δεν εξετάζει το πώς οι μηχανισμοί του κράτους εκφασίστηκαν κατά τα πρώτα χρόνια εφαρμογής των μνημονιακών συμβάσεων. Πέρα από τα προαναφερθέντα βιβλία, υπάρχουν επίσης μονογραφίες για το φαινόμενο της ευρύτερης ελληνικής Ακροδεξιάς και ειδικότερα της Χρυσής Αυγής, μελέτες που εξετάζουν ειδικές όψεις φαινομένων, όπως η σχέση της τελευταίας με την Εκκλησία και η εκλογική της άνοδος, και μια σειρά από αναλύσεις που προέρχονται από το χώρο της Αριστεράς και παρέχουν ερμηνείες για την εμφάνιση των παραπάνω φαινομένων, με αναλυτικά εργαλεία που έρχονται από το μαρξισμό.³ Καμία από αυτές τις μελέτες, ωστόσο, δεν καταπιάνεται με τις περιεχομενικές εμφάνσεις και τις επιστημολογικές προκείμενες του παρόντος τόμου.

Η πλέον σχετική με τη δική μας έρευνα είναι η μελέτη *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά* υπό την επιστημονική επιμέλεια του Δημήτρη Χριστόπουλου (2014). Ο τόμος αυτός εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η σύγχρονη Ακροδεξιά και το «βαθύ κράτος» διασταυρώνονται και συμπλέκονται οργανικά με κεντρικούς θεσμούς του ελληνικού κράτους, όπως η αστυνομία, η δικαιοσύνη, ο στρατός και η Εκκλησία. Παρά τις οξυδερκείς αναλύσεις των κεφαλαίων που περιλαμβάνει ο τόμος, τα οποία τεκμαίρουν με σαφήνεια την παραπάνω σχέση, δεν εξετάζονται σε αυτά οι τρόποι με τους οποίους οι φορείς των θεσμών αυτών προσλαμβάνουν τις αναλυτικές κατηγορίες της Ακροδεξιάς και πώς αυτές αναπλαισιώνονται με βάση τα ειδικά συμφραζόμενα του κάθε θεσμικού φορέα, πράγμα που αποτελεί την κεντρική στόχευση του παρόντος τόμου.

Όπως προαναφέρθηκε, ο τόμος φιλοδοξεί να συμβάλει στην κατανόηση της Ακροδεξιάς μέσω δύο –θεωρούμε– ξεχωριστών συμβολών: της εστίασης στην κανονικοποίηση και την εμπέδωση της ακροδεξιάς ιδεολογίας, από τη μία πλευρά, και της ανάδειξης του ανεπίσημου λόγου των υποκειμένων των θεσμών με τους οποίους καταπιάνεται, από την άλλη. Τα τέσσερα κείμενα που

3. Για την σχέση την Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Χρυσή Αυγή, βλ. Δ. Πλιατσίκας, *Χρυσή Αυγή και Εκκλησία*, Αθήνα: Μαίστρος, 2019 και *Ο Θεός δεν έχει ανάγκη Εισαγγελέα*, Αθήνα: Νεφέλη, 2013, και για μαρξιστικές αναλύσεις του φαινομένου της Χρυσής Αυγής, βλ. *Τετράδια Μαρξισμού*, Τεύχος 10, Καλοκαίρι 2019 και *Οντοπία*, Τεύχος 102, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2013.

φιλοξενεί ο τόμος είναι το αποτέλεσμα της δουλειάς νέων ερευνητών –τελειόφοιτων και απόφοιτων κοινωνικής ανθρωπολογίας– που εργάστηκαν τόσο για τη συλλογή του υλικού όσο και για τη συγγραφή σε ομάδες. Στόχος των επιμελητών ήταν, μεταξύ άλλων, η συμβολή στη διεύρυνση και στον εκδημοκρατισμό της ερευνητικής κουλτούρας, ειδικά για θέματα βαρύνουσας πολιτικής σημασίας, όπως είναι η μελέτη της Ακροδεξιάς. Ελπίδα όλων μας είναι ο τόμος, πέραν της ερευνητικής του συνδρομής, να συμβάλει και στην ανάσχεση της Άκρας Δεξιάς και της ολίσθησης των κοινωνιών μας στις λογικές και πρακτικές αποκλεισμού, που απορρέουν από την ιδεολογία της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αλεξιάτος, Γ. (2019), *Οι Ελλαδέμποροι, Άκρα Δεξιά και Φασισμός στην Ελλάδα του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Άπαρσις.
- Άχμαντ, Α. (2021). *Ινδία: Φιλελεύθερη Δημοκρατία και Ακροδεξιά*. Έρασμος-σειρά: Ιδέες 48.
- Βελουδογιάννη, Δ.Π. (2015), *Ο εχθρός, το αίμα, ο τιμωρός*, Αθήνα: Νήσος.
- Βουρνάς, Τ. (2011), *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος (Εκτος Τόμος)*, Αθήνα: Πατάκης.
- Γεωργιάδου, Β. (2019) *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μαρκέτος, Σ. (2006), *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Ουτοπία*, Τεύχος 102, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2013.
- Παπαϊωάννου, Κ. (2013), *Τα «καθαρά χέρια» της Χρυσής Αυγής*, Αθήνα: Μεταίχιμιο.
- Πλιατσίκας, Δ. (2019), *Χρυσή Αυγή και Εκκλησία*, Αθήνα: Μαΐστρος.
- Πλουμίδης, Σ. (2016), *Το Καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Αθήνα: Εστία.
- Συλλογικό* (2013), *Ο Θεός δεν έχει ανάγκη εισαγγελείας*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Τετράδια Μαρξισμού*, Τεύχος 10, καλοκαίρι 2019.
- Τρεμόπουλος, Μ. (2018), *Τα Τρία Ε (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ*, Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη.
- Χαλκιοπούλου, Δ. – Βασιλοπούλου, Σ. (2015), *Η εθνικιστική λύση της Χρυσής Αυγής*, Αθήνα: Επίκεντρο.
- Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) (2014), *Το «βαθύ κράτος» στην σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά*, Αθήνα: Νήσος.
- Ψαρράς, Δ. (2010), *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ψαρράς, Δ. (2012), *Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Αθήνα: Πόλις.
- Ψαρράς, Δ. (2018), *Αρχηγός*, Αθήνα: Πόλις.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Camus, J-Y. – Lebourg, N. (2017). *Far-Right Politics in Europe*. Νιου Χέιβεν: Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press.

Ομοεθνικισμός και
φεμοεθνικισμός
στην Ελλάδα:
η δεξιοποίηση των
έμφυλων πολιτικών
ταυτότητας

ΕΛΛΗ ΒΟΥΓΓΙΟΥΚΑ – ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΚΟΥΤΣΟΥΛΕΝΤΗ –
ANNA ΜΠΙΡΜΠΙΛΟΠΟΥΛΟΥ –
ΗΡΩ ΤΣΑΡΜΠΟΠΟΥΛΟΥ-ΦΩΚΙΑΝΟΥ – ΕΛΙΑ ΨΑΡΑ

*Η Αριστερά και η Δεξιά δεν έχουν
ούτε φύλο ούτε σεξουαλικό προσανατολισμό.
Αλλά έχουν ιδεολογίες και αυτές μπορούν να μιλάνε
για το φύλο και τον σεξουαλικό προσανατολισμό.*

Γ.Δ., ΛΟΑΤΚΙ διαχειριστής ιστοσελίδας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στον δυτικό κόσμο μια τάση εργαλειοποίησης των έμφυλων ζητημάτων από την Άκρα Δεξιά στο πλαίσιο μιας νεοφιλελεύθερης πολιτικής. Τα φαινόμενα αυτά εργαλειοποίησης, μεταξύ άλλων, έχουν εννοιοποιηθεί από τη διεθνή βιβλιογραφία ως ομοεθνικισμός («homonationalism») και φεμοεθνικισμός («femonationalism»). Το παρόν κεφάλαιο στοχεύει, καταρχάς, στην ανάλυση της εμφάνισης των φαινομένων αυτών στην Ελλάδα, ερμηνεύοντας τους λόγους για τους οποίους εμφανίζονται ετεροχρονισμένα στην ελληνική περίπτωση. Επίσης εστιάζεται στη σχέση μεταξύ του φεμινιστικού και του ΛΟΑΤΚΙ κινήματος με τον αριστερό χώρο, στο ρόλο της Εκκλησίας για τα έμφυλα ζητήματα και στη δομή του κυρίαρχου φεμινισμού στην Ελλάδα. Κατά δεύτερον, η Ελλάδα χρησιμοποιείται ως «εργαστηριακό» πεδίο μελέτης των φαινομένων αυτών, καθώς βρίσκονται στα αρχικά στάδια ανάπτυξής τους. Κρίνουμε ότι, παρά την καθυστερημένη άνοδο του ομοεθνικισμού και του φεμοεθνικισμού στη χώρα, αυτά αποτελούν κεντρικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας του νέου πολιτικού λόγου της Δεξιάς. Προτείνουμε ότι σε ένα πλαίσιο ανασύστασης της ταυτότητας της Ευρώπης σε αντιδιαστολή με τον θρησκευτικό Άλλο, αλλά και αναδιοργάνωσης του πολιτικού σκηνικού της, οι λόγοι για το φύλο και οι ακροδεξιές ρητορικές τείνουν να συνδιαλέγονται έντονα. Το πρωτογενές υλικό για το παρόν κεφάλαιο αντλήθηκε από ημιδομημένες συνεντεύξεις με άτομα από τον φεμινιστικό

και ΛΟΑΤ¹ χώρο, με στόχο να διερευνηθούν οι σχέσεις των έμφυλων υποκειμένων με τον ακροδεξιό λόγο –οι τρόποι που τα κοινωνικά υποκείμενα τον ενσωματώνουν, τον αναπαράγουν ή και αντιστέκονται σε αυτόν– αλλά και να χαρτογραφηθεί η πορεία της ελληνικής Δεξιάς προς το ευρωπαϊκό παράδειγμα του ομοεθνικισμού και του φεμοεθνικισμού.

Λέξεις-κλειδιά: φεμοεθνικισμός, ομοεθνικισμός, «ροζ ξέπλυμα», ισλαμοφοβία, ΛΟΑΤ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μελετώντας την κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στο ελληνικό συγκείμενο, ενδεχομένως να φαντάζει ανορθόδοξο ότι η έννοια του φύλου μελετάται μεταξύ των θεσμών που εξετάζει η παρούσα έρευνα, ως μια αναλυτική διάσταση που μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του συγκεκριμένου φαινομένου. Πράγματι, το φύλο δεν αποτελεί θεσμό, όπως η θρησκεία, ο στρατός και τα ΜΜΕ, αλλά μια κατηγορία ανάλυσης. Είναι εύλογο, επομένως, να διερωτηθεί κανείς με ποιο τρόπο εξυπηρετεί τη βαθύτερη κατανόηση ακροδεξιών ρητορικών και λόγων, που εμφανίζονται στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία.

Το φύλο αποτελεί προνομιακό πεδίο άσκησης εξουσίας και παραγωγής ιδεολογίας. Στο στίβο του φύλου συγκροτούνται ιδεολογικές ταυτότητες και πολιτικές θέσεις, ενώ σημαντικές πτυχές της δυτικής ταυτότητας αναδιαμορφώνονται τα τελευταία είκοσι χρόνια στη βάση των «έμφυλων ζητημάτων». Ειδικότερα, από τους πολέμους απελευθέρωσης «καταπιεσμένων» γυναικών στο Αφγανιστάν μέχρι τους πολιτισμικούς πολέμους για τις «καταπιεσμένες» μαντηλοφορεμένες στην Ευρώπη, το φύλο καθίσταται θεμελιακή όψη του τρόπου με τον οποίο η Δύση –και ειδικότερα η Ελλάδα αναφορικά με τη δική μας έρευνα– αναπροσδιορίζει την ταυτότητά της κατά την τελευταία εικοσαετία. Αυτοπροσδιοριζόμενη ως γενέτειρα και αρωγός των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της χειραφέτησης, η Δύση έχει μονοπωλήσει το λόγο περί ισότητας και ελευθερίας, με το φύλο να αποτελεί πλέον προνομιακό πεδίο, επί του οποίου διεξάγονται οι συγκρούσεις για το νόημα των εννοιών αυτών. Δεν θα ήταν ίσως υπερβολή να ισχυριστούμε ότι ο ευρωπαϊκός πολιτικός στίβος ανασυστήνεται συνολικά πάνω στο λόγο περί φύλου, περί έμφυλων ταυτοτήτων και των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Ενώ παραδοσιακά τα κόμματα

1. Εφεξής στο κείμενο γίνεται διάκριση ανάμεσα σε ΛΟΑΤΚΙ και ΛΟΑΤ. Αναφορικά με τον ομοεθνικισμό οι ομοκανονικές ταυτότητες είναι αυτές που κυρίως ενσωματώνονται στον πολιτικό λόγο, ενώ τα κούρ άτομα πιο συχνά εντοπίζονται στο χώρο του ριζοσπαστισμού και του εξωκοινοβουλευτισμού.

της Αριστεράς ήταν αυτά που αποκλειστικά προέβαλλαν φεμινιστικές και ΛΟΑΤΚΙ διεκδικήσεις ή ταυτίζονταν με αυτές, ολοένα και περισσότερα κόμματα της Δεξιάς και της Ακροδεξιάς στην Ευρώπη ενσωματώνουν τις πολιτικές ταυτότητας στο λόγο τους. Την ενσωμάτωση και την εργαλειοποίηση των πολιτικών ταυτότητας από τη Δεξιά και την Ακροδεξιά αλλά και τη στροφή γυναικών και ΛΟΑΤΚΙ υποκειμένων προς τα κόμματα του χώρου αυτού αποτυπώνουν δύο φαινόμενα: ο φεμοεθνικισμός και ο ομοεθνικισμός. Στο ευρωπαϊκό παράδειγμα η χρήση του λόγου περί έμφυλων δικαιωμάτων χρησιμοποιείται εργαλειακά από την πολιτική. Αφενός, μέσω της προβολής της θεμελίωσης δικαιωμάτων και επίτευξης ισότητας, η Ευρώπη κατασκευάζει το προφίλ της ως προοδευτικό, και αφετέρου, αντιδιαστέλλεται ως προς τους πολιτικούς και ιδεολογικούς της Άλλους. Η διχοτόμηση αυτή θεμελιώνεται κυρίως στην αντιπαραβολή της Δύσης έναντι του μουσουλμανικού κόσμου, όπου τα δικαιώματα αυτά δεν έχουν ακόμα θεσπιστεί με όρους της δυτικής νεωτερικότητας.

Το παρόν κεφάλαιο έχει δύο στόχους: Εκκινώντας από το ευρωπαϊκό παράδειγμα και την ανάδυση των φαινομένων του ομοεθνικισμού και του φεμοεθνικισμού, εστιάζεται, καταρχάς, στην ερμηνεία των αιτιών εκείνων που μπορούν να φωτίσουν τους λόγους για τους οποίους αυτά τα φαινόμενα εμφανίζονται ετεροχρονισμένα στην Ελλάδα. Μελετώντας το ρόλο της θρησκείας, της ηγεμονίας της Αριστεράς στον δικαιοματικό λόγο, την πορεία του φεμινιστικού και του ΛΟΑΤΚΙ κινήματος, το κεφάλαιο αναλύει αυτό που ονομάζουμε «ελληνική ιδιαιτερότητα» αναφορικά με τη σχέση της νεοφιλελεύθερης Δεξιάς² και των έμφυλων ζητημάτων. Επιπρόσθετα, θεωρούμε ότι η Ελλάδα αποτελεί το ιδανικό πλαίσιο διερεύνησης των φαινομένων αυτών στις απαρχές τους. Ακριβώς επειδή η έλευσή τους παρατηρείται με κάποια χρονοκαθυστέρηση σε σχέση με άλλες δυτικές κοινωνίες, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα φαινόμενα αυτά εν τη γενέσει τους, διερευνώντας τους τρόπους και τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες αναδύονται. Αξίζει να αναφερθεί ότι η ενσωμάτωση των πολιτικών ταυτότητας αναφορικά με το φύλο, η οποία στην Ευρώπη συντελείται με όρους Ακροδεξιάς, στην Ελλάδα οικειοποιείται από το χώρο της πολιτικής Δεξιάς. Η έρευνα για τη σχέση Δεξιάς, γυναικών και ΛΟΑΤΚΙ επιτρέπει τη μελέτη μιας νέας τάσης της Δεξιάς στη Δύση, την εξέταση αυτής της νέας πολιτικής συγκυρίας που καθιστά δυνατή την ανάδυση τέτοιων φαινομένων, ενώ η αντίστιξη της ελληνικής και της ευρωπαϊκής εμπειρίας παρέχει τη δυνατότητα μιας συνολικότερης κατανόησης και των δύο.

2. Με τον όρο νεοφιλελεύθερη Δεξιά στο ελληνικό συγκείμενο αναφερόμαστε στο κόμμα της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ εφεξής), το οποίο κατέστη κυρίαρχο στην ελληνική πολιτική σκηνή μετά τις βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου 2019 με ποσοστό 39,87%.

- Για την εκπόνηση αυτής της έρευνας, πραγματοποιήθηκαν δεκαεπτά ημιδομημένες συνεντεύξεις βάθους με φεμινιστικές και ΛΟΑΤΚΙ ομάδες που δραστηριοποιούνται στον ακτιβιστικό και πολιτικό χώρο καθώς και με μεμονωμένα άτομα, κυρίως ακτιβιστές/ριες/α ή πολιτευμένους/ες/α, που επιλέχθηκαν βάσει της επιρροής του πολιτικού λόγου τον οποίο προάγουν. Πέραν αυτών των ατομικών συνεντεύξεων, πραγματοποιήθηκε και μία ομάδα εστίασης, δηλαδή συνέντευξη με δύο συνεντευξιαζόμενους/ες/α. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις επιλέχθηκαν, για να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των συνεντευξιαζόμενων για καίρια ζητήματα, κυρίως αναφορικά με τα φεμινιστικά και ΛΟΑΤΚΙ ζητήματα. Αναπροσαρμόζοντας την κάθε συνέντευξη ανάλογα με τον/την/το συνεντευξιαζόμενο/η, αναζητήθηκαν οι ποιοτικές διαφορές που συνδέουν την έμφυλη ταυτότητα με την πολιτική συγκυρία. Η αναζήτηση των συνεντευξιαζόμενων, καθώς και η επιλογή τους έγινε με κριτήριο, αφενός, τη σχέση των υποκειμένων με τα κινήματα αυτά, και αφετέρου, τη σχέση τους με το πολιτικό «γίγνεσθαι».

Είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι το αρχικό μας πλάνο σκόπευε σε διά ζώσης συνεντεύξεις, όπως και έγινε αρχικά. Ωστόσο, σε ένα μετέπειτα στάδιο, αναγκαστήκαμε να τις προσαρμόσουμε στο διαδικτυακό περιβάλλον, καθώς εξαιτίας της πανδημίας δεν κατέστη εφικτό οι συνεντεύξεις να γίνουν διά ζώσης. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι, για λόγους δεοντολογίας της κοινωνικής έρευνας, τα στοιχεία των πληροφορητών/τριών παραμένουν ανώνυμα, προκειμένου να αποφευχθεί τυχόν ανεπιθύμητη έκθεση των συμμετεχόντων.

ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΟΜΟΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΕΜΟΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι έννοιες «femonationalism» και «homonationalism» έχουν εισαχθεί στη διεθνή βιβλιογραφία λίγο παραπάνω από μια δεκαετία, και υπάρχουν ήδη αρκετές έρευνες οι οποίες αναδεικνύουν διαφορετικές όψεις των φαινομένων αυτών σε διαφορετικά μήκη και πλάτη του δυτικού κόσμου. Στην Ελλάδα, ωστόσο, η βιβλιογραφία που έχει χρησιμοποιήσει το εννοιολογικό οπλοστάσιο γύρω από το θέμα αυτό είναι από ισχνή ως ανύπαρκτη. Ο όρος «ομοεθνικισμός» έχει μεταφραστεί στα ελληνικά (Καραστάθη, 2016), χωρίς ωστόσο να έχουν διεξαχθεί αντίστοιχες έρευνες. Για τον αμετάφραστο μέχρι στιγμής όρο «femonationalism», το παρόν κεφάλαιο προκρίνει τον όρο «φεμοεθνικισμός».

Σημαντικό είναι να αναφέρουμε ότι ο φεμοεθνικισμός και ο ομοεθνικισμός ως φαινόμενα συνδέονται άρρηκτα με τις έννοιες και τις αντίστοιχες πραγματικότητες της ισλαμοφοβίας και της ξενοφοβίας. Παρότι υπάρχει πληθώρα ερευνών αναφορικά με την εργαλειοποίηση του φεμινισμού και του

ΛΟΑΤΚΙ κινήματος, η ενότητα αυτή στοχεύει στον εντοπισμό των καταβολών των φαινομένων του φεμιοεθνικισμού και του ομοεθνικισμού κατά την τελευταία τριακονταετία.

Εκκινώντας λοιπόν από τη δεκαετία του '90 –που σηματοδοτεί το τέλος των ψυχροπολεμικών πραγματικοτήτων και την ανάδυση νεών διπόλων, όπως αυτού της «Δύσης εναντίον Ισλάμ»– η Τζίλιαν Γουίτλοκ (Gillian Whitlock, 1993) στο άρθρο της «White Women, Racism and History» αναφέρεται στο εθνοκεντρικό και μεσοαστικό υπόβαθρο αυτού που ονομάζουμε «δυτικό» φεμινισμό. Την ίδια χρονιά η Νίρα Γιουβάλ-Ντέιβις (Nira Yuval-Davis) στο *Gender and Nation* εξετάζει τη σημασία του φύλου και τον τρόπο που αυτό επηρεάζει στην ανάλυση των ζητημάτων του εθνικισμού και των εθνών-κρατών καθώς και τις συνθήκες αποκλεισμού και συμπερίληψης, που αυτά δημιουργούν. Τα δικαιώματα των γυναικών και η σχέση τους με τη φυλή και τον ιμπεριαλισμό, ισχυρίζεται η ίδια, βρίσκονται σε άμεση συσχέτιση με την ιδέα περί Δυτικής λευκής γυναίκας και της προστασίας της από τον έγχρωμο Άλλο, όπως αυτή έχει οικοδομηθεί από το 1870 και έπειτα (Newman, 1999).

Η δεκαετία του 2000 χαρακτηρίζεται από μια έντονη συζήτηση γύρω από την προστασία των μουσουλμάνων γυναικών από τον έγχρωμο Άλλο (Newman, 1999). Το επιχείρημα αυτό περί προστασίας των γυναικών, ενώ ξεκίνησε ως φαινομενικά φεμινιστική διεκδίκηση, χρησιμοποιήθηκε για να στιγματίσει και να περιθωριοποιήσει τον μουσουλμάνο Άλλο. Όπως αναφέρει η Κριστίν Ντελφί (Christine Delphy) στο άρθρο της «Φύλο και φυλή στη μεταποικιακή Γαλλία: Η μαντήλα και η απόρριψη του Ισλάμ», το γαλλικό κράτος επιδίωξε την απελευθέρωση των μουσουλμάνων γυναικών από τον καταπιεστή και παραδοσιακό μουσουλμάνο άντρα «λες και σε μια νύχτα οι πολιτικοί είχαν γίνει όλοι φεμινιστές και είχαν συνταχτεί ολόψυχα με τα δικαιώματα των γυναικών» (Delphy, 2004, σελ. 69).

Σημαντική συμβολή στη συζήτηση περί εργαλειοποίησης του φύλου είναι αυτή της Αθηνάς Αθανασίου, που με το άρθρο της «Οι λόγοι της “μαντήλας”»: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και η μεταφορά της “άλλης γυναίκας”» τονίζει την έμφυλη διάσταση της κατασκευής της έννοιας του πολίτη. Η Αθανασίου, κάνοντας λόγο για το γυναικείο αποικιοκρατούμενο σώμα, αναφέρεται στον Φανόν (Fanon) και μας δείχνει ότι «το δοκίμιο του Φανόν [...] καταδεικνύει το γυναικείο σώμα [...] ως πεδίο κρίσιμης διαπάλης στον αλγερινό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας» (Αθανασίου, 2004, σσ. 101-102· Fanon, 1965). Καθίσταται σαφές ότι οι σχέσεις εξουσίας μετατρέπουν το φύλο σε πεδίο διαμάχης, ενώ ταυτόχρονα, για την εργαλειοποίηση του φεμινισμού από εθνικιστικές ρητορικές, η συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο «ψευδεπίγραφος “φεμινισμός”».

Η πρώτη θεωρητικός η οποία εισήγαγε ένα από τα δύο φαινόμενα που εξετάζεται εδώ είναι η Τζασμπίρ Πούαρ (Jasbir K. Puar) με το «Terrorist

Assemblages: Homonationalism in Queer Times» (Puar, 2007). Η Πούαρ εμπνέεται από την έννοια της «ομοκανονικότητας» («homonormativity»), όρο που εισάγει η Λίσα Ντάγκαν (Lisa Duggan), για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο οι κανόνες ετεροφυλοφιλίας αναπαράγονται μεταξύ ομοφυλόφιλων υποκειμένων και να αναδείξει τα επίπεδα προνομίου που διέπουν τη ΛΟΑΤ κοινότητα (Duggan, 2003, σσ. 50-51). Η Πούαρ (2007) χρησιμοποιεί τον όρο «ομοεθνικισμός» και τον ορίζει ως μια διαδικασία ή μια ιδεολογία, μέσω της οποίας ένα θεωρούμενο σεξουαλικά μη κανονικό υποκείμενο διεκδικεί την κοινωνική αποπεριθωριοποίηση, την ισοπολιτεία, την αναπαραστασιακή ορατότητα ή και την πολιτισμική κανονικότητα, υιοθετώντας ηγεμονικά εθνικιστικά, φυλετικά και ρατσιστικά προτάγματα. Ο όρος είναι γνωστός στα ακαδημαϊκά και ακτιβιστικά περιβάλλοντα πλέον, δυτικά και μη. Εστιάζεται κυρίως στην περίπτωση του Ισραήλ και στη συστηματική τουριστική και διαφημιστική καμπάνια του, που επιδιώκει την προβολή του ως περιοχή φιλική διακείμενη στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα, με σκοπό να επανασημασιοδοτήσει την παλαιστινιακή κατοχή (Puar, 2007, σελ. 10).

Κατά τη δεκαετία του 2010 το ζήτημα της ισλαμοφοβίας και του οριενταλιστικού λόγου εξακολούθησε να προβληματίζει τη σύγχρονη σχετική βιβλιογραφία, ενώ η εικόνα του μουσουλμάνου άντρα στη Δύση ανανεώνεται βασισμένη σε οριενταλιστικά πρότυπα (Bhattacharrya, 2008· Semati, 2010· Sabsay, 2012). Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι μέχρι αυτό το σημείο ο ρατσισμός και η ισλαμοφοβία παρουσιάζονται με τη μορφή ενός φεμινιστικού διακυβέυματος, με όρους προστασίας των μουσουλμάνων γυναικών από την καταπίεση. Ο όρος «φεμοεθνικισμός» εισέρχεται στη διεθνή βιβλιογραφία από τη Σάρα Φάρις (Sara F. Farris), με το άρθρο της «Femonationalism and the “Regular” Army of Labour Called Migrant Women», που δημοσιεύτηκε το 2012. Στο άρθρο αυτό εισάγει τον όρο «femocrats», για να περιγράψει τις γυναίκες που αναλαμβάνουν την παραγωγή-δημιουργία φεμινιστικών εφαρμοσμένων πολιτικών (Farris, 2012). Στα μετέπειτα χρόνια, η Πούαρ ενισχύει την υπάρχουσα για τον ομοεθνικισμό βιβλιογραφία με τα μετέπειτα άρθρα της, «Rethinking Homonationalism» (Puar, 2013) και «Homonationalism as Assemblage: viral travels, affective sexualities» (Puar, 2015).

Κατά τα τελευταία πέντε χρόνια, με το μεταναστευτικό-προσφυγικό και τον τρόπο που αυτό προβλήθηκε συστηματικά ως «απειλή στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής», το φαινόμενο έχει αρχίσει να κάνει την εμφάνισή του και στην Ελλάδα, συνθήκη η οποία μοιραία κέντρισε το ενδιαφέρον και των Ελλήνων ερευνητών (Καραστάθη, 2016). Πιο πρόσφατα και φτάνοντας στο σημαντικότερο ίσως βιβλίο για το φεμοεθνικισμό, *In the name of Women’s Rights*, η Φάρις ορίζει το φεμοεθνικισμό ως την υιοθέτηση μιας φεμινιστικής ατζέντας από τα δεξιά, νεοφιλελεύθερα και εθνικιστικά κόμματα και πολιτικούς, και αντίστροφα, τη συμμετοχή γυναικών από τον φεμινιστικό χώρο στο

στιγματισμό των μουσουλμάνων ανδρών υπό το πρίσμα της ισότητας των φύλων (Farris, 2017). Η Φάρις επισημαίνει το, κατά την ίδια, παράδοξο της επικύρωσης των γυναικείων δικαιωμάτων από δεξιά και παραδοσιακά αντιφεμινιστικά κόμματα και ταυτόχρονα την υποστήριξη ισλαμοφοβικών μοτίβων από φεμινίστριες και κουήρ άτομα. Η σύνδεση γυναικών με ακροδεξιά κόμματα –και το αντίστροφο– ανά την Ευρώπη χαρακτηρίζεται ως «παράδοξο» και από άλλες θεωρητικούς (για παράδειγμα, Gutsche, 2018).

Βασική διαφορά των νέων από τα παλαιά εθνικιστικά κόμματα στην Ευρώπη είναι η επίκληση της ισότητας των φύλων και των ΛΟΑΤΚΙ ζητημάτων, στο πλαίσιο μιας απόπειρας επαναπροσδιορισμού της πολιτικής τους ατζέντας, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια (Olsen, 2018· Heimer, 2019). Άλλωστε, η Δύση έχει διεκδικήσει τόσο τη σεξουαλική απελευθέρωση όσο και την ισότητα των φύλων ως βασικά χαρακτηριστικά του κοσμικισμού («secularism») και ως σαφέστερο δείκτη υπεροχής έναντι του Ισλάμ (Scott, 2017).

Το γεγονός ότι η ελληνική βιβλιογραφία είναι φτωχότερη και ετεροχρονισμένη αναφορικά με τα φαινόμενα του φεμοεθνικισμού και του ομοεθνικισμού αιτιολογείται από το κράμα συνθηκών που σχετίζονται με την ελληνική ιστορικότητα και ιδιαιτερότητα –οι οποίες αναλύονται παρακάτω–, το οποίο δεν ευνόησε την εμφάνιση των δύο αυτών φαινομένων στην Ελλάδα μέχρι πρόσφατα.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΛΟΑΤΚΙ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι συνθήκες και οι προϋποθέσεις, που οδηγούν στην εμφάνιση των φαινομένων του ομοεθνικισμού και του φεμοεθνικισμού, θα πρέπει να γίνει αναφορά στην ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού και ΛΟΑΤΚΙ κινήματος, εντοπίζοντας τις συνέχειες, τις ασυνέχειες και τις ρήξεις εντός τους, αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις. Το σημείο εκκίνησης αυτής της συνοπτικής ιστορικής αναδρομής είναι η Μεταπολίτευση, που έρχεται με την κατάρρευση της στρατιωτικής δικτατορίας το 1974, εγκαθιστώντας τη δημοκρατική ομαλότητα και επιτρέποντας σε νέα συλλογικά υποκείμενα να εμφανιστούν στο πολιτικό πεδίο, διεκδικώντας πολιτική ορατότητα (Ρεπούση – Ψαρρά – Μιχοπούλου, 2017, σσ. 9, 25).

ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Οι φεμινισμοί της μεταχουντικής περιόδου οφείλουν να κατανοηθούν εντός του ιστορικού τους συγκείμενου που είναι η Μεταπολίτευση, «χώρος» ο οποίος κυριαρχείται από την Αριστερά κατά την περίοδο αυτή. Η κουλτούρα της Αριστεράς αποτέλεσε δομικό πολιτικό στοιχείο της μεταπολιτευτικής

συγκυρίας, αλλά και το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου οικοδομήθηκε –είτε εν μέρει ταυτιζόμενος, είτε εν μέρει αντιτιθέμενος– ο μεταπολιτευτικός φεμινισμός. Ο ισχυρισμός αυτός τεκμαίρεται, μεταξύ άλλων, και από την έλλειψη μαζικών αποχωρήσεων φεμινιστριών από τα αριστερά κόμματα, σε αντίθεση με τις πολιτικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην υπόλοιπη Ευρώπη (Ρεπούση, 2018, σελ. 11· Κωτσοβέλου – Ρεπούση, 1989, σσ. 19-24).

Στο ξεκίνημά του, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, το φεμινιστικό κίνημα διακρινόταν από μια αυτόνομη πολιτική παρουσία σε σχέση με τα κόμματα της Αριστεράς κατά την περίοδο εκείνη (Στέκα, 2007, σελ. 1),³ ενώ πολλές από τις διεκδικήσεις του υλοποιήθηκαν στα μέσα της επόμενης δεκαετίας (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007, σελ. 13), κυρίως το διάστημα από το 1982 έως το 1985 (Βαρίκα, 2000, σελ. 304). Κεντρικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία κατέχει το ΠΑΣΟΚ, το οποίο οικειοποιήθηκε πολλά από τα αιτήματα του φεμινιστικού λόγου (Στέκα, 2007, σελ. 1). Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν η εμφάνιση του κρατικού φεμινισμού.⁴ Παράλληλα, οι φεμινίστριες είχαν έντονη παρουσία και στα κόμματα της Ανανεωτικής Αριστεράς (Στέκα, 2007, σελ. 1). Η στροφή του φεμινιστικού κινήματος προς τα κόμματα της Αριστεράς είχε αποτέλεσμα το διαχωρισμό του θεσμικού από τον αυτόνομο φεμινισμό. Η εγκόλπωση του «φεμινιστικού λόγου» από τα πολιτικά κόμματα δίχασε το κίνημα, διαχωρίζοντας τον θεσμικό φεμινισμό από τον αυτόνομο.⁵ Επιπρόσθετα, η εν μέρει υλοποίηση των αιτημάτων του φεμινιστικού κινήματος από το ΠΑΣΟΚ, αν και αφορούσε καίριες θεσμικές τομές (Αθανασίου, 2018, σελ. 21), έγινε αντιληπτή ως «παραχωρήσεις από τα πάνω», στο πλαίσιο του εκουχρονισμού και της ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007, σσ. 13-14).

Οι πρώτες σύγχρονες φεμινιστικές ομάδες εμφανίστηκαν το 1975 (Στέκα, 2007, σελ. 1) και σε όλη τη δεκαετία του '80 συνδέθηκαν με το λεγόμενο «δεύτερο κύμα» του φεμινισμού.⁶ Το δεύτερο κύμα καθυστέρησε περίπου μία δεκαετία να κάνει αισθητή την παρουσία του στην Ελλάδα (Μιχοπούλου, 2018, σελ. 60). Αυτή η καθυστέρηση πιθανόν συνέβαλε στη μερική μόνο ένταξη του φεμινιστικού λόγου στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό, επειδή ακριβώς υπήρξε «νεότερος» από άλλες χώρες του δυτικού κόσμου.

Ο φεμινισμός στην Ελλάδα των δεκαετιών του '70 και του '80 παρουσιάζεται ως μια «παρέκκλιση» από το «δυτικό πρότυπο», με την ύπαρξη μαζικών

3. Για περισσότερες πληροφορίες για την έντυπη δραστηριότητα του κινήματος, βλ. Μιχοπούλου Άννα, ανάτυπο από *Δίνη*, σσ. 35-40.

4. Κρατικός φεμινισμός («state feminism») ή πιο σπάνια θεσμικός φεμινισμός («institutional feminism») ονομάστηκε το φαινόμενο που αφορά την προώθηση γυναικείων πολιτικών στο πλαίσιο των κρατικών διαδικασιών και της πολιτειακής γραφειοκρατίας (Σαμίου, 2006, σελ. 65).

5. Για περισσότερα, βλ. Στέκα (2007, σελ. 1).

6. ΔΙΟΤΙΜΑ (2016, σελ. 13).

γυναικείων οργανώσεων, κομματικά εξαρτημένων, δίπλα σε δραστήριες αλλά αριθμητικά περιορισμένες αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες. Μια σημαντική ιδιαιτερότητα αποτελεί το γεγονός ότι τέτοιου είδους γυναικείες οργανώσεις αναπτύχθηκαν κυρίως σε χώρες των οποίων «τα δημοκρατικά περιθώρια ήταν περιορισμένα και υπό διαρκή απειλή» (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007, σελ. 17). Στην ελληνική περίπτωση, αν και το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα πρωτοστάτησε δυναμικά με στόχο ουσιαστικές αλλαγές στα έμφυλα ζητήματα, ήταν οι μεγάλες οργανώσεις με τις κομματικές τους διασυνδέσεις που κυρίως συνομιλούσαν με το ΠΑΣΟΚ για ζητήματα ισότητας και πέτυχαν την υλοποίηση ορισμένων αιτημάτων του φεμινιστικού κινήματος της περιόδου (Παντελίδου-Μαλούτα, 2007, σελ. 18).

Κατά τη δεκαετία του '90, ωστόσο, οι γυναικείες οργανώσεις μεγάλης μαζικότητας υποχώρησαν, με τους γυναικείους φορείς να αποτελούν τους κύριους φορείς ζύμωσης αναφορικά με τα ζητήματα των γυναικών (Γαζή, 2018, σελ. 85). Την ίδια περίοδο η ελληνική Δεξιά, με κατεξοχόν εκπρόσωπο τη ΝΔ (Αλεξάκης, 2001, σελ. 103), κατανοώντας την ανάγκη να αποκτήσει το δικό της γυναικείο κοινό, δημιουργεί οργανώσεις που συνδέονται με το δικό της ιδεολογικό πλαίσιο (Γαζή, 2018, σελ. 85).

Τα τελευταία είκοσι χρόνια αναδύονται μικρές ριζοσπαστικές ομάδες που διαφοροποιούνται από τις «παραδοσιακές» γυναικείες οργανώσεις, συνομιλώντας με σύγχρονα κινήματα, και αποτελούν έναυσμα ενός πιο μαζικού φεμινιστικού κινήματος (Γαζή, 2018, σελ. 86), με αυτόνομο-κουήρ φεμινιστικό χαρακτήρα και διαθεματικό λόγο (Καούνη, 2019, σελ. 23). Την ίδια στιγμή, ο επίσημος κρατικός φεμινισμός στηρίζεται σε θέσεις που πρωτοστάτησαν τη δεκαετία του '80.⁷

ΤΟ ΛΟΑΤΚΙ ΚΙΝΗΜΑ

*Η ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα στην Ελλάδα έχει αριστερές καταβολές.
Γ.Β., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής*

Το ομοφυλοφιλικό κίνημα εμφανίστηκε αμέσως μετά το τέλος της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, επηρεασμένο από αντίστοιχα κινήματα στη Δύση (Αποστολέλλη – Χαλκιά, 2012, σελ. 38), και έθεσε το ζήτημα της σεξουαλικής απελευθέρωσης ως κρίσιμο πολιτικό θέμα (Τορπουζίδης, 2012, σελ. 38).

Χρονικό σημείο εκκίνησης είναι το 1976 (Θεοδωρακόπουλος, 2005, σελ. 127), όταν και ιδρύεται το ΑΚΟΕ (Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλοφίλων Ελλάδας), η πρώτη ομοφυλοφιλική οργάνωση στην Ελλάδα (Πολυκάρπου,

7. Παράδειγμα αποτελεί η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, που ιδρύθηκε το 1985 και έως και σήμερα αποτελεί τον επίσημο κυβερνητικό φορέα για ζητήματα ισότητας των φύλων. Βλ. <https://www.isotita.gr/>

2019, σελ. 60), με αριστερές και αναρχικές καταβολές,⁸ με κυρίαρχο μέσο έκφρασης το περιοδικό *Αμφί*.⁹ Όπως έχει επισημάνει ο Θεοδωρακόπουλος, στην ατζέντα του κινήματος σημαντικό ρόλο έπαιξε η «προώθηση της συνεργασίας με όλες τις ομάδες και οργανώσεις για την απελευθέρωση της γυναίκας, τις νεολαίες και τα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς, τις πολιτιστικές οργανώσεις και τα διάφορα ριζοσπαστικά κινήματα, τους συλλόγους των εργαζομένων, των διανοουμένων, των καλλιτεχνών και των μαζικών λαϊκών φορέων» (Θεοδωρακόπουλος, 2005, σελ. 76).

Η ατζέντα του κινήματος έμεινε στο περιθώριο από τους κρατικούς και πολιτικούς φορείς της εποχής (Πετροπούλου, 2019) και συνδέθηκε αποκλειστικά με τον εξωκοινοβουλευτικό αριστερό χώρο, παραμένοντας στον αντίποδα των επίσημων φεμινιστικών πολιτικών μέχρι το πρόσφατο παρελθόν (Πολυκάρπου, 2019, σελ. 55). Αυτή η ριζοσπαστική ταυτότητα μπορεί να ερμηνεύσει την απουσία ενός «κανονικοποιητικού» λόγου για τα ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα, που δεν επέτρεψε σε συντηρητικές παρατάξεις να «πορευτούν» μαζί τους.

Η δεκαετία του '90 ήταν μια δεκαετία «σιωπής» (Καντσά, 2018, σελ. 69), ενώ από τα τέλη της δεκαετίας του 2000 και στις αρχές της δεκαετίας του 2010 εντοπίζεται μια έκρηξη ακτιβιστικών οργανώσεων και μια πιο δυναμική διεκδίκηση αιτημάτων από την κοινότητα (Καούνη, 2019, σελ. 22). Από τα μέσα της δεκαετίας του 2010 οι οργανώσεις προβάλλουν θεσμικού τύπου διεκδικήσεις και συνεργάζονται με θεσμικούς φορείς (Καούνη, 2019, σελ. 24), ενώ από το 2014 και έπειτα η κοινότητα μπαίνει σε μια διαδικασία ενδοσκοπησης και αυτοκριτικής, προωθώντας πιο διαθεματικές και ριζοσπαστικές πολιτικές (Καούνη, 2019, σελ. 25).

Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ ΛΟΑΚΤΙ και φεμινιστικού κινήματος πόρρω απείχαν από το να είναι αγαστές. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω δήλωση από μία προεξάρχουσα φιγούρα του φεμινιστικού κινήματος, που μας παραχώρησε συνέντευξη:

... Με το ΛΟΑΤΚΙ κίνημα δεν έχουμε κάτι το κοινό για να είμαστε ένα κοινό κίνημα, όπως λένε κάποιες. Κάποιες λένε ότι είμαστε φύλο. Δεν είμαστε φύλο, εμείς είμαστε γυναίκες... (εκπρόσωπος μεγάλης φεμινιστικής οργάνωσης)

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

Τα δύο κινήματα, αναδυόμενα την ίδια χρονική περίοδο, συμπορεύτηκαν (Μιχοπούλου, 2018, σελ. 59), με μια σειρά από κοινά αιτήματα να τα φέρνουν

8. Για περισσότερα, βλ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος (2005, σελ. 67).

9. Αντωνόπουλος, Θ. (2019). «Αμφί (1978-1990): το πλέον επιδραστικό έντυπο της ελληνικής ΛΟΑΤΚΙ+ ιστορίας», lifo.gr, <https://www.lifo.gr/lgbtqi/amfi-1978-1990-pleon-epidrastiko-entypo-tis-ellinikis-loatki-istorias>

κοντά, όπως το αίτημα για σεξουαλική απελευθέρωση και αυτοδιάθεση του σώματος (Μπομπόλου, 2008).¹⁰ Ωστόσο, υπήρξαν και αρκετά ζητήματα τα οποία προκάλεσαν τη σύγκρουση μεταξύ τους, όπως η συνεχής επαναφορά από την πλευρά των φεμινιστικών οργανώσεων του ζητήματος της γυναικείας ταυτότητας (Πολυκάρπου, 2019, σελ. 59). Ωστόσο, οι σημερινές φεμινιστικές διεκδικήσεις και οι γυναίκες που τις εκπροσωπούν σε επίπεδο λόγου στρέφονται προς την ένταξη των διεμφυλικών ατόμων, των γκέι, των λεσβιών και των κουήρ στους αγώνες τους.¹¹ Αυτό που εξάγεται, ωστόσο, από τις συνομιλίες μας με τους/τις/τα συνεντευξιαζόμενους/ες/α είναι ότι, αν και υπάρχει από την πλευρά των φεμινιστριών πρόθεση αλληλεγγύης προς το ΛΟΑΤΚΙ κίνημα, φαίνεται να μην υπάρχει διάθεση να συνδεθεί ο φεμινιστικός με τον ΛΟΑΤΚΙ αγώνα και τις διεκδικήσεις του, καθώς, όπως μας πληροφορούν, τα πεδία δράσης και διεκδικήσεων διαφέρουν. Όπως προκύπτει από το πρωτογενές υλικό των συνεντεύξεων, ένα επιπλέον σημείο έντασης ανάμεσα στα δύο κινήματα αποτελεί το ζήτημα της σεξεργασίας, δηλαδή το αν η συγκεκριμένη απασχόληση αποτελεί εργασία ή όχι:

... Γιατί υπάρχουν ζητήματα, παραδείγματος χάριν στο θέμα της πορνείας έχουμε μία διαφωνία με τα άτομα ΛΟΑΤΚΙ οι φεμινίστριες ας πούμε... (Γυναικεία, Εθελοντική, Μη Κερδοσκοπική Οργάνωση)

Από την πλευρά τους, άτομα του ΛΟΑΤΚΙ χώρου, με τα λεγόμενά τους, φαίνεται να επιβεβαιώνουν αυτή τη σχέση έντασης με το φεμινιστικό κίνημα:

... Κοιτάχτε να δείτε, εγώ δεν τα είχα ποτέ καλά με τις φεμινίστριες, όπως και οι φεμινίστριες δεν τα είχαν καλά με τις τρανς ποτέ... (Π.Ρ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός και ακτιβίστρια)

Γίνεται σαφές ότι η σχέση των δύο κινήματων ξεκίνησε με κοινά αιτήματα· ωστόσο, διαπερνάται και από αντιθέσεις που τα φέρνουν σε αντιπαράθεση, σε σχέση με τη δράση και τις διεκδικήσεις τους.

10. Για περισσότερα, βλ. Μπομπόλου (2008, σσ. 78, 118, 201) για διεκδικήσεις γύρω από τις απόπειρες βιασμού, τη σεξουαλική απελευθέρωση, την αυτοδιάθεση του σώματος, τις συζυγοκτονίες και την ενημέρωση του κοινού.

11. Νίνν, Α., «Ο φεμινισμός στην Ελλάδα: Από τις αντάρτισσες στο σήμερα», vice.com, <https://www.vice.com/el/article/d3mgxk/o-feminismos-sthn-ellada-apo-tis-antartisses-sto-shmera> 17/4/21

ΕΣ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ: ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΟΜΟΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΦΕΜΟΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τα δύο φαινόμενα με τα οποία καταπιάνεται το συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι ο ομοεθνικισμός και ο φεμοεθνικισμός. Στην Ελλάδα η εμφάνιση των φαινομένων αυτών γίνεται ετεροχρονισμένα και έχει την εξής ιδιομορφία: Παρότι στην Ευρώπη είναι η Ακροδεξιά αυτή που χρησιμοποιεί και εναγκαλιζεται τα γυναικεία και ΛΟΑΤΚΙ δικαιώματα στο όνομα της επαναανομηματοδότησης της ταυτότητάς της, στην περίπτωση της Ελλάδας αυτό το κάνει η Δεξιά. Παράλληλα, θεωρούμε ότι τα φαινόμενα στην Ελλάδα παρουσιάζουν μια χρονοκαθυστέρση για τρεις κυρίως λόγους: την ηγεμονία της Αριστεράς εντός των γυναικείων και ΛΟΑΤΚΙ κινημάτων, το ρόλο της Εκκλησίας και την προσήλωση του φεμινιστικού κινήματος στο δεύτερο κύμα.

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Όπως αναδείχτηκε και στην ιστορική επισκόπηση, τόσο το φεμινιστικό όσο και το ΛΟΑΤΚΙ κίνημα στην Ελλάδα διατήρησαν από τις απαρχές τους στενότερες σχέσεις με την Αριστερά και τον εξωκοινοβουλευτικό χώρο (Σαμίου, 2006). Η συμπίεση αυτή βιώθηκε περισσότερο ως αναγκαία συνθήκη, έναντι ενός στιβαρού εθνικού αφηγήματος, παρά ως μια απόλυτη ιδεολογική ταύτιση:

... Αλλά βασικά ξεκίνησα από την Αριστερά και τον Ρήγα Φεραίο με τις φεμινίστριες τις άλλες του Ρήγα Φεραίου. Γιατί την εποχή εκείνη είχαμε κάνει το νέο δίλημμα, όχι δίλημμα, μια προβληματική σε σχέση με τον φεμινισμό και την Αριστερά... (Μ.Σ., φεμινίστρια ακτιβίστρια και πολιτικός)

Παράλληλα, εντοπίζεται στους κόλπους της Αριστεράς η απαρχή της πολιτικής ενσωμάτωσης των πολιτικών ταυτότητας. Όπως σημειώνει και η Βασιλική Πολυκάρπου (2019), παραθέτοντάς τον Φάρρεντ (Farred, 2000), η ανάδυση των πολιτικών ταυτότητας οφείλει την ύπαρξή της στην Αριστερά περισσότερο από όσο σε οποιοδήποτε άλλο κίνημα. Ιδιαίτερα, δεδομένης της μακροχρόνιας ύπαρξης δεξιών και κεντροδεξιών κυβερνήσεων στην εξουσία, τα αριστερά αιτήματα φαίνεται να αποτελούν μια ετερότητα για το κεντρικό πολιτικό αφήγημα. Ενδεχομένως και σε μια συνέχεια μετεμφυλιακών διπολισμών και λόγω των έντονων δικομματισμών, η Δεξιά και η Αριστερά στην Ελλάδα μοιάζουν να ορίζονται ιδεολογικά με αρκετά αυστηρό τρόπο, αναπαράγοντας σε βάθος χρόνου τα ίδια αφηγήματα που στοιχειοθετούν την πολιτική τους ταυτότητα αναφορικά με το έθνος, την Εκκλησία και το φύλο. Επιπλέον, με το μετεμφυλιακό τραύμα και την εμπειρία της Χούντας, η ταυτότητα

της Αριστεράς στην Ελλάδα κατασκευάζεται γύρω από τη βασική ανάγκη της ιδεολογικής και πολιτικής της επιβίωσης. Εκ μέρους των ΛΟΑΤΚΙ υποκειμένων, ως *a priori* Άλλων σε μια μη εμπεδωμένη φιλελεύθερη πολιτική κουλτούρα, όπως η ελληνική, η συμπίεση με την Αριστερά και τον εξωκοινοβουλευτισμό θεωρείται δεδομένη και αναγκαία:

... Η μία άποψη είναι ότι, αν είσαι γκέι, πρέπει να είσαι σε κάποιο συγκεκριμένο κόμμα, που είναι πολύ συγκεκριμένα κόμματα που είναι εκεί, της Αριστεράς. Οτιδήποτε άλλο, είσαι προδότης της ταυτότητάς σου... (Χ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός)

Αυτή η σύνδεση που υφίσταται στην Ελλάδα ανάμεσα στην ατζέντα των δικαιωμάτων και την Αριστερά έρχεται σε αντιπαράθεση με ένα δυτικό παράδειγμα, όπου βλέπουμε ολοένα και περισσότερα κόμματα του δημοκρατικού τόξου να εντάσσουν στις πολιτικές τους πληθώρα έμφυλων ζητημάτων:

... Αυτό που έχουμε δει και στην Ευρώπη, κυρίως, είναι ότι γενικά αυτά τα θέματα φεύγουν και πηγαίνουν λίγο πέρα από τον παραδοσιακό άξονα Δεξιά-Αριστερά. Πλέον, κάποια κόμματα ευρωπαϊκά που έχουν στην ατζέντα και τα LGBT θέματα δεν είναι μόνο αριστερά. Είναι και φιλελεύθερα, είναι και τα κεντροδεξιά... (Χ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός)

... Στην Ελλάδα που βρέθηκε το ρεύμα και αναπτύχθηκε, για να μιλήσουμε για ΛΟΑΤΚΙ; Μέσα στην Αριστερά και κυρίως στην Άκρα Αριστερά και την Εξωκοινοβουλευτική Αριστερά. Οπότε, εκ των πραγμάτων, το LGBT κίνημα στην Ελλάδα είναι εγκλωβισμένο εκεί... (Μ.Λ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής)

Εντοπίζεται λοιπόν στην Ελλάδα μια ηγεμονία της Αριστεράς εντός των κινημάτων και μια ταύτιση με το ριζοσπαστισμό, που καθιστά δυσκολότερη την ανάπτυξη των φαινομένων του φεμινισμού και του ομοεθνικισμού. Χωρίς να υιοθετείται μια ντετερμινιστική, γραμμική λογική, θεωρούμε πως, λόγω του γεγονότος ότι αυτές οι ταυτότητες παραμένουν έκκεντρες και εξωθούμενες από το κεντρικό αφήγημα, διατηρήθηκαν σε απόσταση από τη Δεξιά και την Ακροδεξιά. Περισσότερο από μια συνειδητή απόφαση των υποκειμένων –που θα οδηγούσε στο να γίνουν κατανόητες ουσιοκρατικά οι ταυτότητές τους– φαίνεται ότι είναι η ίδια η Δεξιά και η Ακροδεξιά, που κάνουν την πολιτική επιλογή της μη ενσωμάτωσής τους:

... Και αν δεν έγινε στην Ελλάδα, δεν έγινε γιατί δεν έγινε καμία πρόταση από αυτό το κόμμα [η συμμετοχή ΛΟΑΤΚΙ ατόμων σε ακροδεξιά κόμματα]... (Α.Κ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός και ακτιβίστρια)

Ο ρόλος της Αριστεράς, βέβαια, είναι διττός. Αφενός, έχει συνδεθεί ιστορικά με τα κινήματα, αφετέρου, όμως, οι ανεπάρκειές της έχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στην απαρχή της στροφής των φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ υποκειμένων προς τη Δεξιά. Κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, η ανανεωτική, μη σταλινική Αριστερά στην Ελλάδα δεν μπόρεσε –ή δεν θέλησε– να εντάξει ουσιαστικά τα ΛΟΑΤΚΙ δικαιώματα, δημιουργώντας ένα κενό:

... Όταν δημιουργήθηκε το ΑΚΟΕ, ας πούμε, εκείνες τις εποχές και η Εξωκοινοβουλευτική Αριστερά ήταν η οποία βοήθησε λιγάκι, και η αναρχική. Η Αριστερά ήταν συντηρητική [...]. Στην Ελλάδα η Αριστερά άλλαξε μετά τον Μάη του '68 και μαζεψήθηκε διάφορα κινήματα. Αλλά στην Ελλάδα άργησε. Η Αριστερά μη νομίζει ότι ποτέ σε έβλεπε ισότιμα. Θέλανε να ήσουν το θύμα το οποίο αυτοί θα υπερασπιζανε. Ισότιμα ποτέ... (Π.Ρ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός και ακτιβίστρια)

Η σύγχρονη κοινοβουλευτική Αριστερά, παρότι δηλώνει φιλικά προσκείμενη στα δικαιωματικά ζητήματα, φαίνεται να παρουσιάζει μια ανεπάρκεια στο να εντάξει ουσιαστικές πολιτικές προώθησης των δικαιωμάτων αυτών, γεγονός που αποξενώνει τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα. Η ανεπαρκής προώθηση των ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ –μια συγκυβέρνηση που ήρθε στην εξουσία προβαλλόμενη ως η «πρώτη αριστερή κυβέρνηση» στην ιστορία του ελληνικού κράτους– δημιούργησε ένα σημαντικό ρήγμα στις σχέσεις των κινήματων με την Αριστερά:

... Η ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα στην Ελλάδα έχει αριστερές καταβολές. Ξέρετε, εγώ θυμάμαι ακόμα τον Αλέξη Τσίπρα να λέει: «Εμείς θέλουμε το σύμφωνο συμβίωσης, ενδεχομένως και τον πολιτικό γάμο αργότερα. Αλλά για την υιοθεσία θα ρωτήσουμε τους επιστήμονες». Δεν περιμένει κανείς από τη Δεξιά, δεν έχει υποσχεθεί τίποτα. Από την Αριστερά, όμως, η Αριστερά έλεγε: «Παιδιά, εγώ σας έχω, είμαστε φίλοι»... (Γ.Β., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής)

... Υπάρχουν σοβαρές κυβερνήσεις στην Ευρώπη που έχουν κάνει αυτές τις ανατροπές στο δίκαιό τους. Η Γερμανία με τη Μέρκελ ήταν πιο προοδευτική από αυτήν του αριστερού Τσίπρα... (Γ.Β. ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής)

Η αδυναμία ένταξης από μεριάς της Αριστεράς εντοπίζεται κυρίως στην αγκύλωση σε ένα αφήγημα περί ταξικότητας, που παραμένει κεντρικό, αδυνατώντας να ενσωματώσει ουσιαστικά τους νέους λόγους και τις πολιτικές πρακτικές, όπως το έμφυλο ζήτημα (ή το περιβαλλοντικό). Η παραδοσιακή αυτή μορφή της Αριστεράς, που δείχνει να μένει στάσιμη, δημιουργεί ένα κενό, το οποίο ήρθε να καλύψει μια Δεξιά που, εν αντιθέσει, δεν είναι στατική,

αλλά συνεχώς ανανοηματοδοτεί τον εαυτό της. Έτσι, και στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό πρόσφατα έχει αρχίσει να συμβαίνει αυτό με μη συγκεκριμένα πολιτικά αποτελέσματα, καθώς το κενό αναφορικά με την προαγωγή ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων (που άφησαν η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ και το ΚΚΕ) έρχεται να καλύψει η Δεξιά (με τη μορφή της ΝΔ), ενσωματώνοντας ένα λόγο προοδευτισμού, αλλά και απορροφώντας ένα μεγάλο μέρος μη αναμενόμενων ψηφοφόρων.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ο ρόλος της Εκκλησίας στην Ελλάδα γενικά, και στη διαμόρφωση της ιδεολογίας της Δεξιάς ειδικότερα, είναι θεμελιακός. Με το διαχωρισμό Εκκλησίας-κράτους να μην έχει επιτευχθεί ολοκληρωτικά, η Εκκλησία διατηρεί τη δυνατότητά της να ασκεί πιέσεις και να έχει λόγο σε επίσημες πολιτικές του κράτους, ενώ συνάμα αποτελεί κόμβο τεράστιας ιδεολογικής και θεσμικής επιρροής (Χριστόπουλος, 2014). Με την Ορθοδοξία να παραμένει συνυφασμένη με την εθνική ταυτότητα, η Εκκλησία συνεχίζει να είναι σημαντικός ιδεολογικός πόλος έλξης των Ελλήνων/ίδων. Λόγω των παραπάνω, η Εκκλησία έχει βρεθεί αντιμέτωπη με τα γυναικεία και ΛΟΑΤΚΙ δικαιώματα και αιτήματα, καταφέροντας ακόμα και να παγώνει κυβερνητικές αποφάσεις (όπως η σεξουαλική παιδεία στα σχολεία). Όπως δήλωσαν και οι/τα συνεντευξιαζόμενοι/ες/α:

... Στην Ελλάδα έχουμε τα εξής διαφορετικά χαρακτηριστικά από άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. [...] Η παρουσία της Εκκλησίας στην ελληνική πραγματικότητα είναι πάρα πολύ ισχυρή, είναι θεσμική, είναι καταλυτική, είναι εκείνη που από τα χρόνια εκείνα εμπόδιζε τη λειτουργία αυτής της ενημέρωσης... (Γ.Β., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής)

... Η Εκκλησία στην Ελλάδα ήτανε ανέκαθεν προβληματική, και πως έχει συνδιαμορφώσει τη σύγχρονη ελληνική ταυτότητα και αντίληψη και πως έχει αναπτύξει εξουσιαστικό χαρακτήρα. Αισθάνομαι ότι συνδέεται απόλυτα με πολλές απ' τις προβληματικές που ζούμε σήμερα, και δεν μας έχουν βοηθήσει να προοδεύσουμε κοινωνικά... (Γ.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Ο εξέχων πολιτικός, κοινωνικός και ιδεολογικός ρόλος της Εκκλησίας στην Ελλάδα, αποτελώντας ένα από τα πιο βασικά συστατικά της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας, αποτελεί και κεντρική αιτία που τα φεμινιστικά –λιγότερο– και τα ΛΟΑΚΤΙ –περισσότερο– δικαιώματα δεν έχουν φτάσει σε σημείο ωρίμανσης και κανονικοποίησης. Με μια Εκκλησία –ως προσθετικό μέλος

του κράτους- (Χριστόπουλος, 2014, σελ. 283) να αντιμάχεται τα παρεκκλίνοντα από το παραδοσιακό αφήγημα άτομα, οι έκκεντρες ταυτότητες παραμένουν έκκεντρες: κάτι το ξένο, το άλλο, το αντικανονικό (Κοσυφολόγου, 2019). Με τα θεμελιώδη δικαιώματα να αποτελούν ακόμα προϊόν διαπραγμάτευσης, με τα ποσοστά ισότιμης αναγνώρισης και αντιμετώπισης να αγγίζουν το ευρωπαϊκό ναδίρ και με την κοινή γνώμη να τα εξοστρακίζει, η πλειονότητα των ΛΟΑΤΚΙ υποκειμένων και φεμινιστριών συνεχίζει να βρίσκεται στην αντίπερα όχθη του κεντρικού, θρησκευτικού αφηγήματος:

... Ενδεχομένως να είναι ένας βασικός λόγος η έλλειψη αφομοίωσης στο πολιτικό «γίνεσθαι» και στην ελληνική κοινωνία. Αντιλαμβάνομαι ότι ο κόσμος που είναι σε θέση ευθύνης μάς βλέπει ως έναν τρίτο, όχι ως μέρος αυτού... (Γ.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

... Είμαστε ακόμα πίσω, γιατί δεν έχει γίνει «mainstream» αυτή η συζήτηση... (Γ.Β., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής)

Η σχέση της Δεξιάς με τη θρησκεία δεν είναι επιφανειακή, όπως συμβαίνει σε άλλες σύγχρονες χώρες της Ευρώπης. Εμμένοντας σε παραδοσιακές δομές και αφηγήματα, η Δεξιά στην Ελλάδα διατηρεί αποστάσεις από τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα, αναπαράγοντας ακροδεξιά αφηγήματα, όπως είναι το τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια», ευθέως ή συγκεκαλυμένα. Παράλληλα, ο θεσμός της Εκκλησίας έχει ανοικτά έρθει σε αντιπαράθεση με την τεκνοθεσία και το γάμο, αλλά και με τα αναπαραγωγικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην άμβλωση. Η Εκκλησία της Ελλάδος συνεχίζει να παραμένει συντηρητική και να διαφοροποιείται από παραδείγματα, όπως αυτό της Αγγλικανικής Εκκλησίας ή του Προτεσταντισμού, που διάκινεται πιο φιλικά προς άλλες έμφυλες ταυτότητες. Έτσι, αναπαράγοντας ένα παραδοσιακό ορθόδοξο δόγμα και διατηρώντας θεσμική και ιδεολογική ισχύ, λειτούργησε μέχρι σήμερα ανασταλτικά σε σχέση με την ενσωμάτωση των ΛΟΑΤΚΙ ταυτοτήτων από το κεντρικό δεξιό αφήγημα.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Τέλος, καθοριστική αιτία στην καθυστερημένη ανάπτυξη του φεμοεθνικισμού και του ομοεθνικισμού στην Ελλάδα είναι η καθήλωση του κυρίαρχου μέρους του φεμινιστικού κινήματος στο δεύτερο κύμα. Το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα συνδέθηκε έντονα με την Αριστερά και με μια σκληρή ρητορική περί κοινωνικής δικαιοσύνης, που στόχευσε στην απεμπόληση της θρησκείας, στα αναπαραγωγικά δικαιώματα και στην κοινωνική αλληλεγγύη (ΔΙΟΤΙΜΑ, 2016). Παράλληλα, «υποκείμενο» του δεύτερου φεμινιστικού κύματος παραμένει

η –νοούμενη ως βιολογική– γυναίκα, γεγονός που το φέρνει σε αντιπαράθεση με το τρίτο και τέταρτο φεμινιστικό κύμα, αλλά και αποτρέπει τη συμπόρευσή του με το ΛΟΑΤΚΙ κίνημα:

... Εμείς δεν συμφωνούμε με την έννοια να συνδέσουμε τον γυναικείο φεμινιστικό αγώνα με τον αγώνα ΛΟΑΤΚΙ γιατί είναι δύο, γιατί η γυναίκα υπάρχει ως βιολογικό και κοινωνικό φύλο... (εκπρόσωπος μεγάλης φεμινιστικής οργάνωσης)

Η μη συμπόρευση του φεμινιστικού και ΛΟΑΤΚΙ κινήματος συνέβαλε στη μη κανονικοποίηση των ΛΟΑΤΚΙ ζητημάτων από έναν ήδη, θεωρητικά, ακτιβιστικό και ριζοσπαστικό χώρο. Με το φεμινιστικό κίνημα να γίνεται ολοένα και πιο θεσμικό και επίσημα εκπροσωπούμενο, αλλά και να κρατά αποστάσεις από τα ΛΟΑΤΚΙ αιτήματα, αυτά παρέμειναν διπλά εξοστρακισμένα στη σφαίρα της Εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, του ξένου, του Άλλου. Οι φεμινίστριες δεύτερου κύματος έχουν δεχτεί έντονες κριτικές για συντηρητισμό απέναντι σε «άλλες» εκφράσεις φύλου, στη σεξουαλική απελευθέρωση, στη σεξεργασία, συνολικά δηλαδή για αντιστάσεις που τις έχουν φέρει σε έντονη σύγκρουση με ένα μεγάλο κομμάτι της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας:

... Δεν μπορείς εσύ να μιλάς για φεμινισμό και από την άλλη να χειραγωγείς – και πώς μια γυναίκα πρέπει να συμπεριφέρεται στο πλαίσιο του φεμινισμού, δηλαδή; Μια γυναίκα μπορεί να είναι πάρα πολύ θηλυκιά στην εμφάνιση, μπορεί να της αρέσει να είναι λίγο και σε εισαγωγικά τσούλα στην εμφάνιση, να 'ναι και λίγο ξέκωλη. Οι φεμινίστριες θα την κοιτάνε και με στραβό μάτι κιόλας. Όπως κοιτάγανε και τις τρανς... (Π.Ρ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβίστρια και πολιτικός)

Έτσι, βλέπουμε ότι στο ελληνικό συμφραζόμενο ο ομοεθνικισμός είναι εξαιρετικά δύσκολο να αναπτυχθεί, διότι, αφενός, υπάρχει ένα στιβαρό θρησκευτικό αφήγημα που ιστορικά είχε συμπορευτεί με τη Δεξιά και αρνούνταν να ενσωματώσει τα ΛΟΑΤΚΙ αιτήματα, αφετέρου, όμως, υπάρχει και ένας εξοστρακισμός από τον κυρίαρχο φεμινιστικό χώρο. Όσον αφορά το φεμοεθνικισμό, όπως αναλύθηκε και στην ενότητα της ιστορικής αναδρομής, το δεύτερο κύμα παρέμεινε συνδεδεμένο με την Αριστερά και με αναλύσεις που αρθρώνονται γύρω από την έννοια της κοινωνικής τάξης. Από τη Μεταπολίτευση και έπειτα, οι φεμινίστριες ανήκαν στην ευρύτερη Αριστερά, συνθήκη που ως επί το πλείστον παραμένει μέχρι σήμερα:

... Εμείς ως γυναικείο, φεμινιστικό κίνημα δεν ταυτιζόμαστε με καμία πολιτική παράταξη, κανένα κόμμα. Βέβαια, όταν μιλάμε για κοινωνική δικαιοσύνη,

αυτή ασφαλώς είναι μια αριστερή αντίληψη... (εκπρόσωπος μεγάλης φεμινιστικής οργάνωσης)

Η ηγεμονία της Αριστεράς στο χώρο του φεμινισμού στην Ελλάδα κατέστησε δύσκολη την ένταξη ενός φεμινιστικού αφηγήματος στη δεξιά και ακροδεξιά ρητορική. Ταυτόχρονα, το ίδιο το δεύτερο φεμινιστικό κύμα είναι συνδεδεμένο με ευρύτερα αιτήματα ισότητας και πολιτικής, ενώ δεν μπορούν να αγνοηθούν ιδεολογικές σχέσεις με το μαρξισμό, που καθιστούν δύσκολη την εμπλοκή με ένα δεξιό αφήγημα (Πολυκάρπου, 2019). Έτσι, οι εμμονές της Δεξιάς και της Ακροδεξιάς με παραδοσιακά έμφυλα αφηγήματα σε σχέση με το ρόλο της γυναίκας και την οικογενειακότητα, η επίθεση στα αναπαραγωγικά δικαιώματα και η σχέση με την Εκκλησία κατέστησαν ακόμα δυσκολότερη την απορρόφηση πολλών φεμινιστικών αιτημάτων από αυτές.

Ο ΟΜΟΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΓΚΕΙΜΕΝΟ

Έχει αποδειχτεί ότι η σεξουαλικότητα αποτελεί διαχρονικά αντικείμενο ταξινόμησης, διαχωρισμού, αλλά και κοινωνικού ελέγχου (Foucault, 1976). Ωστόσο, υπάρχει ρευστότητα στους τρόπους με τους οποίους η εκάστοτε εξουσία είναι σε θέση να εκμεταλλευτεί τη σεξουαλικότητα, και αυτό δεν γίνεται απαραίτητα πάντα υπό όρους περιορισμών και καταστολής. Σήμερα, που οι διακρίσεις λόγω γενετήσιου προσανατολισμού και ταυτότητας φύλου τείνουν να καταστούν μη αποδεκτές, οι περιστάσεις φαίνεται να εξαναγκάζουν να δοθεί χώρος και σε άλλες μορφές σεξουαλικότητας, γεγονός που δεν είναι ουδέτερο, ούτε σε ιδεολογικό περιεχόμενο, ούτε με όρους εφαρμοσμένων πολιτικών (Θεοφιλόπουλος – Σπίνου, 2015). Και πάλι, φαίνεται η σεξουαλικότητα να παίρνει μορφή εργαλείου πολιτικών διεκδικήσεων (Foucault, 1976). Δηλαδή, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, εργαλειοποιείται χρησιμοθηρικά από την εκάστοτε κυβέρνηση, είτε για να κερδίσει συμμάχους, είτε για να αποκτήσει έδαφος επέκτασης του ιδεολογικού της υπόβαθρου.

Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε αυτή τη στροφή μέσω μιας απόπειρας ιστορικοποίησης των λόγων για τους οποίους ένα προφίλ φιλικό προσκείμενο προς τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα αποτελεί πεδίο διεκδίκησης για ένα κράτος. Στην προσπάθεια αυτή, το κεφάλαιο χρησιμοποιεί την αναλυτική κατηγορία του «ομοεθνικισμού». Ο όρος έχει σκοπό να αποτυπώσει τους τρόπους με τους οποίους μια νεοφιλελεύθερη δεξιά αντιμεταναστευτική πολιτική μπορεί να ανανεώσει την πολιτική της εικόνα προβάλλοντας μια φιλική προσκείμενη προς τα ΛΟΑΤΚΙ άτομα ατζέντα. Στοχεύει κυρίως στην ανάδειξη της άμεσης, αλλά υποβόσκουσας σύνδεσης μεταξύ μιας φαινομενικά προοδευτικής νεοφιλελεύθερης πολιτικής με το ρατσισμό. Αυτή η σύνδεση αναδεικνύεται μέσω

της σύγκλισης του ρατσισμού με μια εργαλειακή εκμετάλλευση του σεξουαλικού Άλλου, που μέχρι πρότινος ήταν εξαναγκασμένος στην αφάνεια.

Η σύνδεση εθνικής ιδεολογίας και ΛΟΑΤΚΙ υποκειμένων, στην πιο απλοϊκή της μορφή, αφορά τα ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα που προσεταιρίζονται εθνικιστικές ή ξενοφοβικές προσεγγίσεις (Marhoefer, 2018). Ταυτόχρονα, θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια κριτική προσέγγιση στη συντηρητικοποίηση ΛΟΑΤ ταυτοτήτων, όπως αποδεικνύει και η πορεία που έχει χαρακτηί μέχρι τώρα στην υπόλοιπη Ευρώπη (Colpani – Hated 2014). Συγκεκριμένα και στο ελληνικό παράδειγμα, όπως αναφέρουν αρκετοί/ες/α συνεντευξιαζόμενοι/ες/α, το ότι κάποιος αποτελεί μέρος της ΛΟΑΤ κοινότητας δεν συνεπάγεται άμεσα ότι έχει ριζοσπαστικές πολιτικές πεποιθήσεις:

... Ο Κασιδιάρης έλεγε, όταν ήταν υποψήφιος δήμαρχος, ότι «υπάρχουν πολλά γκέι άτομα που θα μας ψηφίσουν»... (Χ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός)

Δίνεται έμφαση στις ξενοφοβικές εκφάνσεις ΛΟΑΤ υποκειμένων, διότι πολλές αναφορές καταδεικνύουν ότι σε πρώτη ανάγνωση φαντάζει οξύμωρο να ανήκει κανείς στη ΛΟΑΤ κοινότητα και να συμμερίζεται ρατσιστικές ή ξενοφοβικές αντιλήψεις. Όπως αναφέρει ο Μ.Λ., είναι κατά κάποιον τρόπο αντιφατικό για ένα υποκείμενο, το οποίο θεωρείται ότι εμπίπτει στην κατηγορία του «διαφορετικού», να υποστηρίζει μια ιδεολογία ή μια πολιτική θέση, η οποία στη βάση της νιώθει να απειλείται από οποιαδήποτε διαφορετικότητα, γιατί θεωρεί ότι κλονίζει την εθνική ακεραιότητα:

... Βέβαια, τώρα, το να είσαι ακροδεξιός [στην Ελλάδα] και να είσαι και γκέι είναι σαν να πάσχεις από εσωτερικευμένη ψυχολογική-ψυχιατρική κατάσταση. [...] Να θεωρείς ότι οι αλλοδαποί και οι πρόσφυγες απειλούν την Ελλάδα, σε μια κουλτούρα όπου οι ακροδεξιοί θεωρούν ότι οποιαδήποτε διαφορετικότητα απειλεί την Ελλάδα, να είσαι εσύ γκέι μέσα σε όλο αυτό... (Μ.Λ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής)

Ωστόσο, το φαινόμενο του ομοεθνικισμού είναι πολύ πιο σύνθετο και δεν εστιάζεται μόνο στις προσωπικές πολιτικές πεποιθήσεις των ΛΟΑΤΚΙ υποκειμένων. Ο ομοεθνικισμός είναι μια σύγχρονη αναλυτική έννοια, η οποία μάς επιτρέπει να μελετήσουμε από μια διαφορετική οπτική διάφορες πολιτικές αναγνώρισης και παραχώρησης δικαιωμάτων στα ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα. Επίσης, μας βοηθάει να αντιληφθούμε τις συνέπειες που μπορεί να επιφέρουν τέτοιες νεοφιλελεύθερες πολιτικές παραχώρησης ΛΟΑΤΚΙ διεκδικήσεων. Οι παραχωρήσεις αυτές αφορούν μια στρατηγική, η οποία υπόσχεται θέσπιση νόμων, που ουσιαστικά εξυπηρετεί τα ειδικά συμφέροντα της εκάστοτε αντιπροσθευτικής ηγεμονίας, δηλαδή την ανάπτυξη βιοπολιτικών πρακτικών

ελέγχου, που επενδύουν στα ανθρώπινα δικαιώματα (Puar, 2013). Ο ομοεθνικισμός αναδύεται ως ένας άλλος τρόπος προστασίας των εθνών-κρατών και του καπιταλισμού μέσω της σεξουαλικότητας (Puar, 2013).

Στηριζόμενη σε μια νεοφιλελεύθερη οικονομία και προτάσσοντας τα καπιταλιστικά ιδεώδη, η «ανανεωμένη» δεξιά πολιτική ατζέντα παρέχει νομική προστασία –άρα, και κοινωνική υπόσταση– στα μέχρι πρότινος περιθωριοποιημένα ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα. Αυτή η διαδικασία απορρόφησης ΛΟΑΤ υποκειμένων δεν απαλλάσσεται σε καμία περίπτωση από τις εθνοπατριαρχικές της βάσεις, απλά τις ανακατασκευάζει υπό άλλες μορφές κανονικοποίησης. Η κανονικοποίηση αυτή, που μέχρι τώρα αφορούσε ένα ετεροκανονικό πρότυπο, εξυπηρετείται πλέον και από ένα ομοκανονικό πρότυπο, χωρίς ωστόσο να το αντικαθιστά (Puar, 2007). Αυτό που προκύπτει και από το σημερινό ελληνικό πολιτικό σκηνικό αλλά και από τις συνεντεύξεις μας είναι ότι υπάρχει κάποια εκπροσώπηση ΛΟΑΤ υποκειμένων από κάποια κόμματα· ωστόσο, ακόμα κι αυτά εξυπηρετούν μια ομοκανονική εικόνα, αποκλείοντας μη αποδεκτές διαφορετικότητες:

... Τα τρανς άτομα, ειδικά τα τρανς άτομα, δεν μπορούν να έχουν επαγγελματική αποκατάσταση και συμμετοχή στον επαγγελματικό στίβο. Αντιμετωπίζονται με μεγάλη προκατάληψη. Το ξέρουμε αυτό, είναι γνωστό... (Τ.Α., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

... Αντιλήφθηκα στοιχεία της ταυτότητάς μου που δεν ήταν ετεροφυλόφιλα ή αμιγώς cis και ό,τι προεκτάσεις έχουν αυτά στην έμφυλη κατανόηση και την ταυτότητά μου στο ευρύτερο πλαίσιο το ελληνικό, που είναι αυστηρά πολύ πατριαρχικό, ετεροκανονικό, σεξιστικό, μισογυνικό, cis-κεντρικό, δηλαδή τα τρανς βιώματα δεν υπάρχουν σε ισότιμο πεδίο αναφοράς... (Γ.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Υπό το ίδιο πρίσμα αναλύεται και μια νεοφιλελεύθερη δεξιά πολιτική στρατηγική, η οποία εργαλειοποιεί τη ΛΟΑΤΚΙ ταυτότητα, για να προωθήσει μια φαινομενικά προοδευτική ατζέντα (Puar, 2015). Αυτό συμβαίνει στην προσπάθεια της εκάστοτε κυβέρνησης όχι μόνο να διευρύνει τον πολιτικό της περίγυρο, αλλά και να παρουσιάσει την ταυτότητά της με νέους όρους, με απώτερο σκοπό να καταστήσει τον εαυτό της ελκυστικότερο σε ένα ευρύτερο και προοδευτικότερο κοινό. Πλέον, στην προσπάθεια κατασκευής μιας δημοκρατικής, φιλελεύθερης, προσφιλούς ως προς τα ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα πολιτικής ατζέντας, αναδύονται πρακτικές κρατικής προστασίας της ομόφυλης επιθυμίας. Αυτό μεταφράζεται με υπό όρους νομιμοποίηση ορισμένων δικαιωμάτων τους (Luibhéid, 2018). Αναφερόμαστε σε «ορισμένα» δικαιώματα, γιατί και αυτά πάντα παραχωρούνται υπό όρους. Στην ομπρέλα των

δικαιωμάτων αυτών συμπεριλαμβάνονται νομοθεσίες οι οποίες εξασφαλίζουν μερικώς την ισονομία, όπως επίσης και το δικαίωμα του «πολιτευέσθαι», ασχέτως σεξουαλικού προσανατολισμού. Στο ελληνικό παράδειγμα, λόγου χάριν, η ύπαρξη του Νικόλα Γιατρομανωλάκη ως του πρώτου ανοιχτά ομοφυλόφιλου υφυπουργού αποτελεί για ορισμένους δείγμα προόδου:¹²

... ότι υπάρχει ανοιχτά γκέι μέλος της κυβέρνησης, είναι μία πρόοδος... (Χ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός)

Αυτή η διαδικασία δημιουργεί ένα πεδίο όπου άλλες πρακτικές εκμετάλλευσης μπορούν να λάβουν χώρα εις βάρος μιας άλλης μειονότητας. Μια τέτοια διαδικασία γίνεται υπό το μανδύα ενός προοδευτικού, κοσμικού προφίλ και έχει ως επακόλουθο δυαδικές, αντιφατικές κατασκευές («Δυτικός» σε αντίθεση με τον «μουσουλμάνο» Άλλο), οι οποίες διαστρεβλώνουν την πραγματικότητα (Puar, 2015). Το φανταστικό προφίλ ενός φονταμενταλιστικού φυλετικού Άλλου –ο οποίος θεωρείται εν γένει αρνητικά προδιατεθειμένος όσον αφορά έμφυλα ζητήματα– κατασκευάζεται σε αντιδιαστολή με το δυτικό «προοδευτικό» προφίλ (Scott, 2017). Η πεποίθηση ότι οι μη δυτικές χώρες έχουν αναπόφευκτα και μη προοδευτικές αντιλήψεις προέκυψε αρκετές φορές κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεών μας. Συγκεκριμένα, ο Γ.Κ. αναφέρει την ύπαρξη μιας ισλαμοφοβικής ΛΟΑΤΚΙ συλλογικότητας, η οποία θεωρούσε ότι, αν όντως ερχόταν το Ισλάμ στην Ελλάδα, θα είχε επιπτώσεις στα κεκτημένα δικαιώματα της Δύσης:

... Λεγότανε [...] «ΛΟΑΤΚΙ και σύμμαχοι [...] ενάντια στην ισλαμοφοβία». Και [...] είχα εισπράξει πάρα πολύ έντονο το στοιχείο αυτό. [...] Και μη ΛΟΑΤΚΙ άτομα, σύμμαχα ή και μη, τέλος πάντων, που απλά ήτανε φίλα προσκείμενα στη ΛΟΑΤΚΙ αιζέντα ή δεν ξέρω κι εγώ τι, που λέγανε: «Ναι, ναι, ναι, μιλήστε για αυτούς, υπερασπίστε τους. Όταν θα έρθουν εδώ πέρα ή –δεν ξέρω– όταν θα έχοννε το πάνω χέρι με οποιονδήποτε τρόπο, και εσάς θα σας πειάν από τις ταράτσες»... (Γ.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Η κριτική στη διαδικασία η οποία χρησιμοποιεί την παραχώρηση ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων ως δείγμα προοδευτικής σκέψης γίνεται μέσω του «ροζ ξεπλύματος» («pink washing»). Το «ροζ ξεπλύμα» αποτελεί κριτική στους τρόπους με τους οποίους η εκάστοτε κυβέρνηση προσπαθεί να αποπροσανατολίσει την κοινή γνώμη από άλλα φλέγοντα ζητήματα, να νομιμοποιήσει τον έλεγχο

12. «Ο Νίκος Γιατρομανωλάκης ο πρώτος ανοιχτά ομοφυλόφιλος υπουργός στην Ελλάδα», voria.gr, 2021, <https://www.voria.gr/article/o-nikos-giatromanolakis-o-protos-anichta-omofilofilos-ifipourgos-stin-ellada>

της, αλλά και να κερδίσει υποστηρικτές (Ritchie, 2015). Όπως αναφέρει ο Γ.Κ., για τον εκάστοτε υποψήφιο, το να κερδίσει ψηφοφόρους αποτελεί μια διαδικασία με έμφαση στο αποτέλεσμα ασχέτως περιεχομένου:

... Βλέπουν ως καθαρή μπίζνα την ΛΟΑΤΚΙ ψήφο, και την ψήφο των αναπήρων και την ψήφο των μαύρων, των μουσουλμάνων, και την ψήφο θηλυκοτήτων... (Γ.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Μια τέτοια αναδόμηση μιας δεξιάς κυβέρνησης την καθιστά πιο εύκολα προσβάσιμη σε περισσότερους εν δυνάμει υποστηρικτές, ενώ παράλληλα υπογραμμίζει το χαώδες και αγεφύρωτο κενό με τον ισλαμικό κόσμο, τονίζοντας έτσι το εθνικό και δυτικό ιδεώδες. Στηρίζεται σε μια διαδικασία μετατόπισης της ετερότητας από τον έμφυλο Άλλο στον αυστηρά ετεροκανονικό φυλετικό Άλλο. Με αυτό τον τρόπο, το αφήγημα της προόδου για τα ΛΟΑΤ δικαιώματα συνεχίζει να χτίζεται στις πλάτες του Άλλου:

... Υποστηρίζω τους πολίτες που έχω μέχρι τώρα. Δεν σημαίνει ότι θέλω μετανάστες και πρόσφυγες. Για μένα είναι ένα βήμα. Μπορεί να μην είναι βήμα απέναντι σε όλους τους ανθρώπους και όλες τις κοινωνικές ομάδες, τους πρόσφυγες και τους μετανάστες. Αλλά είναι ένα βήμα απ' το να είσαι και ομοφοβικός... (Τ.Α., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Για να αντιληφθούμε το φαινόμενο του «ροζ ξεπλύματος» και να το εντάξουμε στο ελληνικό παράδειγμα, χρησιμοποιήσαμε ως κατευθυντήρια γραμμή το ισραηλινό κράτος, στο οποίο η χρήση των ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων ως δείγμα προοδευτικής σκέψης είναι μια συνήθης πρακτική που ακολουθεί, για να αποπροσανατολίσει τη διεθνή κοινότητα από την καταπάτηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και διεθνούς δικαίου στην Παλαιστίνη (Ritchie, 2015). Αποτελεί μια συνειδητά κυνική πολιτική χειραγώγησης και εκμετάλλευσης των γκέι δικαιωμάτων, συγκαλυμμένη στο όνομα της προόδου, ούτως ώστε να αξιολογείται θετικά σε διεθνές επίπεδο. Αποφεύγοντας την ταύτιση του ομοεθνικισμού με το «ροζ ξέπλυμα», ο ομοεθνικισμός αποτελεί μια ολιστική αναλυτική κατηγορία, ενώ το «ροζ ξέπλυμα» μια μορφή εκλαϊκευσης του ομοεθνικισμού, που εμπνέεται και ίσως να μην είχε ανθήσει, αν δεν υπήρχε στο φόνο η θεωρία του ομοεθνικισμού (Puar – Mikdashi, 2012).

Φυσικά, το ότι το κράτος του Ισραήλ πρωτοπορεί σε σχέση με αυτή την πρακτική δεν εγγυάται ότι έχει και το μονοπώλιό της, όπως δείχνει και το πολιτικό παρόν της Δεξιάς στην Ελλάδα. Είναι ένα φαινόμενο που φαίνεται να ανθεί, όπου έχουν υπάρξει θεσμικές αλλαγές υπέρ των ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων, αλλά και σε όποια χώρα υπάρχει ένα υποτυπώδες ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστικό κίνημα, όπως συμβαίνει και στην Ελλάδα. Στο ελληνικό παρόν φαίνεται να

έχει δημιουργηθεί ένα έντονο κύμα αρνητικών αντιδράσεων έναντι της κυβέρνησης, το οποίο την κατηγορεί ότι παρουσιάζει αντιφάσεις όσον αφορά τα ΛΟΑΤΚΙ ζητήματα και ότι τα προσεταιρίζεται για ψηφοθηρικούς λόγους. Ένα παράδειγμα αποτελεί η καταψήφιση της έκθεσης για τα ΛΟΑΤΚΙ δικαιώματα από τον ευρωβουλευτή της ΝΔ Στέλιο Κυμπουρόπουλο, ο οποίος σε μετέπειτα στάδιο ισχυρίστηκε ότι συνέβη εκ παραδρομής, ενώ παράλληλα ο πρωθυπουργός της χώρας ανακοίνωνε τη συγκρότηση επιτροπής με σκοπό τη σύνταξη Εθνικής Στρατηγικής σχετικά με την ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+. Όπως ο ίδιος δήλωσε:

... Εργαζόμαστε για μία σύγχρονη και δίκαιη Ελλάδα. [...] Δεν νοείται [η Ελλάδα] να αποκλείει ή να διαχωρίζει τους πολίτες της... (Κ. Μητσοτάκης, πρωθυπουργός της Ελλάδας)

Η κίνηση αυτή, όπως ανέδειξε και η κοινή γνώμη, θύμισε πρακτικές «ροζ ξεπλύματος» και μεταφράστηκε ως κίνηση αποπροσανατολισμού από άλλα φλέγοντα ζητήματα.¹³ Ακόμα ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που θυμίζει όρους «ροζ ξεπλύματος» αποτελεί η συμπερίληψη ανοιχτά ομοφυλόφιλων υποκειμένων της ΝΔ σε ιθύνουσες πολιτικές θέσεις. Θεωρώντας ότι τα ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα υπόκεινται σε ένα καθεστώς καταπίεσης ως μειονότητες, μέλη της ίδιας της κοινότητας, παρόλο που αναγνωρίζουν τη σημασία ένταξής τους στον πολιτικό στίβο, άσκησαν κριτική στην ένταξή τους σε δεξιό κόμμα και στην απουσία δραστηριοποίησης υπέρ της κοινότητας:

... Πιστεύω στην εκπροσώπηση και στο συμβολισμό σε πρώτη φάση, που μπορεί να έχει αυτό [...], ειδικά για ομάδες που δεν είναι αρκετά εκπροσωπημένες στον πολιτικό στίβο... (Χ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός)

... Ο Γιατρομανωλάκης, που ήτανε παλιά στο Ποτάμι και τώρα είναι στη ΝΔ, ήτανε ως υποψήφιος και ανοιχτά, ούτως ή άλλως. Όχι με ιδιαίτερο ακτιβιστικό πνεύμα... (Τ.Α., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

... δεν περίμεναν να μπω σε ένα «mainstream» κόμμα... (Γ.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός, απάντηση στο αν δέχτηκε κριτική)

Στην ελληνική περίπτωση δεν φαίνεται να υπάρχουν έμπρακτες θεσμικές διεκδικήσεις όσον αφορά τα ΛΟΑΤΚΙ ζητήματα –όπως, για παράδειγμα, το δικαίωμα στην τέλεση γάμου– από τα ΛΟΑΤΚΙ πολιτευόμενα υποκείμενα.

13. «Σύσταση Επιτροπής Εθνικής Στρατηγικής “για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+” προαναγγέλλει τώρα ο Μητσοτάκης», The Press Project, 2021, <https://thepressproject.gr/systasi-epitropis-ethnikis-stratigikis-gia-tin-isotita-ton-loatki-proanagellei-tora-o-mitsotakis/>

Χωρίς να θέλουμε να τα εγκλωβίσουμε στη σεξουαλική ταυτότητά τους, εστιάζομαστε στην ουδέτερη πολιτική τοποθέτηση όσον αφορά τα έμφυλα ζητήματα, γιατί ήταν ένα θέμα που προβληματοποιήθηκε αρκετές φορές κατά τη διάρκεια των συζητήσεών μας. Ακριβώς, όμως, επειδή το να είναι κανείς ΛΟΑΤ πολιτευόμενο υποκείμενο δεν συνεπάγεται αυτόματα και ακτιβιστική δράση, δεν εστιάζομαστε στα ίδια τα υποκείμενα, αλλά στις εξουσιαστικές δομές που τα απορροφούν. Όπως αναφέρει και ο Τ.Α., για «ροζ ξέπλυμα» κατηγορείται όποιος δεν ανήκει στην κοινότητα και το κάνει αποκλειστικά και μόνο εργαλειακά:

... Τι «pink washing» έχει να κάνει ο Βαλλιανάτος [ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής πολιτικός]; Είναι LGBT, είναι μαχητικός. [...] «Pink washing» κάνει κάποιος που είναι συντηρητικός, δεν είναι LGBT και θέλει έτσι να χρησιμοποιήσει την ταυτότητα [...] για να δείξει ότι είναι κοντά στην κοινότητα, ενώ δεν είναι ακριβώς... (Τ.Α., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Αυτές οι αναφορές προβληματοποιούν τα σχήματα που θέλουν τις ταυτότητες να είναι αυστηρά κατανεμημένες σε ένα δίπολο συντηρητισμού ή προοδευτισμού. Αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι η διαδικασία ενσωμάτωσης ΛΟΑΤ ταυτοτήτων έχει διττό ρόλο, ο οποίος λειτουργεί αλληλεπιδραστικά και για τις δύο πλευρές. Αρχικά, η ανασυγκρότηση μιας δεξιάς κυβέρνησης με ένα προοδευτικό πρόσημο γίνεται εργαλειακά, όπως αναλύθηκε παραπάνω ωστόσο, στην πορεία έχει άμεση επίδραση και στην ίδια την ταυτότητά της. Η ανασύσταση αυτή, ακόμα κι αν γίνεται εργαλειακά, δεν παύει να έχει αντίκτυπο στο αναδομημένο προφίλ, το οποίο ενσωματώνει τη διαφορετικότητα με θετικό πρόσημο. Κατά δεύτερον, όσον αφορά τα ΛΟΑΤ υποκείμενα τα οποία λαμβάνουν μέρος σε μια τέτοια διαδικασία, μπαίνουν και αυτά σε μια κατάσταση αναδόμησης της ταυτότητάς τους. Μιας ταυτότητας η οποία απομακρύνεται από την αυστηρή της ταύτιση με τον ριζοσπαστικό ιδεολογικό χώρο, διεκδικώντας θέση και σε άλλες, πιο συντηρητικές πολιτικές. Εντέλει, η άμεση ταύτιση της ΛΟΑΤ ταυτότητας με τον προοδευτικό χώρο και αντίστοιχα η ταύτιση της δεξιάς κυβέρνησης με ένα αυστηρά συντηρητικό προφίλ είναι γεγονός που δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή πραγματικότητα, μια και από πίσω υπάρχει μια πολύπλοκη διαδικασία σύνθεσης αυτών των επαναπροσδιορισμένων ταυτοτήτων:

... Βέβαια είναι ένα ζήτημα, πρέπει να εξεταστεί [...] το κατά πόσο η Δεξιά, όπως και όλες οι ιδεολογίες εξελίσσονται με τις κοινωνίες και συμπεριλαμβάνουν ενδεχομένως, διαφορετικές πτυχές της κοινωνίας και γίνονται ένα αμάλγαμα εντελώς διαφορετικό από αυτό που ξέραμε πιο πριν. Είναι ένα ζήτημα προς εξέταση... (Γ.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Το πιο σημαντικό έργο για το φεμοεθνικισμό, όπως ήδη προαναφέρθηκε, είναι αυτό της Σάρα Φάρις. Η Ιταλίδα κοινωνιολόγος ορίζει το φεμοεθνικισμό ως, αφενός, την εκμετάλλευση γυναικείων ζητημάτων για την παραγωγή μιας εθνικιστικής πολιτικής, και αφετέρου, τη συμμετοχή συγκεκριμένων φεμινιστριών από τον ακαδημαϊκό χώρο ή αυτόν των οργανώσεων στο στιγματισμό των μουσουλμάνων ανδρών (Farris, 2017, σσ. 12-13). Κοινός παρονομαστής αυτής της σύγκλισης είναι η αντίληψη ότι οι έμφυλες σχέσεις τυχάνουν μεγαλύτερης προόδου στη Δύση σε σχέση με τον εν γένει πατριαρχικό μουσουλμανικό κόσμο. Η διχοτόμηση «εμείς» και οι «άλλοι» λαμβάνει εδώ μια πιο έμφυλη μορφή. Ο μουσουλμάνος άντρας στο δυτικό φαντασιακό ενσαρκώνει έναν επίδοξο βιαστή των λευκών γυναικών και η μουσουλμάνα γυναίκα είναι το παθητικό θύμα αυτού του άντρα, που χρειάζεται την προστασία την οποία της «προσφέρει» η Δύση (Farris, 2017, σσ. 41-43).

Στα ευρωπαϊκά παραδείγματα που χρησιμοποιεί, η Φάρις παρατηρεί την υιοθέτηση ενός λόγου για έμφυλη ισότητα από εθνικιστικά-δεξιά πολιτικά κόμματα (Farris, 2017, σσ. 10-11). Η μουσουλμάνα γυναίκα εδώ παρουσιάζεται ως το θύμα της έμφυλης βίας που σίγουρα αντιμετωπίζει στον ισλαμικό κόσμο. Η πατριαρχία και ο σεξισμός γίνονται αντιληπτά ως εν γένει μη δυτικά προβλήματα και κατηγοριοποιούνται ως ισλαμικές ιδιαιτερότητες (Farris, 2017, σσ. 72-73). Παρομοίως, πάνω στη μουσουλμάνα γυναίκα πραγματοποιείται η σωματοποίηση του μοντέλου της μη Δυτικής γυναίκας ως οπισθοδρομική και παραδοσιακή, που έρχεται σε αντίθεση με τη νεωτερική Δύση. Το φύλο εργαλειοποιείται έτσι από τον δεξιό εθνικισμό, με σκοπό την παραγωγή ενός αντιμεταναστευτικού λόγου και ενός ισλαμοφοβικού κλίματος. Πιο συγκεκριμένα, αυτού του είδους η ισλαμοφοβία έχει έμφυλες προεκτάσεις και στοχεύει στην παραγωγή συγκεκριμένων έμφυλων πολιτισμικών στερεοτύπων. Η έννοια της έμφυλης ισλαμοφοβίας (Perry, 2013) μας βοηθάει έτσι να κατανοήσουμε το δυτικό πατερναλιστικό βλέμμα, το οποίο διχοτομεί και ταξινομεί τα μουσουλμανικά υποκείμενα σε παραδοσιακά και επικίνδυνα, και τα τοποθετεί στην αντίθετη όχθη από την εξελιγμένη Δύση.

Στο ευρωπαϊκό συγκείμενο, ένα από τα πιο σημαντικά πρόσωπα ενσάρκωσης του φεμοεθνικισμού είναι η Μαρίν Λεπέν. Η Λεπέν, πρόεδρος ενός γαλλικού ακροδεξιού πολιτικού κόμματος, έχει κατορθώσει να αναδιαρθρώσει την πολιτική ατζέντα στη χώρα της και να επαναπροσδιορίσει έννοιες που μέχρι πριν από δύο δεκαετίες καταδίκαζε. Τα «γυναικεία» δικαιώματα έχουν εισαχθεί στην πολιτική καμπάνια του Εθνικού Μετώπου, πιο συστηματοποιημένα από το 2012 και μετά (Farris, 2017, σσ. 38-39). Παρά το προβαλλόμενο προφίλ, το Εθνικό Μέτωπο δεν έχει υιοθετήσει μια γενική στάση υπέρ των φεμινιστικών διεκδικήσεων εντός του γαλλικού πλαισίου. Η ουσία αυτού του

ψευδοφεμινισμού εμμένει μόνο σε έναν έντονα φαινομενικά φεμινιστικό δικαιωματικό λόγο και στην προώθηση συγκεκριμένων ταυτοτήτων, κυρίως cis¹⁴ ετεροφυλόφιλων λευκών γυναικών, που, αν και μέχρι πρότινος ήταν στιγματισμένες, σίγουρα πλέον είναι πιο προνομιούχες από τις μετανάστριες γυναίκες (Farris, 2017).

Στο ελληνικό πλαίσιο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, δεν παρατηρούμε την Ακροδεξιά να υιοθετεί μια νέα ταυτοτική πολιτική, αλλά τη συντηρητική νεοφιλελεύθερη Δεξιά. Η Χρυσή Αυγή, άλλωστε, καθ' όλη τη διάρκεια της παρουσίας της στο πολιτικό προσκήνιο, δεν μετατόπισε τις ιδέες της και δεν έκρυψε την εναντίωσή της απέναντι στα αναπαραγωγικά δικαιώματα και εν γένει στις φεμινιστικές και τις ΛΟΑΤΚΙ διεκδικήσεις (Sakellariou, 2017, σσ. 71-73). Τα περιστατικά βίας και ρατσιστικών επιθέσεων, που καταγράφηκαν κατά την περίοδο της προσφυγικής κρίσης (2015-2016) (Καφέ – Γεωργιάδου – Λιαλιούτη, 2018, σελ. 61) από μέλη της Χρυσής Αυγής, κατέδειξαν ότι η ελληνική Ακροδεξιά διαφέρει από την Ακροδεξιά που αναδύεται ανασχηματισμένη σε πολλές δυτικές χώρες. Πέρα από τον έντονα ξενοφοβικό λόγο, τα μέλη της εγκληματικής οργάνωσης χαρακτηρίζονταν από έντονη ομοφοβία,¹⁵ γεγονός που δεν θα επέτρεπε την υιοθέτηση ενός λόγου φιλικά προσκείμενου στη ΛΟΑΤΚΙ κοινότητα. Η ακροδεξιά ρητορική μίσους της Χρυσής Αυγής περιλάμβανε τόσο τους εγχώριους Άλλους, όσο και τους ξένους:

... Αν αναπροσαρμόστηκε η ατζέντα της Χρυσής Αυγής; [...] Δεν νομίζω, δεν θα το έλεγα. Καλά, για ΛΟΑΤΚΙ δεν θα το έλεγα καθόλου ότι αναπροσαρμόστηκε, νομίζω ήταν σαφέστατο σε όλα τα κείμενα και σε όλες τις διακηρύξεις και σε όλες τις δράσεις της. Και κάθε φορά που υπήρχε κάτι από την άλλη μεριά, κάποια εκδήλωση, ή το PRIDE, ή οτιδήποτε άλλο στον δημόσιο χώρο, η αντίδραση ήταν πολύ χοντρή. Και βέβαια, είχαν καταγραφεί και επιθέσεις από το δίκτυο καταγραφής ρατσιστικής βίας, που τις περισσότερες φορές αποδίδονταν σε ανθρώπους της Ακροδεξιάς απέναντι σε ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα. Τώρα, για τη θέση, την τάση της απέναντι στις γυναίκες, νομίζω ότι [...] δεν θα έλεγα ότι άλλαξε η ατζέντα. Προσπάθησε κυρίως φαινομενικά, σε επίπεδο «φαίνεσθαι» τελείως, να δείξει ότι ενδιαφέρεται για τη γυναίκα. [...] Όμως, αν έβλεπε κανείς σε βάθος κείμενα και αναλύσεις της, η ουσία δεν μεταβλήθηκε... (Α.Σ., πανεπιστημιακός)

Το ευρωπαϊκό σχήμα, λοιπόν, ενσαρκώνεται με όρους της Δεξιάς και όχι της Ακροδεξιάς στην ελληνική επικαιρότητα, ιδίως με το κίνημα του #metoo,

14. Άτομα με ταυτότητα φύλου όπως αυτή που τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση.

15. «Χρυσή Αυγή προς τους ομοφυλόφιλους: "Είστε οι επόμενοι"», LIFO, 2012, <https://www.lifo.gr/arxeio/hrysi-aygi-pros-toys-omofylofiloys-eiste-oi-epomenoi>

όπου στελέχη της κυβέρνησης της ΝΔ έχουν εκφράσει χρησιμοποιητικά έναν ουσιοκρατικό λόγο υπέρ των γυναικών. Στις 8 Μαρτίου 2021 παρακολουθήσαμε τον πρωθυπουργό Κυριάκο Μητσοτάκη¹⁶ να μιλάει για *αόρατες ηρωίδες* και για *σπάσιμο μιας ένοχης σιωπής*, και να πραγματοποιεί συναντήσεις με θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης. Ωστόσο, παράλληλα με αυτό τον γυναικείο δικαιωματικό λόγο, η κυβέρνηση προχώρησε σε νομοσχέδιο για την υποχρεωτική συνεπιμέλεια, χωρίς να εισαγάγει την οποιαδήποτε μέριμνα για περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας και έμφυλης κακοποίησης, αγνοώντας μέχρι στιγμής τις ανησυχίες και την κριτική από πολλές φεμινιστικές οργανώσεις, αλλά και από πολιτικές παρατάξεις και βουλευτές.¹⁷ Η ανασύσταση αυτού του δεξιού προφίλ ως φιλικά προσκείμενου προς τα γυναικεία και ΛΟΑΤΚΙ δικαιώματα χαρακτηρίστηκε από πολλούς/ες/α συνεντευξιαζόμενους/ες/α ως μια μορφή «ροζ ξεπλύματος», καθώς ακόμα δεν έχουν παρατηρηθεί έμπρακτες αλλαγές:

... Πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό είναι «pink washing» λόγω των παραδοσιακών αρχών της Δεξιάς, ούτως ή άλλως, έτσι όπως παρουσιάζεται στην Ελλάδα. Αλλά και ευρύτερα παγκοσμίως έχουμε δει ακόμα και σε κοινωνίες πιο ανοιχτές, όπως η ολλανδική ή η γερμανική, ακόμα και η ισπανική. Κοινωνίες που έχουν δει το Διαφωτισμό πιο πριν ή τον έχουν δει, τέλος πάντων. Η Ελλάδα δεν τον έχει δει καν το Διαφωτισμό... (Α.Κ., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής)

Ένα κοινό των ευρωπαϊκών περιπτώσεων με την περίπτωση της Ελλάδας είναι η εμμονή με το ζήτημα της μαντίλας. Η συζήτηση για τη μαντίλα έχει ξεκινήσει στην Ελλάδα από τον πολιτικό χώρο, τον ακαδημαϊκό αλλά και αυτόν των φεμινιστικών οργανώσεων. Στην πολιτική σκηνή, έχουν παρατηρηθεί δηλώσεις βουλευτών δεξιών κομμάτων, που αναφέρουν τη μαντίλα με σκοπό να την αναδείξουν ως ένα σύμβολο καταπίεσης. Συγκεκριμένα, η μαντίλα προβάλλεται μονοσήμαντα ως ένα μέσο καταπίεσης και υποβάθμισης των γυναικείων ελευθεριών. Το χιτζάμπ χαρακτηρίζεται ως ένα σύμβολο που αφαιρεί την αυτονομία των μουσουλμάνων γυναικών και τις τοποθετεί εκτός δημόσιου χώρου, ενώ παράλληλα τονίζεται η αντρική επιβολή. Σε κείμενό του ο βουλευτής της ΝΔ Κωνσταντίνος Μπογδάνος αναφέρει:¹⁸

16. «Μητσοτάκης: Διπλά σημαντική η φετινή Ημέρα της Γυναίκας μετά το ελληνικό metoo», *Τα Νέα*, 2021, <https://www.tanea.gr/2021/03/08/politics/government/mitsotakis-dipla-simantiki-i-fetini-imera-tis-gynaikas-meta-to-elliniko-metoo/>

17. «ΜέΡΑ25 για υποχρεωτική συνεπιμέλεια: Ρυθμίσεις αντιεπιστημονικές, πατριαρχικές και αναχρονιστικές», *The Press Project*, 2021, <https://thepressproject.gr/mera25-gia-yprochreotiki-synepimeleia-rythmiseis-antiepistimonikes-patriarchikes-kai-anachronistikes/>

18. «Μπογδάνος: Ερώτηση για το ζήτημα της μπούρκας στην Ελλάδα», *Έθνος*, 2021, https://www.ethnos.gr/politiki/126112_mpodganos-erotisi-gia-zitima-tis-mpoygkas-stin-ellada

... Εντούτοις, η μπούρκα και η νικάμπ συνιστούν ταυτόχρονα πρόβλημα ασφαλείας, καθώς μπορούν να καταστήσουν τον οποιονδήποτε αόρατο στους πολίτες και στις Αρχές, όσο και παραβίασης των δικαιωμάτων των γυναικών, όταν αυτές τις φορούν καταναγκαστικά, δεχόμενες εκφοβισμό και καταπίεση, κάτι απαράδεκτο για την κυρίαρχη κουλτούρα της χώρας μας, όσο και για τον νομικό της πολιτισμό...

Ο Μπογδάνος κλείνει το κείμενο τονίζοντας ότι στην Ελλάδα οι γυναίκες οφείλουν να αντιμετωπίζονται ως ελεύθεροι και ισότιμοι πολίτες. Η κριτική σε μια τέτοια οπτική έχει δύο διαστάσεις: Καταρχάς, αναπαράγεται μια αντίληψη περί των μουσουλμάνων γυναικών ως υποκειμένων χωρίς εμπρόθετη δράση, χωρίς κανένα περιθώριο προσωπικής επιλογής, και η μουσουλμανική «κουλτούρα» έρχεται σε αντιπαράθεση με την *a priori* ελεύθερη «κουλτούρα» της «δυτικής» Ελλάδας. Κατά δεύτερον, παρατηρούμε την υιοθέτηση ενός χειραφετητικού λόγου από έναν πολιτικό, ο οποίος έχει εκφράσει στο παρελθόν σεξιστικές απόψεις, με αποκορύφωμα τη στοχοποίηση ακαδημαϊκών στο χώρο των Σπουδών Φύλου,¹⁹ αλλά και τις ομοφοβικές του δηλώσεις κατά τη διάρκεια τηλεοπτικής συνέντευξης.²⁰ Η ενασχόληση του συγκεκριμένου βουλευτή με τις φεμινιστικές ανησυχίες αφορά μόνο το Ισλάμ και την ανάγκη απελευθέρωσης των μουσουλμάνων γυναικών από τα δεσμά της ισλαμικής πατριαρχίας.

Στον αντίποδα, φεμινιστικές οργανώσεις και ακαδημαϊκοί έχουν εκφράσει παρόμοιο λόγο μέσω μιας διαφορετικής οπτικής:

... Τώρα, αν μου πείτε: «τι γνώμη έχεις για το χιτζάμπ και για το νικάμπ και για την αμπάγια και για τη μπούρκα;» προσωπικά έχω τη γνώμη ότι το χιτζάμπ δεν είναι κάτι, δεν υπάρχει κάποιο πρόβλημα. Η αμπάγια και η μπούρκα οπωσδήποτε είναι πολύ απορριπτικές μορφές του ενδυματολογικού κώδικα των γυναικών, οι οποίες εμφανίζουν μια πλήρη στέρηση των κοινωνικών δικαιωμάτων... (εκπρόσωπος μεγάλης φεμινιστικής οργάνωσης)

Το επιχείρημα περί ενδυματολογικού κώδικα χρησιμοποιήθηκε αρκετά από τις συνομιλήτριές μας. Στο λευκό φεμινιστικό φαντασιακό, η γυναίκα οφείλει να έχει ένα συγκεκριμένο παρουσιαστικό, έτσι όπως ορίζεται από τα νεωτερικά δυτικά ιδεώδη (Jonsson, 2014). Η κυριαρχία των δυαδικών

19. «Το ακροδεξιό μέτωπο “ανησυχεί” για τις Σπουδές Φύλου και στοχοποιεί διδάσκουσες – και όχι μόνο», The Press Project, 2021, <https://thepressproject.gr/to-akrodexio-metop-anisychei-gia-tis-spoudes-fylou-kai-stochopoi-i-didaskouses-kai-ochi-mono/>

20. «Το νέο παραλήρημα του Μπογδάνου για “βίγκαν λεσβίες” και “μπαχαλοσατανίστριες”» tvxs, 2019, <https://tvxs.gr/news/ellada/neo-paralirima-mpogdanoy-gia-bigkan-lesbies-kai-mpaxalosatanistries-binteo>

αντιθέσεων μεταξύ παραδοσιακού και μοντέρνου, καταπιεστικού και απελευθερωτικού, δημιουργεί μια αντίληψη περί ανάγκης χειραφέτησης των μουσουλμάνων γυναικών:

... Βέβαια, την μπούρκα δεν θέλω να τη δω στο δρόμο στην Ελλάδα, σας το λέω ειλικρινά, το θεωρώ μια φυλακή κινούμενη. Αλλά, ευτυχώς, δεν υπάρχει... (εκπρόσωπος μεγάλης φεμινιστικής οργάνωσης)

Όπως έχει προαναφερθεί, η στενή σχέση του ελληνικού κράτους με την Εκκλησία έχει εισαγάγει την σημασία της εκκοσμίκευσης στον θεσμικό-δευτεροκυματικό φεμινιστικό λόγο. Η μαντίλα εδώ καθίσταται πάλι ένα σύμβολο καταπίεσης, αλλά και μία ένδειξη έντονης θρησκευτικότητας, πράγμα που εναντιώνεται στο εκκοσμηκευμένο δυτικό φαντασιακό: «Η εκκοσμίκευση θεωρημένη [...] σαν υποχρέωση των πολιτών να συμμορφωθούν με μια αντιθρησκευτική στάση του κράτους έγινε όργανο μιας ισλαμοφοβικής καμπάνιας» (Traverso, 2017, σσ. 66-67).

Οι πρόσφατες απαγορεύσεις του μπουρκίνι στις γαλλικές ακτές αλλά και του χιτζάμπ σε δημόσιους χώρους υποστηρίχτηκαν με το επιχείρημα του διαχωρισμού της θρησκευτικής λατρείας από το κοσμικό κράτος. Η μαντίλα, έτσι, δεν απορρίπτεται μόνο λόγω της θεώρησής της ως μιας πατριαρχικής οπτικής, αλλά και διότι αμφισβητεί έμπρακτα τη δυτική κοσμική κατανόηση της δημόσιας σφαίρας ως υποτιθέμενα ουδέτερης και ανεξίθρησκης. Το λόγο περί κοσμικότητας τον παρατηρήσαμε σχεδόν σε όλες τις συνεντευξιαζόμενες. Η στενή σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την Εκκλησία και η στοχοποίηση του φεμινισμού από την τελευταία διατηρούν και αναπαράγουν ένα λόγο μη συμβατότητας μεταξύ κοσμικών αρχών και θρησκευτικών υποκειμένων:

... Εγώ θεωρώ ότι το γεγονός ότι το γαλλικό σχολείο και το γαλλικό κράτος είναι κοσμικό είναι πάρα πολύ σημαντικό και θα ήθελα να είναι και η χώρα μας κοσμική, αλλά δεν είναι... (εκπρόσωπος μεγάλης φεμινιστικής οργάνωσης)

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να αναφερθούμε στην έννοια της σύγκλισης («convergence») που αναλύει η Φάρρις (2017), καθώς έτσι θα γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο αποκτά μορφή η συσχέτιση ενός ακροδεξιού λόγου με το φεμινισμό: «Η έννοια περιγράφει τη συνάντηση μεταξύ διαφορετικών δρώντων υποκειμένων και κινημάτων σε ένα δεδομένο χώρο, χωρίς κανένας από αυτούς να χάνει τη σχετική του αυτονομία και χωρίς η ίδια η συνάντηση (απαραίτητα) να παράγει ταυτότητα ή ομογενοποίηση» (Farris, 2017, σσ. 13-14). Η σύγκλιση συμβαίνει είτε ως εργαλειοποίηση είτε ως

εκμετάλλευση των γυναικείων δικαιωμάτων με σκοπό την προώθηση μιας αντιμεταναστευτικής και ισλαμοφοβικής ατζέντας, είτε ονομαζόμενη ως «συμμαχία» (Farris, 2017, σσ. 14-15). Στη δική μας περίπτωση, η σύγκλιση αυτή συμβαίνει μέσω μιας πρόσμειξης αυτών των δύο. Από τη μία, παρατηρείται μια ενασχόληση της δεξιάς πολιτικής σκηνής με τα φεμινιστικά (γυναικεία) ζητήματα, ιδίως σε πυκνές στιγμές της επικαιρότητας, όπως αυτή που διανύουμε, χωρίς ωστόσο αυτή να είναι έντονη και να υιοθετείται από το σύνολο των δεξιών κομμάτων. Από την άλλη, η μετατόπιση της ετερότητας επιτρέπει την ανάδειξη των περιθωριοποιημένων γυναικείων υποκειμένων ως άξιων προστασίας και αποκλείει άλλες ταυτότητες, όπως αυτή του μουσουλμάνου άντρα. Ο έμφυλος Άλλος έτσι μετατρέπεται σε έναν φυλετικοποιημένο Άλλο. Ο φαινομενικός εναγκαλισμός των μέχρι τώρα στιγματισμένων ταυτοτήτων επιτρέπει και νομιμοποιεί έναν αποκλεισμό με εθνοτικούς όρους. Ο αποκλεισμός δεν συμβαίνει απαραίτητα με βία, αλλά μέσα από μια αντίληψη του Ισλάμ και των μουσουλμανικών χωρών ως *a priori* ομοφοβικών και πατριαρχικών και μέσα από ένα λόγο περί επιβεβλημένης ανάγκης για προστασία των γυναικείων και ΛΟΑΤΚΙ δικαιωμάτων και ελευθεριών:

... Είναι λεπτή γραμμή ανάμεσα στο εγκολπώνω και αφήνω ανθρώπους να αφομοιωθούν σε μία κοινωνία, άλλο το ότι μια κουλτούρα τους είναι σεξιστική και ομοφοβική. Είναι λεπτή η γραμμή. Και καμιά φορά μπορεί να είναι και δύσκολο να επιτευχθεί, όχι η αφομοίωση μόνο, η επανένωση της κουλτούρας τους. Είναι ένα ζήτημα. Έχει μια βάση αυτή η διερώτηση... (Τ.Α., ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστής και πολιτικός)

Η έμφυλη ισλαμοφοβία που παράγεται μέσα σε αυτό το φεμιοεθνικιστικό πλαίσιο δημιουργεί πάλι δυαδικές αντιθέσεις. Αφενός, στηρίζει την απεικόνιση του άντρα μουσουλμάνου ως επιθετικού, βιαστή, σεξιστή, και αφετέρου, ισχυροποιεί τη θυματοποίηση της μουσουλμάνας γυναίκας. Η διάκριση μεταξύ της εξελιγμένης Δύσης και του εν γένει καταπιεστικού Ισλάμ μέσω της έμφυλης υπόστασής της επιτρέπει την ανάδυση αφηγημάτων περί σωτηρίας των μουσουλμάνων γυναικών.

Μέσα από τις συζητήσεις μας με τους/τις/τα συνεντευξιαζόμενους/ες/α παρατηρήσαμε να αιωρείται, υπόρρητα, το φαντασιακό περί διάσωσης των μουσουλμάνων γυναικών. Η απόρριψη της μαντίλας ισοδυναμεί με τη γυναικεία χειραφέτηση και τη δυνατότητα εμπρόθετης δράσης. Για να επιτύχει αυτή τη χειραφέτηση, όμως, είναι αναγκαία η συμμετοχή της Δύσης (Lila Abu-Lughod, 2013):

... Γιατί, προφανώς, το θεωρώ ότι κακώς φοράνε μαντίλα, αλλά δεν θα απειληθώ εγώ για το δικό μου το δικαίωμα. Έτσι νομίζω. Θα... πραγματικά θα ήθελα αυτές οι γυναίκες να συνειδητοποιηθούν και να... αυτό, να

χειραφετηθούνε και να βγάλουν τη μαντίλα και το μπουρκίνι. Και να μην κυκλοφορούνε με αυτό· προφανώς, το θεωρώ πράγματι καταπίεση των γυναικών. Το να κρύβουνε το πρόσωπό τους... (Μ.Σ., πανεπιστημιακός με πολιτική δράση)

Έχει καταστεί σαφές μέσα από την ιστορικοποίηση του φεμινιστικού κινήματος ότι στην Ελλάδα ο κυρίαρχος, θεσμικός φεμινισμός έχει μείνει στάσιμος στη θεωρία και στις διεκδικήσεις του δεύτερου κύματος. Η απουσία διαθεματικότητας, που χαρακτηρίζει τις φεμινιστικές δευτεροκυματικές οργανώσεις, συμβάλλει στη διαιώνιση του στερεοτύπου της μουσουλμάνας γυναίκας ως θύματος και στη δημιουργία ενός ισλαμοφοβικού λόγου, χωρίς απαραίτητα να συγκλίνει με έναν αντίστοιχο εθνικιστικό. Δεν απορρίπτεται η μετανάστρια γυναίκα εν γένει, αλλά αποκλείονται τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που δεν συνάδουν με τα ελληνικά παραδοσιακά ιδεώδη αλλά και με αυτά που προτάσσει ο δυτικός φεμινισμός του δεύτερου κύματος.

Συμπερασματικά, ενώ ο φεμοεθνικισμός δεν έχει αναπτυχθεί στο ελληνικό πλαίσιο, όπως σε αντίστοιχες ευρωπαϊκές χώρες, η Δεξιά έχει κάνει βήματα επαναπροσδιορισμού της εικόνας της με την εισαγωγή ενός δικαιωματικού λόγου και την απόπειρα ορατότητας θεμάτων σχετικά με τη ΛΟΑΤ κοινότητα και τις φεμινιστικές ανησυχίες. Η προσπάθεια αυτή φαίνεται να παραμένει στο συμβολικό επίπεδο και συνοδεύεται από μια έντονη αντίδραση σε μια ευρύτερη κοινωνική αλλαγή, όπου τα ζητήματα έμφυλων και σεξουαλικών ταυτοτήτων κερδίζουν σταδιακά έδαφος, ενώ παράλληλα παρατηρείται μια αύξηση των περιστατικών αστυνομικής βίας,²¹ περιθωριοποίησης κουήρ ατόμων και στοχοποίησης των κοινωνικών επιστημών.²²

... Όλη η Ελλάδα είναι έτσι, όχι μόνο η Χρυσή Αυγή. Μακάρι να ήταν μόνο η Χρυσή Αυγή. Συγγνώμη, όλη η Ελλάδα και όλα τα κόμματα σχεδόν είναι λευκοί, καλά λευκοί, ναι, cis στρέιτ άντρες και συνήθως και Χριστιανοί Ορθόδοξοι που το λένε κιόλας ότι είμαι Χριστιανός Ορθόδοξος. Άρα δεν είναι μόνο η Χρυσή Αυγή, τώρα τι να λέμε. Αφήστε που, άμα δείτε μια έρευνα που είχε γίνει που λέει ποσοστό, η Χρυσή Αυγή, επειδή είχε λίγους βουλευτές, αλλά είχε βγάλει νομίζω δύο γυναίκες, δεν είχε τα πιο χαμηλά ποσοστά όλης της Βουλής στην εκπροσώπηση των γυναικών, φέρ' ειπείν. Τώρα, από κει και πέρα, επισήμως, δηλαδή εννοώ ανοιχτά γκέι, ή ανοιχτά λεσβία, ή ανοιχτά

21. «Αστυνομική βία: Δύο χρόνια “μεμονωμένων περιστατικών”», tvxs, 2021, <https://tvxs.gr/news/ellada/tvxsgr-katagrafei-dyo-xronia-memonomenon-peristatikon-astynomikis-bias-binteo>

22. Βλ. <https://www.epohi.gr/article/38406/ti-kryvetai-pisv-apo-ti-stoxopoihsh-koinvnikvn-episthmvn-kai-episthmovvn>

μπάι, δεν μιλάμε για τρανς, ούτε καν, νιάξει, βουλευτής δεν υπάρχει. Δεν έχει υπάρξει ανοιχτά γκέι, λεσβία, μπάι βουλευτής στο ελληνικό Κοινοβούλιο. Από κανένα κόμμα, ούτε από τα προοδευτικά ούτε από τα άλλα. Κανένας ποτέ, έβερ. Επομένως, δεν είναι μόνο της Χρυσής Αυγής, δυστυχώς. Μακάρι να ήταν μόνο η Χρυσή Αυγή το θέμα... (Χ., ΛΟΑΤΚΙ πολιτικός)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παρόν κεφάλαιο είχε στόχο να φωτίσει την ανάδυση μιας νέας νεοφιλελεύθερης δεξιάς ιδεολογίας, η οποία χρησιμοποιεί προς όφελός της ένα λόγο περί έμφυλων ταυτοτήτων. Όπως έγινε κατανοητό, αυτό που σε άλλες χώρες γίνεται με όρους Ακροδεξιάς, στην Ελλάδα συμβαίνει σύμφωνα με τις πολιτικές προτεραιότητες της νεοφιλελεύθερης Δεξιάς. Για το λόγο αυτό μελετήθηκε η θεμελιώδης σχέση των φεμινιστικών και των ΛΟΑΤΚΙ κινημάτων με τον αριστερό χώρο, ο κεντρικός ρόλος της Εκκλησίας και η στενή της σχέση με το ελληνικό κράτος. Η σχέση αυτή έχει συμβάλλει στη μη αποδοχή των «άλλων» έμφυλων ταυτοτήτων και στην παραμονή αυτών στο περιθώριο.

Λόγω της ετεροχρονισμένης ανάπτυξης του φεμιοεθνικισμού και του ομοεθνικισμού, θεωρήσαμε ότι η Ελλάδα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ιδανικό πεδίο διερεύνησης των τρόπων και των συνθηκών, υπό τις οποίες τα φαινόμενα αυτά αναδύονται και κανονικοποιούνται. Μολονότι ο φεμιοεθνικισμός και ο ομοεθνικισμός παρατηρούνται εν τη γενέσει τους, έχει ενδιαφέρον ο τρόπος με τον οποίο συντελείται η εξέλιξή τους στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό. Πιο συγκεκριμένα, το ότι αυτά τα φαινόμενα έχουν μόλις αρχίσει να γίνονται αντιληπτά και να κατανοούνται στην Ελλάδα μάς δίνει τη δυνατότητα να τα εξετάσουμε ανεξάρτητα· ωστόσο, θα παρουσίαζε ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον η παρακολούθηση της εξέλιξής τους. Το ζήτημα της ανάμειξης της Εκκλησίας στην πολιτική, η εξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα τόσο κινηματικά όσο και θεσμικά (και αναφορικά με τη διαθεματικότητα) και, φυσικά, η θέση της Αριστεράς αναδύονται ως σημαντικά ζητήματα που απαιτούν περαιτέρω διερεύνηση.

Όπως προκύπτει και από τη συγκεκριμένη έρευνα, η σχέση των λόγων για το φύλο με την Ακροδεξιά –στην Ελλάδα με τη Δεξιά– αποτελεί ένα σημαίνον στοιχείο που φωτίζει τους νέους τρόπους κατασκευής των πολιτικών μορφωμάτων. Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, η Δεξιά αλλά και η Ακροδεξιά έχουν αναδιαμορφώσει το προφίλ τους και έχουν πλέον συμπεριλάβει τους λόγους περί των έμφυλων ζητημάτων, άλλοτε αμιγώς εργαλειοποιώντας τα και άλλοτε ενσωματώνοντάς τα ως θεμελιακό στοιχείο της ταυτότητάς τους. Η νέα συμπερίληψη των λόγων για το φύλο και από το δεξιό και από το ακροδεξιό φάσμα σηματοδοτεί έναν ανασχηματισμό όλου του πολιτικού σκηνικού, όπως

το γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Οι πολιτικές ταυτότητες, κερδίζοντας όλο και περισσότερο έδαφος, μοιάζουν να αποτελούν πλέον μια κανονικότητα και να αναπαράγονται από όλο και περισσότερους πολιτικούς χώρους. Κρίνουμε ότι στα επόμενα χρόνια και η Ελλάδα θα ακολουθήσει αυτή τη γραμμή και θα αναδειχτεί, ενδεχομένως, και μια Ακροδεξιά που θα ενσωματώσει το λόγο για το φύλο στην ατζέντα της. Για την ώρα, διαμέσου της αναδιαμόρφωσης της νεοφιλελεύθερης Δεξιάς, τα φαινόμενα του φεμινισμού και του ομοεθνικισμού κάνουν τη δειλή εμφάνισή τους, κανονικοποιώντας τους έμφυλους λόγους σε κάποιο βαθμό, μετατοπίζοντας την ετερότητα από τον έμφυλο στον μουσουλμάνο Άλλο και εντάσσοντας –ως καθοριστική συνθήκη για την ανάπτυξη των φαινομένων εξαρχής– τα έμφυλα υποκείμενα στο εθνικό «ανήκειν». Αυτές οι πολιτικές εξελίξεις ανοίγουν ένα ερευνητικό πεδίο ανάλυσης, που θεωρούμε ότι χρήζει παρακολούθησης και περαιτέρω μελέτης τα επόμενα χρόνια.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αθανασίου, Α. (2005). «Οι λόγοι της “μαντίλας”»: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και η μεταφορά της «άλλης γυναίκας», *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, Vol. ΙΑ΄, Νο. 44, σσ. 91-115.
- Αλεξάκης, Μ. (2001). «Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία»: Η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 17 (Μάιος 2001).
- Αποστολέλλη, Α. – Χαλκιά, Α. (2012). *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*. Αθήνα, Πλέθρον.
- Βαρίκα, Ε. (2000). *Με διαφορετικό πρόσωπο: φύλο, διαφορά και οικονομικότητα*. Αθήνα, Κατάρτι.
- Delphy, C. (2004). «Φύλο και φυλή στη μεταποικιακή Γαλλία: η μαντίλα και η απόρριψη του Ισλάμ», *Σύγχρονα Θέματα* 84 (Απρίλιος 2004), σσ. 61-72.
- Θεοδωρακόπουλος, Λ. (2005). *«Αμφί» και απελευθέρωση*. Αθήνα: Πολύχρωμος Πλανήτης.
- Θεοφιλόπουλος, Θ. – Σπίνου Ε. (2015). *Ομοφοβία και τρανσοφοβία στην Ελλάδα: Ένας Οδηγός για επαγγελματίες αλλά και για κάθε ενδιαφερόμενο πολίτη*. Αθήνα: Σωματείο Colour Youth – Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας. Διαθέσιμο στο <https://colouryouth.gr/wp-content/uploads/2016/06/Omofonia-Transfovia-stin-Ellada-Odigos.pdf>
- Καούνη, Ν. (2019). «Από το 2005 μέχρι σήμερα: Έκρηξη ακτιβιστικής δραστηριότητας και ενδοσκοπήση», *Αόρατη ιστορία, Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Καραβέλη, Η. (2016). *Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα: ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις και η συνεισφορά του στον δημόσιο χώρο*. Αθήνα: Κέντρο γυναικείων μελετών και ερευνών «Διοτίμα». Διαθέσιμο στο <https://diotima.org.gr/feministiko-kinimata-ellada/>
- Καραγιάννης, Α. (2018). «Λέω όχι στην υιοθεσία παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια – το χρωστάω στα παιδιά μου», *Εκκλησία Online* (online), 20 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/leo-ochi-stin-yiothesia-pedion-aro-omofyla-zevgaria-to-chrostaio-sta-pedia-mou/>
- Καρασάθη, Α. (2016). *Έμφυλες και σεξουαλικές διαστάσεις του «ρατσισμού»: Εννοιολογήσεις συνυφασμένων καταπίεσεων στους ΛΟΑΤΚ κινηματικούς λόγους*. Μυτιλήνη: ΠΜΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Καφέ, Α. – Γεωργιάδου, Β. – Λιαλιούτη, Ζ. (2018). «Βία κατά μεταναστών στην Ελλάδα: μια νέα βάση δεδομένων για το ρεπερτόριο δράσης ακροδεξιών ομάδων (1991-2017)», *Επιστήμη και κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας* 37, σσ. 41-72. Διαθέσιμο στο [doi:org/10.12681/sas.14728](https://doi.org/10.12681/sas.14728)
- Κέντρο Γυναικείων Ερευνών και Μελετών «Διοτίμα» (2016). *Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα: ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις και η συνεισφορά του στον δημόσιο χώρο και λόγο*. Αθήνα.
- Κοσυφολόγου, Α. (2018). «Ρητορική μίσους και λεκτική βία της Εκκλησίας: ομοφοβία, σεξισμός και ρατσισμός», *κιουρί@* (online), Ιούνιος 2018. Διαθέσιμο στο <https://kiouria.com/ritoriki-misoys-lektiki-via-tis-ekklisias-omofonia-sexismos/>
- Κωτσοβέλου, Β. – Ρεπούση, Μ. (1989). «Σκέψεις για την πολιτική ταυτότητα του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Δίνη* 4.
- Μιχοπούλου, Α. (1995-1996). «Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα* (1979-1981)», ανάπτυπο από *Δίνη* 8 (1995-1996): Αφιέρωμα: είκοσι χρόνια μετά.

- Μπομπόλου, Λ. (2008). *Φεμινισμός εσωτερικού χώρου: ιστορίες γυναικών, χρονικό μιας πορείας στο φεμινιστικό κίνημα (1979-2005)*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2007). «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 29.
- Πετροπούλου, Ε. (2019). «Από το 1990 μέχρι το 2004: δράσεις ορατότητα, συνεργασίες», *Αόρατη ιστορία, Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Πολυκάρπου, Β. (2019). «Το ΛΟΑΤΚΙ+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας», *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία»*. Διαθέσιμο στο <https://pergamon.lib.uoa.gr/uoal/dl/frontend/file/lib/default/data/2888072/theFile>
- Ρεπούση, Μ. – Ψαρρά, Α. – Μιχοπούλου, Α. (2017). *Ο φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης (1974-1990): ιδέες, συλλογικότητες, διεκδικήσεις*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Σαμίου, Δ. (2006). «Γυναίκες, φύλο, και πολιτική: τέλη 18ου-αρχές 21ου αιώνα», *Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, ΠΜΣ «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις»*. Διαθέσιμο στο <http://www1.aegean.gr/gender-postgradua-te/Documents/%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7%20%CE%A3%CE%B1%CE%BC%CE%AF%CE%BF%CF%85.pdf>
- Στέκα, Χ. (2007). «Διαδρομές του φεμινισμού», *Εντός εποχής* 7, περίοδος Γ'.
- Συλλογικό (2018). *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και «μετά»* (πρακτικά ημερίδας). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- T-zine (2016). «Ο πρώτος γάμος gay ζευγαριού σε προτεσταντική εκκλησία», t-zine. Διαθέσιμο στο <https://t-zine.gr/verolino-o-protos-gamos-gay-zevgariou-se-protostantiki-ekklisia/>
- The-toc (2014). «Αγγλικανός Αρχιεπίσκοπος: “Ναι στα gay ζευγάρια”», the-toc. Διαθέσιμο στο <https://www.thetoc.gr/new-life/article/agglikanos-archiepiskopos-nai-sta-gay-zeugaria>
- Τορπουζίδης, Κ. (2012). *Ομοφυλοφιλία, σεξουαλικότητα και η πάλη για την απελευθέρωση*. Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Traverso, E. (2017). *|Τα νέα πρόσωπα του φασισμού* (μτφρ. Ν. Κούρκουλος). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χαραλαμπίδου, Ι. (2020). «Γιατί η Εκκλησία αφόρισε τις εκτρώσεις», Proto-Thema.gr (online), 05 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/971951/giati-i-ekklisia-aforise-tis-ektroseis/>
- Χριστόπουλος, Δ. (2014). *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά*. Αθήνα: Νήσος.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abu-Lughod, L. (2002). “Do Muslim Women Really Need Saving? Anthropological Reflections on Cultural Relativism and Its Others,” *American Anthropologist, New Series*, Vol. 14, No. 3, pp. 783-790. Διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/3567256>, τελευταία πρόσβαση: 10/2/2010.
- Bhattacharrya, G. (2008). *Dangerous Brown Men: Exploiting sex, Violence and Feminism in the War of Terror*. Λονδίνο: Zed Books Ltd.
- Colpani, G. – Hated, A.J. (2014). “In Europe It’s Different: Homonationalism and Peripheral De-sires for Europe.” Στο P.M. Ayoub – D. Paternotte (επιμ.) (2014). *LGBT Activism and the Making of Europe. Gender and Politics series*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan, σσ. 73-93.
- Dudnik, S.P. (2011) “Homosexuality, Race, and the Rhetoric of Nationalism,” *History of the Present*, Vol. 1, No. 2, σσ. 259-264. Διαθέσιμο στο <https://www.jstor.org/stable/10.5406/historypresent.1.2.0259>, τελευταία πρόσβαση: 15/4/2021.

- Duggan, L. (2002) "The new homonormativity: The sexual politics of neoliberalism." Στο S. Catronovo – D. Nelson (2002). *Materializing Democracy: Toward a Revitalized Cultural Politics*. Ντάραμ: Duke University Press, σσ. 175-194.
- Duggan, L. (2003). *The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy*. Βοστόν: Beacon Press.
- Fanon, F. (1965). "Algeria Unveiled." Στο F. Fanon (1965). *A Dying Colonialism*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Farred, G. (2000). "Endgame Identity? Mapping the New Left Roots of Identity Politics," *New Literary History* 31, 4.
- Farris, S. (2012). "Femonationalism and the 'Regular' Army of Labour Called Migrant Women," *History of the Present*, Vol. 2, No. 2, σσ. 184-199. Διαθέσιμο στο www.jstor.org/stable/10.5406/historypresent.2.2.0184, τελευταία πρόσβαση: 12/4/2021.
- Farris, S.R. (2017). *In the name of Women's Rights: The Rise of Femonationalism*. Ντάραμ και Λονδίνο: Duke University Press.
- Fekete, L. (2006). "Enlightened fundamentalism? Immigration, feminism and the Right," *Race & Class* 48 (2), σσ. 1-22. Διαθέσιμο στο doi:10.1177/0306396806069519
- Foucault, M. (1976 [1978]). *The History of Sexuality*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.
- Goetz, A.M. (2018). «Sex and Secularism». Ανασκόπηση στο Joan Wallach Scott (2017). *Sex and Secularism*. Νιου Τζέρσι: Princeton University Press.
- Gutsche, E. (2018). *Triumph of the Women? The Female face of the Populist & Far Right in Europe*. Βερολίνο: Friedrich Ebert Stiftung, Forum Politik und Gesellschaft.
- Haritaworn, J. (2012). "Women's rights, gay rights and anti-Muslim racism in Europe: Introduction," *European Journal of Women's Studies* 19 (1), σσ. 73-78. Διαθέσιμο στο doi: 10.1177/1350506811426384
- Jason, R. (2015). "Pink washing, Homonationalism, and Israel-Palestine: The Conceits of Queer Theory and the Politics of the Ordinary," *World, City, Queer*, Vol. 47, No. 3, σσ. 616-634. Διαθέσιμο στο <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/anti.12100>, τελευταία πρόσβαση: 15/4/2021.
- Jonsson, T. (2014). "White Feminist Stories: Locating race in representations of feminism in The Guardian," *Feminist Media Studies* 14 (6), σσ. 1.012-1.027. Διαθέσιμο στο doi: 10.1080/14680777.2014.903287
- Kasia, N.–Konrad, P. (2017). "Saving and fearing Muslim women in 'post-communist' Poland: troubling Catholic and secular Islamophobia," *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography* 24 (2), σσ. 288-299. Διαθέσιμο στο doi: 10.1080/0966369X.2017.1298574
- Lopes Heimer, RdV. (2019). "Homonationalist/Orientalist Negotiations: The UK Approach to Queer Asylum Claims." Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.1007/s12119-019-09633-3>, τελευταία πρόσβαση: 15/3/2021.
- Luibhéid, E. (2018). "Same-sex marriage and the pink washing of state migration controls," *International Feminist Journal of Politics*, Vol 20. No. 3, σσ. 405-424.
- Marhoefer, L. (2018). "Queer fascism and the end of gay history," *Notches*, 19 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://notchesblog.com/2018/06/19/queer-fascism-and-the-end-of-gay-history/>, τελευταία πρόσβαση: 15/4/2021.
- Mehdi, S. (2010) "Islamophobia, Culture and Race in The Age of Empire," *Cultural Studies* 24 (2), σσ. 256-275. Διαθέσιμο στο doi: 10.1080/09502380903541696
- Newman, L.M. (1999). *White Women's Rights: The racial origins of Feminism in the United States*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press, σελ. 304.
- Perry, B. (2012). "Gendered Islamophobia: hate crime against Muslim women," *Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, Vol.20, Social Identities, 20:1, σσ. 74-89. Διαθέσιμο στο doi: 10.1080/13504630.2013.864467

- Puar, J. (2007). *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. Ντάραμ: Duke University Press.
- Puar, J. (2013). "Rethinking Homonationalism," *International Journal of Middle East Studies* 45 (2), σσ. 336-339. Διαθέσιμο στο doi:10.1017/S002074381300007X
- Puar, J. (2015). "Homonationalism as Assemblage: viral travels, affective sexualities," *Revista Lusófona de Estudos Culturais*, Vol. 3, No. 1.
- Puar, J. – Mikdashi, M. (2012). "Pink watching and pink washing: Interpenetration and its discontents," *Jadaliyya*, 9 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο http://www.jadaliyya.com/pages/index/6774/pinkwatching-and-pinkwashing_interpenetration-and-, τελευταία πρόσβαση: 15/4/2021.
- Risom-Olsen, M.C. (2018). "Playing the Gender Card: Femonationalism in Norwegian Immigration and Integration Discourse" (διπλωματική διατριβή). Βαρκελώνη: Central European University, Institut Barcelona d'Estudis Internacionals.
- Sabsay, L. (2012). "The emergence of the other sexual citizen: orientalism and the modernisation of sexuality," *Citizenship Studies* 16 (5-6), σσ. 605-623. Διαθέσιμο στο doi: 10.1080/13621025.2012.698484
- Sakellariou, A. (2017). "Country Case Study Greece." Στο Elisa Gutsche *et al.* (επιμ.) (2017). *Triumph of the Women? The Female Face of the Populist and Far Right in Europe*. Γερμανία: Friedrich Ebert Stiftung, σσ. 66-79.
- Schulman, S. (2011). "Israel and 'Pink washing'," *The New York Times*, 22 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.nytimes.com/2011/11/23/opinion/pinkwashing-and-israels-use-of-gays-as-a-messaging-tool.html>, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Scott, J.W. (2007). *The Politics of the Veil*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Scott, J.W. (2018). *Sex and Secularism*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Shafie, G. (2015). "Pink washing: Israel's International Strategy and Internal Agenda," *Kohl: A Journal for Body and Gender Research*, Vol. 1 No. 1, σσ. 82-86. Διαθέσιμο στο <https://kohljournal.press/pinkwashing-israels-international-strategy>, τελευταία πρόσβαση: 15/4/2021.
- Whitlock, G. (1993). "White Women, Racism and History." Ανασκόπηση στο Vron Ware (1992). *Beyond the Pale: White Women, Racism and History*. Λονδίνο: Verso.
- Yuval-Davis, N. (1993). *Gender and Nation*. Μεγάλη Βρετανία: University of East London.

Συμβατικά ΜΜΕ και
αντισυμβατικοί λόγοι:
ηθικός πανικός
και κανονικοποίηση
της ακροδεξιάς
ρητορικής

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να διερευνήσει τη διάχυση και την κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στο συμβατικό («mainstream») ελληνικό μιντιακό τοπίο, στο πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, η οποία διαμορφώνει εκείνες τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες, που οδήγησαν την ελληνική κοινωνία σε μια στροφή προς την Ακροδεξιά.

Υιοθετώντας την έννοια του ηθικού πανικού και εφαρμόζοντας συγκριτική μεθοδολογία, διερευνάται η παραγωγή λόγου σε δελτία ειδήσεων και ενημερωτικές εκπομπές της ιδιωτικής τηλεόρασης καθώς και σε άρθρα και πρωτοσέλιδα εφημερίδων. Επιχειρείται η σύγκριση του λόγου των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ) που ανήκουν στον ακροδεξιό χώρο με συμβατικά («mainstream») ΜΜΕ που παρουσίασαν στο ελληνικό κοινό τη συνομολόγηση της συμφωνίας των Πρεσπών από την Ελλάδα και τη Δημοκρατία της Βόρειας Δημοκρατίας, καθώς και το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα κατά την κορύφωσή του το 2015 αλλά και τον Μάρτιο του 2020, μετά την αθέτηση εκ μέρους της Τουρκίας της συμφωνίας που είχε συνάψει με την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ).

Στόχευση του κεφαλαίου είναι η κατάδειξη της εμπλοκής των ΜΜΕ στη διαμόρφωση της «κοινής γνώμης» μέσα από τη νομιμοποίηση στη δημόσια σφαίρα μιας ακροδεξιάς ρητορικής που αρθρώθηκε στο πλαίσιο της εμπέδωσης των νέων πολιτικών συσχετισμών οι οποίοι προέκυψαν στην ελληνική πολιτική σκηνή μετά την κατάρρευση του δικομματισμού, ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης που εκτυλίχθηκε στην χώρα από το 2010 κι έπειτα. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της ανάλυσης του μιντιακού λόγου, που αναδεικνύει τη συστηματική διάχυση μηνυμάτων περί ενός «έθνους υπό απειλή», τη δημιουργία απόκληρων κοινωνικών ομάδων και μιας ρητορικής μίσους, που συνέβαλε στην παραγωγή συμβολικής βίας και στη φυσική βία που τη διαδέχτηκε, ως κανονικοποιητική συνθήκη.

Λέξεις-κλειδιά: συμβατικά («mainstream») ΜΜΕ, Άκρα Δεξιά, λαϊκισμός, ηθικός πανικός, κρίση, ριζοσπαστικοποίηση

- Το κεφάλαιο αυτό επιχειρεί να καταδείξει τη συμβολή των ΜΜΕ στη μετακίνηση της ελληνικής κοινωνίας προς απόψεις και τάσεις, των οποίων η καταγωγή προέρχεται από την Άκρα Δεξιά, μέσα από τη διάχυση του λόγου της στον «mainstream» μιντιακό χώρο. Επιχειρείται η κριτική ανασυγκρότηση του λόγου που αρθρώθηκε μέσα από την τηλεόραση και τις εφημερίδες γύρω από δύο «εθνικά» θέματα, τα οποία απασχόλησαν την ελληνική κοινωνία κατά το χρονικό διάστημα 2015-2020. Υιοθετώντας μια συγκριτική μεθοδολογία και έχοντας ως πλαίσιο την έννοια του ηθικού πανικού (Cohen, 1972), αντιπαράβάζεται ο λόγος ακροδεξιών και συμβατικών («mainstream») ΜΜΕ με στόχο την κατάδειξη των μεταξύ τους ιδεολογικών συγγενειών, που ρητά ή άρητα, άμεσα ή έμμεσα, μέσω μιας σημειωτικής αναπαραγωγής δομικών στοιχείων της ακροδεξιάς ιδεολογίας (Dalakoglou, 2013), συνέβαλαν στην ενεργοποίηση αρνητικών διαθεσιμοτήτων και στάσεων από ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, συντελώντας καθοριστικά στην ακροδεξιά στροφή της.

Η έννοια του ηθικού πανικού (Cohen, 1972) προϋποθέτει την ύπαρξη μιας κοινωνικής απειλής που απεικονίζεται από τα ΜΜΕ με συμβολικούς όρους, προκαλώντας δημόσια ανησυχία. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί, απαιτούνται πολιτικές και νομικές αποφάσεις που οδηγούν σε κοινωνικές αλλαγές. Ο ηθικός πανικός γίνεται αντιληπτός ως σύμπτωμα της πολιτικής του φόβου και της ανασφάλειας, που μπορεί να διαμορφωθούν μέσω μιας σειράς επαναλαμβανόμενων κινδύνων στον μιντιακό ή τον πολιτικό λόγο. Ο κοινωνικός και μιντιακός αυτός λόγος ενεργοποιείται από γεγονότα που παρουσιάζονται να απειλούν την κοινωνική ηθική τάξη πραγμάτων, ενώ η συλλογική απόκριση στην απειλή μέσω της προώθησης μιας αίσθησης αναταραχής και μιας πεποίθησης ότι τα πράγματα είναι εκτός ελέγχου αποτελεί το μεγαλύτερο ερέθισμα του φόβου που συχνά μετατρέπεται σε πανικό (Walby – Spencer, 2012). Προκειμένου να κατανοήσουμε τις πραγματικές και συμβολικές έννοιες του ηθικού πανικού, είναι σημαντικό να επισημανθούν ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζει τη φύση του ίδιου του αντικειμένου γύρω από το οποίο συγκροτείται, οι προϋπάρχουσες αφηγήσεις σχετικά με τον κίνδυνο στον οποίο βασίζεται, ο τρόπος που ενδέχεται να διασταυρώνεται με ιδιαίτερες ανησυχίες στο χωρικό και χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκδηλώνεται, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου (Falcof, 2020). Τα ΜΜΕ μπορούν να συμβάλουν στη δημιουργία ή την ενίσχυσή του, εστιαζόμενα στην κοινωνική αντίδραση γύρω από ένα γεγονός και όχι στο ίδιο το γεγονός, μέσα από ένα συχνά μεταφορικό και υπερβολικό λόγο, με αποκαλυπτικές εικόνες και θεωρίες συνωμοσίας. Το αντικείμενο του ηθικού πανικού, ως αποδιοπομπαίος τράγος («folk devil»), παρουσιάζεται να απειλεί τις αξίες και τα συμφέροντα της κοινωνίας μέσα σε

ένα στερεοτυπικό πλαίσιο. Ταυτόχρονα, επιστρατεύονται πολιτικοί, δημοσιογράφοι, ιερείς, εμπειρογνώμονες, που ως «ηθικά οδοφράγματα» αναλαμβάνουν να προσφέρουν στην κοινωνία λύσεις, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αιτίες του ηθικού πανικού (Davies, 2019).

Στο κεφάλαιο αυτό, χρησιμοποιώντας το εννοιολογικό πλαίσιο του ηθικού πανικού (Cohen, 1972), αποκωδικοποιούμε το λόγο που αρθρώθηκε γύρω από τη συνομιλία της συμφωνίας των Πρεσπών μεταξύ της Ελλάδας και της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας καθώς και γύρω από το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα, τόσο κατά την κορύφωσή του το 2015, όσο και μετά την τουρκική αθέτηση της συμφωνίας με την ΕΕ για τους πρόσφυγες και μετανάστες που βρίσκονταν στο έδαφός της, τον Φεβρουάριο του 2020. Υιοθετώντας το συγκεκριμένο αναλυτικό πλαίσιο, καταδεικνύουμε τους μοχλούς πραγματικής και συμβολικής νοηματοδότησης των γεγονότων αυτών και τους τρόπους που ενεργοποίησαν επιτελέσεις και τροφοδότησαν το κοινωνικό φαντασιακό με στερεότυπα και γνωστικά σχήματα τα οποία συνομίλησαν με τον φοβικό, μισαλλόδοξο και συνωμοσιολογικό ακροδεξιό λόγο.

Με δεδομένη τη συγκεκριμένη αναλυτική στόχευση, επιχειρούμε να καταδείξουμε τον κυρίαρχο λόγο γύρω από το Μακεδονικό και προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα για την πενταετία 2015-2020, συμπεριλαμβάνοντας πρωτοσέλιδα και άρθρα από τις εφημερίδες *Μακελειό*, *Καθημερινή* και *Πρώτο Θέμα* καθώς και από δελτία ειδήσεων και ενημερωτικές εκπομπές των τηλεοπτικών σταθμών Art TV, ANT1, STAR, ΣΚΑΙ και εκπομπές του Κυριάκου Βελόπουλου¹ στους τηλεοπτικούς σταθμούς KONTRA CHANNEL και EXTRA CHANNEL. Η επιλογή των ΜΜΕ έγινε με κριτήριο τη διαφορετική ιδεολογικοπολιτική τους τοποθέτηση, καθώς καλύπτουν ένα φάσμα που κυμαίνεται από τον ακροδεξιό έως τον «mainstream» μιντιακό χώρο.

Το κεφάλαιο υποστηρίζει ότι η ρητορική τους διέγραψε παρόμοιες και κάποιες φορές πανομοιότυπες τροχιές νοήματος, διαμορφώνοντας ένα κλίμα φόβου και ανασφάλειας, που συνέβαλε στη δημιουργία μιας έντονα πολιτικής και κοινωνικής πόλωσης, η οποία οδήγησε στη νομιμοποίηση έως και φυσικοποίηση της ακροδεξιάς ιδεολογίας. Ακολουθώντας τέσσερις βασικούς άξονες, αναδεικνύουμε αρχικά την παραγωγή ενός λόγου, ο οποίος ενίσχυσε την αίσθηση μιας εκτός ελέγχου κατάστασης που φάνηκε να απειλεί την κυρίαρχη ηθική τάξη πραγμάτων και την ελληνική εθνική ταυτότητα, προσβάλλοντας ταυτόχρονα την εθνική υπερηφάνεια και ενισχύοντας αφηγήσεις περί

1. Κυριάκος Βελόπουλος: Εξελέγη βουλευτής Β΄ Θεσσαλονίκης με το ΛΑΟΣ στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2007 και του Οκτωβρίου 2009. Από τις 28 Ιουνίου 2016 είναι πρόεδρος της Ελληνικής Λύσης. Στις Ευρωεκλογές της 25ης Μαΐου 2019 εξελέγη ευρωβουλευτής της Ελληνικής Λύσης, αξίωμα από το οποίο παραιτήθηκε για να αναλάβει τα καθήκοντα του βουλευτή έπειτα από τις εκλογές της 7ης Ιουλίου 2019. Βλ. <https://www.hellenicparliament.gr/Vouleftes/Viografika-Stoicheia/?MPId=7befd423-908f-4667-8acb-a9c083ff6b44>

κρίσης τους έθνους και απαξίωσης του κράτους και των θεσμών του. Στη συνέχεια, καταπιανόμαστε με τον τρόπο που τα ΜΜΕ αναπαρήγαγαν την ελληνική εθνική ιστορία μέσα από μια εμμονική σχεδόν αναζήτηση μιας κυρίαρχης ελληνικής ταυτότητας με ιστορικές καταβολές στα βάθη των αιώνων, η οποία συνδέθηκε με την Αρχαία Ελλάδα, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός φοβικού κλίματος περί ακεραιότητας του έθνους και ασφάλειας των πολιτών του. Ο τρίτος άξονας αφορά την παραγωγή ενός λόγου που έθεσε σε κίνδυνο την εθνική ομοιογένεια και καλλιέργησε τον πανικό μέσω μιας ηθικοπλαστικής γλώσσας, κατασκευάζοντας τον Άλλο άλλοτε ως «Σκοπιανό» γείτονα που επιβουλεύεται τη χώρα μας και άλλοτε ως δυστυχημένο αλλά ταυτόχρονα απειλητικό πρόσφυγα-μετανάστη. Το εγχείρημα του κεφαλαίου ολοκληρώνεται με την αναλυτική κατηγορία των θεωριών συνωμοσίας που λειτούργησαν ως άξονας για τη σύνδεση του κυρίαρχου λόγου γύρω από συνωμοσιολογικούς μύθους και την επινόηση αποδιοπομπαίων τράγων. Υποστηρίζουμε ότι τέτοιες πρακτικές ενίσχυσαν την εδραίωση του ηθικού πανικού στην ελληνική κοινωνία ως αποτέλεσμα της κατασκευής και αναπαραγωγής λόγων φόβου από τα ΜΜΕ. Η ρητορική αυτή συνέβαλε στην εδραίωση μιας μόνιμης αίσθησης αναταραχής σε μια κοινωνία που βρισκόταν σε βαθιά δημοσιονομική κρίση, βιώνοντας ήδη αισθήματα φόβου και άγχους.

Μέσα από την ανάλυση αυτή αναδεικνύουμε τον τρόπο με τον οποίο συμβατικά («mainstream») ΜΜΕ που τυγχάνουν υψηλής θεαματικότητας ή αναγνωσιμότητας τροφοδότησαν μια συλλογική κοινωνική απόκριση, διευρύνοντας τη βάση του εθνικισμού, του ρατσισμού και της ξενοφοβίας. Υιοθετώντας ένα φοβικό και εναντιωματικό λόγο και μια έντονα εθνοκεντρική προσέγγιση, ενέτειναν τη ρήξη ανάμεσα στον εθνικό Εαυτό και τον Άλλο, καλλιέργησαν αισθήματα φόβου, ανασφάλειας και μίσους, υποδαυλίζοντας και κανονικοποιώντας έτσι βίαιες πρακτικές και δημιουργώντας τις συνθήκες για την αποδοχή και την υιοθέτηση ακροδεξιών αντιλήψεων από την ελληνική κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Το ξεκίνημα της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα βρήκε την Ευρώπη στη δύνη των τρομοκρατικών επιθέσεων, των μαζικών προσφυγικών και μεταναστευτικών μετακινήσεων και μιας βαθιάς δημοσιονομικής κρίσης, με τα ακροδεξιά κόμματα να ενισχύουν την πολιτική τους δύναμη (Lazaridis – Campanianand – Benveniste, 2016) και μια εθνικιστική τάση να κυριαρχεί στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή (Stănescu, 2018).

Η θεώρηση των ΜΜΕ ως ιδεολογικών μηχανισμών διαμόρφωσης και εκπαίδευσης της κοινής γνώμης (Coban, 2018· Herman – Chomsky, 1988)

έστρεψε το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον στη διερεύνηση συνδέσεων ανάμεσα στην άνοδο της Άκρας Δεξιάς σε πολλές χώρες της Ευρώπης και στη μορφή και την ποιότητα της μεσοποιημένης ενημέρωσης (Esser *et al.*, 2017· Aalberg *et al.*, 2016· Krämer, 2014· Mazzoleni – Stewart – Horsfield, 2003). Ο «λαϊκισμός» των ΜΜΕ στο πλαίσιο της εμπορευματοποίησής τους (Esser *et al.*, 2017· Krämer, 2014· Mazzoleni *et al.*, 2003) οδήγησε σε έναν καταγγελτικό μιντιακό λόγο απέναντι στις πολιτικές ελίτ, που φάνηκε να έχει απήχηση στο κοινό τους. Ο λαϊκισμός αυτός, σε συνδυασμό με την επίκληση στο συναίσθημα του κοινού (Mudde, 2007· Plasser – Ulram, 2003), μελετήθηκαν συχνά ως παράγοντες ενίσχυσης της ακροδεξιάς ατζέντας (Doroshenko, 2018), της ανόδου των ακροδεξιών κομμάτων (De Raadt *et al.*, 2004· Berezin, 2009) και της νομιμοποίησης της ακροδεξιάς ρητορικής (Boss *et al.*, 2011). Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην αμφίδρομη σχέση των κομμάτων της Άκρας Δεξιάς και των ΜΜΕ, και αναζητήθηκαν οι τρόποι με τους οποίους οι ακροδεξιοί πολιτικοί χρησιμοποίησαν τον μιντιακό χώρο, ώστε να αποκτήσουν ορατότητα και να κερδίσουν ψηφοφόρους, αλλά και οι σκοποί που τα ΜΜΕ εξυπηρέτησαν, παραχωρώντας τους χώρο και χρόνο (De Jonge, 2019· Doroshenko, 2018· Bos *et al.*, 2011).

Ένας σημαντικός αριθμός μελετών έθεσε στο κέντρο του ενδιαφέροντος τη σχέση των ΜΜΕ με ακροδεξιές πολιτικές ιδεολογίες (Forchtner – Krzyżanowski – Wodak, 2013) και φαινόμενα, που βρίσκονται στον πυρήνα της ακροδεξιάς ιδεολογίας, όπως ο εθνικισμός (Skey, 2020· Stănescu, 2018· Perkins, 2010) και ο λαϊκισμός (Brown – Mondon, 2020· Cammaets, 2018· Alvares – Dahlgren, 2016), ενώ κάποιες προσεγγίσεις φώτισαν τη συμβολή των ΜΜΕ στη νομιμοποίηση αντιπροσφυγικών, αντιμεταναστευτικών πολιτικών και στάσεων στη δημόσια σφαίρα (Ellinas, 2010). Υπ’ αυτή την οπτική, η ερευνητική στόχευση στράφηκε επιπλέον στη «διαμεσολάβηση» των ΜΜΕ στην αύξηση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας μέσα από την υιοθέτηση φοβικών και μισαλλόδοξων ρητορικών απέναντι κυρίως σε πρόσφυγες και μετανάστες (Eberl *et al.*, 2018· Georgiou – Zaborowski, 2017· Steinmayr, 2017· Burscher, 2015· Boomgaarden – Vliegenthart, 2007).

Επιπλέον, οι νέες μορφές ενημέρωσης και επικοινωνίας, όπως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και το Διαδίκτυο, συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον των επιστημονικών ερευνών. Τα μέσα αυτά έχουν συχνά αμφισβητηθεί όσον αφορά την ποιότητα και την εγκυρότητα των πληροφοριών που παρέχουν (Deibert, 2019). Οι ακαδημαϊκές προσεγγίσεις έχουν εστιάσει το ενδιαφέρον τους στην άνοδο του εθνικισμού και του ακροδεξιού λαϊκισμού μέσω του Διαδικτύου, καθώς φάνηκε να παράγονται νέοι χώροι πολιτικής προβολής και έκφρασης της ακροδεξιάς ρητορικής και ιδεολογίας (Alvares – Dahlgren, 2016· Engesser *et al.*, 2017· Fuchs, 2020· Pajnik – Sauer, 2018· Waisbord – Amado, 2017) τόσο από οπαδούς της Ακροδεξιάς (Antonopoulou, 2018· Simpson

– Duxes, 2015· Winter, 2019) όσο και από πολιτικούς ακροδεξιών κομμάτων (Engesser *et al.*, 2017·Engesser – Fawzi – Larson, 2017).

Όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον στράφηκε στον τρόπο που τα ελληνικά ΜΜΕ αναπαρήγαν θέματα εθνικής σημασίας (Skey, 2020· Έλληνας, 2010· Σκουλαρίκη, 2007· Tzanelli, 2006· Αρμενάκης *et al.*, 1996), με κύρια ερευνητική στόχευση την εμπλοκή τους στην πολιτική και κοινωνική διεύρυνση και φυσικοποίηση μιας εθνικιστικής οπτικής (Πλειός – Φραγκονικολόπουλος, 2010· Demertzis – Papathanassopoulos – Armenakis, 1999) που συνδιαμόρφωσε τις συνθήκες οι οποίες οδήγησαν στην είσοδο της Χρυσής Αυγής στο ελληνικό Κοινοβούλιο το 2010 και στην κατακόρυφη αύξηση του ποσοστού της στις εκλογές του 2012 (Ψαρράς, 2010· Saridakis – Mouka, 2017).

Οι προσεγγίσεις αυτές φώτισαν σημαντικές πτυχές της σύνδεσης των ΜΜΕ με την άνοδο της Ακροδεξιάς και συνέβαλαν στην κατανόηση του ρόλου και της δύναμης της μεσοποιημένης πληροφόρησης στη διάχυση και την επικράτηση ακροδεξιών ιδεών, στάσεων και συμπεριφορών. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επιχειρείται η ανάλυση της σχέσης αυτής μέσα από την άμεση σύγκριση του λόγου ακροδεξιών και «mainstream» ΜΜΕ στην Ελλάδα κατά την πενταετία 2015-2020 γύρω από το Μακεδονικό και το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα. Επιχειρείται η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους τα συμβατικά («mainstream») ΜΜΕ προσέγγισαν τα ζητήματα αυτά, καθώς και οι συνάφειές τους με ακροδεξιές ρητορικές, ως αποτέλεσμα του μετασχηματισμού και της αναδιαμόρφωσης των ΜΜΕ στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η μεθοδολογία του παρόντος κεφαλαίου βασίστηκε στη θεματική ανάλυση, η οποία επέτρεψε μια διαλογική σχέση με τα δεδομένα της έρευνάς μας (Τσιώλης, 2016). Η επιλογή της μεθόδου έγινε με γνώμονα τη δυνατότητα που αυτή προσφέρει ώστε να εντοπιστούν και να επιλεγούν εκείνα τα «θέματα»-νοήματα τα οποία απαντούν στα ερευνητικά μας ερωτήματα (Braun – Clark, 2006).

Το δείγμα της ανάλυσής μας τόσο για τη θεματική της συμφωνίας των Πρεσπών όσο και για τη θεματική του προσφυγικού-μεταναστευτικού προήλθε από έρευνα αρχείου που πραγματοποιήθηκε αναφορικά με τη χρονική περίοδο 2015-2020 σε τρεις εφημερίδες, καθώς και σε ενημερωτικές εκπομπές και δελτία ειδήσεων ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών πανελληνίας εμβέλειας. Συγκεκριμένα, η έρευνα εστιάστηκε στην ημερήσια καθημερινή συντηρητική-κεντροδεξιά εφημερίδα *Καθημερινή*, στην κυριακάτικη εφημερίδα *Πρώτο Θέμα*, που τοποθετείται στο εξτρεμιστικό κέντρο, και στην ακροδεξιά εφημερίδα *Μακελειό*.

Οι τηλεοπτικοί σταθμοί από τους οποίους αντλήθηκε μέρος του υλικού μας ήταν ο ANT1 (συντηρητικού-δεξιού προσανατολισμού), ο ΣΚΑΪ (νεοφιλελεύθερου προσανατολισμού), που ήταν το κύριο αντιπολιτευόμενο μέσο κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, και το STAR CHANNEL, που από την ίδρυσή του διατήρησε ένα «απολιτικό» προφίλ (Βαλούκος, 2018), ενώ τώρα τοποθετείται στο χώρο της λαϊκίστικης Δεξιάς. Επίσης, αντλήθηκε υλικό από τον τηλεοπτικό σταθμό Art TV (ακροδεξιού προσανατολισμού) καθώς και από τις εκπομπές του Κυριάκου Βελόπουλου, που προβλήθηκαν στο KONTRA CHANNEL και το EXTRA CHANNEL. Η επιλογή των παραπάνω ΜΜΕ έγινε με κριτήρια τον πολιτικό-ιδεολογικό τους προσανατολισμό, την αναγνωσιμότητά τους (εφημερίδες) και την τηλεθέασή τους. Μέσω της θεματικής ανάλυσης που επιχειρείται και αξιοποιώντας την έννοια του ηθικού πανικού, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο η ακροδεξιά ιδεολογία παρεισέφρησε στην ελληνική κοινωνία μέσω του «λόγου» των ΜΜΕ, ενεργοποιώντας εκείνους τους μηχανισμούς άμυνας ενός «σώματος» που απειλείται.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΩΝ ΣΤΑΘΜΩΝ

Στο πλαίσιο της ελληνικής μιντιακής πραγματικότητας, τα ΜΜΕ υφίστανται από την επαναστατική περίοδο (1821-1826) με τη μορφή εφημερίδων (Κουμαριανού, 2005), ενώ το 1938 εγκαινιάζεται ο πρώτος επίσημος ραδιοφωνικός σταθμός στην Ελλάδα, ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών, που ήταν εγκατεστημένος στο Ζάππειο.² Τον Φεβρουάριο του 1966 πραγματοποιείται η πρώτη επίσημη μετάδοση τηλεοπτικού προγράμματος από το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ) και την ίδια χρονική περίοδο αποκτούν τον δικό τους τηλεοπτικό σταθμό και οι Ένοπλες Δυνάμεις (ΤΕΔ). Η τηλεόραση μπαίνει στην καθημερινή ενημέρωση της ελληνικής κοινωνίας υπό κρατικό μονοπώλιο, μια συνθήκη η οποία θα διατηρηθεί έως το 1989 (Πασχαλίδης, 2018).

Με τον Ν. 1866/89 νομοθετείται η χορήγηση τηλεοπτικών αδειών σε μη κρατικούς φορείς και σηματοδοτείται μια νέα εποχή στην ενημέρωση της ελληνικής κοινής γνώμης. Με τον ίδιο νόμο ιδρύεται το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεοράσεως ως ανεξάρτητη αρχή (Ν. 1866/89, άρθρο 1). Στις προϋποθέσεις που έθετε ο νόμος για τη χορήγηση της τηλεοπτικής άδειας σε ιδιώτες ήταν η ήδη υπάρχουσα εμπειρία στο πεδίο των ΜΜΕ καθώς και η σύσταση ανώνυμης εταιρείας. Η πρώτη ΑΕ η οποία έλαβε άδεια σύστασης και λειτουργίας τηλεοπτικού σταθμού ήταν η ΤΗΛΕΤΥΠΟΣ ΑΕ με το MEGA CHANNEL. Μέτοχοι της εταιρείας ήταν ο Χρήστος Λαμπράκης (ΔΟΛ), ο Βαρδής Βαρδινογιάννης

2. Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=2GmKN1vOy3k>

(Μεσημβρινή), ο Αριστείδης Αλαφούζος (Καθημερινή), ο Χρήστος Τεγόπουλος (Ελευθεροτυπία) και ο Γιώργος Μπόμπολας (Εθνος). Το κανάλι αυτό θεωρήθηκε ότι πολιτικοϊδεολογικά εξέφραζε το χώρο της «μεγάλης δημοκρατικής παράταξης» (Βαλούκος, 2018, σελ. 142). Ο δεύτερος τηλεοπτικός σταθμός στον οποίο χορηγήθηκε άδεια ήταν ο ANΤ1, με βασικό μέτοχο τον Μίνωα Κυριακού, ο οποίος δραστηριοποιούνταν στο χώρο της ναυτιλίας. Ο ANΤ1 θεωρήθηκε ότι εξέφραζε την «παραδοσιακή δημοκρατική Δεξιά και τον φιλοβασιλικό χώρο» (Βαλούκος, 2018, σελ. 143). Στο πρώτο εξάμηνο του 1990 κάνουν την εμφάνισή τους άλλοι πέντε τηλεοπτικοί σταθμοί, μεταξύ αυτών και το Tele City, ιδιοκτησίας του επιχειρηματία και δημοσιογράφου Γιώργου Καρατζαφέρη, το οποίο θα μετονομαστεί σε Τηλεάστρ και το 2013 θα του χορηγηθεί άδεια πανελληνίας εμβέλειας,³ καθώς και το Κανάλι 29, το οποίο στη συνέχεια αγοράστηκε από την οικογένεια Βαρδινογιάννη για να ξεκινήσει το STAR, το οποίο εξέπεμψε τον Δεκέμβριο του 1993. Το STAR την εποχή εκείνη είχε υιοθετήσει ένα απολιτικό ύφος. Τον Σεπτέμβριο του 1993 εξέπεμψε και ο τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΪ, ιδιοκτησίας του εκδότη και επιχειρηματία Αριστείδα Αλαφούζου. Ο σταθμός στη συνέχεια πουλήθηκε στον επιχειρηματία Δημήτρη Κοντομηνά και μετονομάστηκε σε ALPHA. Τη δεκαετία του 2000 ο ΣΚΑΪ επανήλθε στην ιδιοκτησία του εκδότη της Καθημερινής Αριστείδα Αλαφούζου και επαναλειτούργησε (Βαλούκος, 2018).

Οι τέσσερις ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί στους οποίους χορηγήθηκαν τηλεοπτικές άδειες πανελληνίας εμβέλειας τη δεκαετία του '90, με μετόχους επιχειρηματίες οι οποίοι δραστηριοποιούνταν και σε άλλους τομείς επιχειρηματικής δραστηριότητας, όπως η ναυτιλία, η πετρελαϊκή βιομηχανία, οι τηλεπικοινωνίες, οι κατασκευές και τα δημόσια έργα, διαμορφώνουν το βασικό τηλεοπτικό πεδίο στην Ελλάδα μαζί με τα δυο κανάλια της κρατικής τηλεόρασης (Βαλούκος, 2018).

Επιτελώντας το ρόλο τους ως διαμεσολαβητών της επικαιρότητας αλλά και της επικοινωνίας των πολιτικών με τον λαό μέσα από τις εκπομπές τους και τα δελτία ειδήσεων, οι ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί αποκτούν τη δυνατότητα να προπαγανδίζουν θέσεις και να διαμορφώνουν αντιλήψεις και συμπεριφορές (Κουντούρη, 2020) αποκτώντας έτσι πολιτική επιρροή. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι η επιρροή των πολιτικών κομμάτων στο εκλογικό σώμα καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη διαμεσολάβησή τους από τα ΜΜΕ, με αποτέλεσμα τα πολιτικά συμφέροντα των κομμάτων να διαπλέκονται με τα επιχειρηματικά συμφέροντα των ιδιοκτητών των ΜΜΕ.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικής επιρροής των ΜΜΕ κατά την ίδια περίοδο αποτελεί ο πρώην πρωθυπουργός της Ιταλίας Σίλβιο Μπερλουσκόνι.

3. Βλ. <https://et.diavgeia.gov.gr/decision/view/%CE%92%CE%95%CE%9D%CE%9D%CE%99%CE%9C%CE%95-%CE%A1%CE%A1%CE%9A>

Επενδύοντας στην ιδιοκτησία των ΜΜΕ, κατόρθωσε να διαμορφώσει ένα εκλογικό ρεύμα που του έδωσε τη δυνατότητα να ανελιχθεί στον πρωθυπουργικό θώκο τρεις φορές, όταν μάλιστα είχε εξαναγκαστεί σε παραίτηση λόγω αντιλαϊκών πολιτικών και σκανδάλων διαφθοράς, δωροδοκίας και φοροδιαφυγής (Ρωμαίος, 2008). Αντίστοιχο παράδειγμα στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα μπορεί να θεωρηθεί η είσοδος στη Βουλή του κόμματος του Γεωργίου Καρατζαφέρη ΛΑΟΣ στις εκλογικές αναμετρήσεις του 2007 και του 2009 (Τσίρας, 2012).

Το τοπίο της ενημέρωσης αλλάζει άρδην τη δεκαετία του 2010, όχι μόνο με την ανάπτυξη των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και εξαιτίας της οικονομικής κρίσης που δεν άφησε τα ΜΜΕ αλώβητα. Απολύσεις προσωπικού, υπερδανεισμός, μείωση διαφημιστικών εσόδων κ.ά. οδήγησαν σε αναδιάρθρωση του μιντιακού τοπίου (Κουρούση, 2016). Στην προσπάθειά τους την εποχή της κρίσης να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους μέσω του πολιτικού συστήματος, τα ΜΜΕ χρησιμοποίησαν ως όπλο τους την προπαγάνδα, προσπαθώντας μέσω της διάχυσης επιλεκτικής πληροφόρησης να χειραγωγήσουν τους πολίτες με τέτοιο τρόπο, ώστε να εναρμονιστούν με τις επιταγές, τους στόχους και τις επιδιώξεις της κρατικής εξουσίας (Κουρούση, 2016). Την εποχή της οικονομικής κρίσης, με πρόσχημα την ανεργία, τα ΜΜΕ αναπαρήγαγαν αρνητικά στερεότυπα για τις μεταναστευτικές ομάδες που διαβιούσαν στη χώρα, ταυτίζοντας τον μετανάστη με τον εγκληματία (Καρύδης, 2015), καθώς ο μιντιακός υπερτονισμός αξιόποινων πράξεων από μερίδα του μεταναστευτικού πληθυσμού οδηγούσε τη κοινή γνώμη ακόμα και στη νομιμοποίηση ακραίων λύσεων (Κουρούση, 2016).

Από την άλλη μεριά, η συγκέντρωση των ΜΜΕ στην Ελλάδα στα χέρια της οικονομικής ελίτ της χώρας (Μπόμπολα, Βαρδινογιάννη, Αλαφούζου, Κυριακού) και ο έλεγχός τους από αυτήν όχι μόνο συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης, αλλά εισήλθαν στο μιντιακό σκηνικό και νέοι «παράγοντες», όπως οι οικογένειες Γιαννακόπουλου, Μαρινάκη, Κοπελούζου, Ρέστη, Κυριακίδη-Λαυρεντιάδη, οι οποίες ασχολούνται με παρόμοιας υφής οικονομικές δραστηριότητες με τους προαναφερόμενους (Σμυρναίος, 2013). Την εποχή των μνημονίων και στο πλαίσιο των περικοπών, η κυβέρνηση Σαμαρά στις 11 Ιουνίου του 2013 ανακοίνωσε το κλείσιμο της ΕΡΤ με το πρόσχημα της αδιαφάνειας και της σπατάλης, η οποία θα επαναλειτούργουσε χωρίς να αποσαφηνίζεται το χρονικό διάστημα ως ΝΕΡΙΤ.⁴ Με κοινή υπουργική απόφαση (Ν. 3429/2005) βάσει του άρθρου 14B που αφορά την κατάργηση, συγχώνευση και αναδιάρθρωση ΝΠΙΔ και δημόσιων επιχειρήσεων, όπως τροποποιήθηκε με πράξη νομοθετικού περιεχομένου, η ΕΡΤ σταμάτησε να εκπέμπει, γεγονός που πυροδότησε αντιδράσεις στην Ελλάδα (Δεμέτης, 2013) αλλά και στα

4. Νέα Ελληνική Ραδιοφωνία, Ίντερνετ και Τηλεόραση.

διεθνή ΜΜΕ που ζητούσαν από τον τότε πρωθυπουργό της χώρας Αντώνη Σαμαρά να ανακαλέσει την απόφασή του.⁵

Ο ΣΥΡΙΖΑ ως κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, διαμέσου του προέδρου του Αλέξη Τσίπρα, χαρακτήρισε το κλείσιμο της ΕΡΤ «πραξικόπημα», ενώ ήδη είχε προβεί σε μια σειρά από προτάσεις οι οποίες θα έβαζαν τέλος στη «διαπλοκή» και στο «σάπιο μιντιακό σύστημα».⁶ Η ΕΡΤ επαναλειτούργησε τον Απρίλιο του 2015, όταν υπερψηφίστηκε το νομοσχέδιο της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ (Πουλακίδας, 2015) που προέβλεπε την επαναλειτουργία των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών της, του περιοδικού *Ραδιοτηλέοραση*, καθώς και την επαναφορά των εργαζομένων της.

Στόχος της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, προκειμένου να μπει μια «τάξη» στο χώρο των ΜΜΕ, ήταν οι τηλεοπτικές άδειες να χορηγούνται κατόπιν διεθνούς διαγωνισμού. Τον Σεπτέμβριο του 2016 αρχίζει στο Συμβούλιο της Επικρατείας η «μάχη» για τις τηλεοπτικές άδειες, με τους τηλεοπτικούς σταθμούς να στρέφονται κατά της από 1.3.2016 απόφασης του Ν. 4297/2016 του υπουργού Επικρατείας Νίκου Παππά και του Ν. 4339/2015 (για την αδειοδότηση της επίγειας ψηφιακής τηλεοπτικής ευρωεκπομπής), θεωρώντας τους αντισυνταγματικούς και κατηγορώντας την κυβέρνηση για περιορισμό της πολυφωνίας και της διαφάνειας. Τον Νοέμβριο του 2017 η κυβέρνηση προχωρά σε προκήρυξη δημοπρασίας για χορήγηση άλλων επτά αδειών. Τον Σεπτέμβριο του 2018 το ΕΣΡ ανακήρυξε ως δικαιούχους άδειας πανελλήνιας εμβέλειας τους τηλεοπτικούς σταθμούς Alpha, ANT1, ΣΚΑΪ, STAR και Epsilon TV. Η διαμάχη για τις τηλεοπτικές άδειες είχε ως αποτέλεσμα τα ΜΜΕ να στραφούν κατά της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, γεγονός το οποίο θα αναδειχτεί μέσα από τον τρόπο με τον οποίο παρουσίασαν τόσο τη συμφωνία των Πρεσπών όσο και τη διαχείριση του μεταναστευτικού-προσφυγικού.

ΟΙ ΑΠΟΔΙΟΠΟΜΠΑΙΟΙ ΤΡΑΓΟΙ

Μπορούμε να αντιληφθούμε τα ΜΜΕ ως χώρους πολιτισμικών και κοινωνικών διεργασιών αλλά και ως δυναμικά πεδία πολιτικών συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων (Spitulnik, 1993). Είναι σημαντικό για μια κριτική προσέγγιση του «λόγου» («discourse») που παράγουν να έχουμε κατά νου ότι οι μιντιακές αναπαραστάσεις δεν ταυτίζονται απόλυτα με την κοινωνική πραγματικότητα που διατείνονται ότι μεταδίδουν. Ως οχήματα επικοινωνίας της πληροφορίας-είδησης, τα ΜΜΕ παρέχουν έναν τρόπο θέασης του κόσμου και μια

5. Newsroom (2013). «Στο επίκεντρο του Διεθνούς ενδιαφέροντος το κλείσιμο της ΕΡΤ». *Καθημερινή*, Αθήνα, 13 Ιουνίου, <https://www.kathimerini.gr/world/42852/sto-epikentro-toy-diethnoys-endiaferontos-to-kleisimo-tis-ert/>

6. «Σαρωτικές αλλαγές στα ΜΜΕ προτείνει ο ΣΥΡΙΖΑ». Enet.gr, *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 27 Μαΐου, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=366227>

οπτική της αλήθειας, η οποία απορρέει και διαμορφώνεται από τη θέση και τη συμμετοχή τους στην κοινωνία στην οποία ανήκουν. Σε αυτό το πλαίσιο αναμορφώνουν, επαναπροσδιορίζουν και μέσα από διαδικασίες αξιολόγησης και αναπλαισίωσης δημιουργούν νέες πραγματικότητες (Chouliaraki – Fairclough, 2004 [1999]).

Σε μια περίοδο που και τα ίδια τα ΜΜΕ βρίσκονταν σε κρίση, ανέλαβαν με γλωσσικά και εικονικά σχήματα να νοηματοδοτήσουν τα γεγονότα που δημιούργησαν άγχος, ανασφάλεια και φόβο σε μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο της δημοσιονομικής αλλά και κοινωνικοπολιτικής κρίσης, καθώς φάνηκε να κλονίζονται και να απειλούνται οι κανονιστικές αρχές και αξίες της (Coman, 2005). Η δραματοποίηση της είδησης σε συνδυασμό με την αναζήτηση μιας «εύπεπτης» πληροφόρησης καθιέρωσαν την παραγωγή ενός λόγου που χρησιμοποίησε γλωσσικές-σημειωτικές κατασκευές για να δημιουργήσει νοήματα και να παραγάγει ηγεμονικές αναπαραστάσεις και ερμηνείες. Σύμφωνα με τον Φέρκλαφ (Fairclough, 1992, σελ. 87), «οι ιδεολογίες που είναι ενσωματωμένες στο λόγο (“discourse”) είναι πιο αποτελεσματικές όταν καταφέρνουν να φυσικοποιηθούν και να αποκτήσουν το *status* της κοινής λογικής». Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες, οι γείτονές μας κάτοικοι της Βόρειας Μακεδονίας και όσοι συντέλεσαν σε αυτή τους τη μετονομασία αποτέλεσαν ομάδες-στόχους, γύρω από τις οποίες αρθρώθηκε ένας λόγος που τις διαχώρισε από το εθνικό κοινωνικό σώμα και τις συνέδεσε με τα δεινά του ελληνικού λαού την περίοδο της κρίσης. Ήταν ένας λόγος μίσους που λειτούργησε ως αρχή κοινωνικής οργάνωσης, παράγοντας κοινωνικοπολιτικά αποτελέσματα (Ahmed, 2004).

Κατά τη συνομολόγηση της συμφωνίας των Πρεσπών, η Ελλάδα αναπαραστάθηκε από τα ΜΜΕ ως ένα βαθιά πονεμένο σώμα. Στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων καθώς και σε λεζάντες των τηλεοπτικών δελτίων ειδήσεων και ενημερωτικών εκπομπών, η Ελλάδα «αναστενάζει», «κουρελιάζεται» και εντέλει δολοφονείται μέσω μιας εθνικιστικής οπτικής που θέλει τη Μακεδονία αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής γης και ταυτότητας (Triantafyllidou, 1998). Με εντυπωσιακούς τίτλους, μελοδραματικό λεξιλόγιο και υπερβολικές δηλώσεις, τα ΜΜΕ πλαισίωσαν «αποκαλυπτικές» εικόνες και «καρέ-καρέ» πλάνα της Συμφωνίας των Πρεσπών με φόντο τη γαλανόλευκη σημαία που άλλοτε ανέμιζε στα χέρια ή τύλιγε τα κορμιά υπερήφανων Ελλήνων, οι οποίοι διαδήλωναν για τη «Μακεδονία του Αλέξανδρου», σε συλλαλητήρια και πορείες, και άλλοτε βαφόταν με αίμα σε σκληρές συγκρούσεις με τους «προδότες» της πατρίδας. Σύμβολα όπως η ελληνική σημαία έχουν τη δύναμη να καλύπτουν τα χάσματα στη δομή της κοινωνίας μειώνοντας τις αντιθέσεις και μεταλαμπαδεύοντας αισθήματα όπως ο φόβος και η θυσία (Balibar – Wallerstein, 2017 [1988]):

ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ:

Μην προχωρήσετε σε αυτό το έγκλημα σε βάρος της Ελλάδας (Θεοδωράκης,⁷ Πρώτο Θέμα 19/1/2019)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Γκιουλέκας:⁸ **Η Ελλάδα κουρελιάζεται** από τους Σκοπιανούς (19:10) (ΣΚΑΪ NEWS, 6/12/2018)

Ο μεσοποιημένος δημοσιογραφικός λόγος επιχειρήσει να προκαλέσει και να νομιμοποιήσει συναισθήματα (Siapera – Papadopoulou, 2021) συνεπικουρούμενος από τη δύναμη της εικόνας να κινητοποιεί αντιδράσεις, να παράγει αισθητηριακές δονήσεις και να νομιμοποιεί ταυτότητες και όρια (Σταυρίδης, 2009). Κάθε Έλληνας αναμενόταν να νιώθει «οργή» για αυτούς που υπέγραψαν ή υποστήριξαν τη συμφωνία προδίδοντας την πατρίδα και «ντροπή» για το «κομμάτι» της Ελλάδας που χάθηκε:

ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ:

Υπογράφηκε η Συμφωνία εν μέσω λαϊκής οργής (Λυγερού, Πρώτο Θέμα, 17/6/2018)

ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ:

Γιατί ως Μακεδόνες νιώθουμε βαθιά προσβεβλημένοι (Γεροντής, Καθημερινή, 30/6/2018)

Καλλιεργήθηκε έτσι ένα διχαστικό κλίμα ανάμεσα στους Έλληνες πατριώτες υποστηρικτές της μίας και ελληνικής Μακεδονίας και τους ανθέλληνες «προδότες», υπέρμαχους της συμφωνίας των Πρεσπών, επιβεβαιώνοντας ότι η «παθολογική κανονικότητα» της Άκρας Δεξιάς μπορεί να συμπορεύεται με «mainstream» (κοινότητες) στάσεις και συμπεριφορές (Mudde, 2010):

ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ:

Η Ιστορία εκδικείται όταν γράφεται από προσκυνημένους (Σπηλιωτόπουλος, Πρώτο Θέμα, 30/1/2018)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

«Έδειξαν» ως **προδότες** τους βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ (13:30) (STAR NEWS, 25/1/2019)

7. Ο Μίκης Θεοδωράκης ήταν Έλληνας συνθέτης, στιχουργός, διευθυντής ορχήστρας και πολιτικός. Θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους Έλληνες μουσικοσυνθέτες. Ως πολιτικός υπήρξε υπουργός και τέσσερις φορές εκλεγμένος βουλευτής του ελληνικού Κοινοβουλίου με το ΚΚΕ και τη ΝΔ.

8. Ο Κωνσταντίνος Γκιουλέκας είναι Έλληνας δημοσιογράφος, δικηγόρος, πολιτικός, βουλευτής Α΄ Θεσσαλονίκης με το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας και πρώην υφυπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων (6/2013-6/2014) υπό την πρωθυπουργία του Αντώνη Σαμαρά.

Την ίδια τακτική ακολούθησαν τα ΜΜΕ και για το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα. Με εικόνες και ηχητικά εφέ, που προσομοιάζαν με πολεμική σύρραξη, και με εντυπωσιακούς τίτλους, παρουσίασαν τους εθνοπολιτισμικά και θρησκευτικά «διαφορετικούς» και εθνικά επικίνδυνους Άλλους ως απειλή για την εθνική ομοιογένεια, τη δημόσια ασφάλεια και την έννομη τάξη. Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες παρουσιάστηκαν ως «εισβολείς», απέναντι στους οποίους η χώρα έπρεπε να «θωρακιστεί», αλλά και ως «λαθραίοι», συνδέοντας την προσφυγιά και τη μετανάστευση με την παρανομία και την απειλή και καλλιεργώντας ένα κλίμα φόβου. Η αναπαράσταση των προσφύγων δομήθηκε με όρους φυλετικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής ετερότητας ως απειλή της κοινωνικής συνοχής του έθνους και των «δυτικών» φιλελεύθερων αξιών, καθώς και με λογικές ασφαλειοποίησης και με τη φυσικοποίηση στρατιωτικοαστυνομικού τύπου πρακτικών για την απώθησή τους (Kirtsoglou – Tsimouris, 2018):

ΠΡΩΤΟΣΕΛΙΔΟ:

Ξεκίνησε η εισβολή – 2,5 εκατ. Λαθρομετανάστες έτοιμοι να μπουκάρουν από την Τουρκία (Μακελειό, 12/4/015)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Εμπόλεμη ζώνη η Μόρια (1:09), Πυριτιδαποθήκη τα νησιά (3:19), Υπό πολιορκία μεταναστών το νησί⁹ (1:54) (STAR NEWS, 4/2/2020)

Ο λόγος των ακροδεξιών και των συμβατικών ΜΜΕ οργάνωσε με τον ίδιο τρόπο την αναπαράσταση μιας κοινωνικής πραγματικότητας (Fairclough – Wodak, 1997), που ενέτεινε τον ηθικό πανικό στην ελληνική κοινωνία. Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες πήραν τη μορφή επικίνδυνων υπανθρώπων με ζωώδη ένστικτα, παρέχοντας με αυτό τον τρόπο τη νομιμοποιητική βάση όχι μόνο σε λόγους διάκρισης και αποκλεισμού, αλλά και στην επικράτηση κυρίαρχων ακροδεξιών αντιλήψεων, όπως ο ρατσισμός και η ξενοφοβία (Ellinas, 2010· Pohl – Wodak, 2012). Φάνηκε έτσι να δικαιώνονται οι επιθέσεις της Χρυσής Αυγής εναντίον προσφύγων και μεταναστών, καθώς αποτέλεσαν μέρος μιας κυρίαρχης θεσμοποιημένης ρητορικής και πρακτικής (Dalakoglou, 2013):

ΠΡΩΤΟΣΕΛΙΔΟ:

Πετάξτε τους στη θάλασσα, γιατί θα μας φάνε ζωντανούς (Μακελειό, 15/4/2015)

ΡΕΠΟΡΤΑΖ:

... Καθόμαστε και σκεφτόμαστε να τους φάμε, γιατί μας τρώνε... (3:48) (κάτοικος Λέσβου, STAR NEWS, 4/2/2020)

9. Το ρεπορτάζ αναφέρεται στο νησί της Λέσβου.

Με αφορμή το Μακεδονικό και το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα, ο λόγος των ΜΜΕ οργανώθηκε γύρω από την κατασκευή εχθρών, απειλητικών προς το ελληνικό εθνικό σώμα, και τη δημιουργία κλίματος ανασφάλειας και φόβου στην ελληνική κοινωνία, που αμφότερες είναι πρακτικές οι οποίες συνδέονται με απολυταρχικά καθεστώτα (Arendt, 2004). Μέσα από μια ευθέως προσβλητική και κακοποιτική γλώσσα, ενέτειναν τον ηθικό πανικό νομιμοποιώντας ακραίες απαντήσεις, με αφορμή δύο κρίσιμα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα στην περίοδο της κρίσης, προτάσσοντας λογικές αποκλεισμού αλλά και βίαιες, συγκρουσιακές πολιτικές και πρακτικές, που ταυτίστηκαν με την ακροδεξιά ιδεολογία. Τα ΜΜΕ συνέβαλαν στην κατασκευή ηθικών αυτουργών και αποδιοπομπαίων τράγων, υπεύθυνων για τη δυσaréσκεια, την ανασφάλεια και την ανησυχία της ελληνικής κοινωνίας στην περίοδο της ελληνικής δημοσιονομικής και κοινωνικοπολιτικής κρίσης. Παρείχαν έτσι τη βάση για την ενίσχυση ενός πολιτικού λόγου με εθνικιστική χροιά, που αρθρώθηκε γύρω από το ακροδεξιό επιχείρημα της κοινωνικής παρακμής και της ανάγκης για εθνική αναγέννηση (Χαλικιοπούλου – Βασιλοπούλου, 2015).

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Μια σειρά αλλαγών που ακολούθησαν τη μακρά περίοδο δημοσιονομικής κρίσης, την οποία βίωσε η Ελλάδα από το 2010 και μετά, μετέτρεψε τις κοινωνικές προσδοκίες και ενέτεινε τις ανασφάλειες του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής κοινωνίας. Με τις εκλογικές αναμετρήσεις για την ανάδειξη κυβέρνησης τον Μάιο και τον Ιούνιο του 2012, το πολιτικό σκηνικό ανακατατάσσεται, καθώς τα αποτελέσματά τους αποκάλυψαν την αποδόμηση του δικομματικού συστήματος που επικρατούσε στη χώρα από την περίοδο της Μεταπολίτευσης (Boukala – Dimitrakopoulou, 2016). Για πρώτη φορά ένα αριστερό προσδιορισμού κόμμα, όπως αυτοπροσδιορίστηκε τη στιγμή εκείνη ο ΣΥΡΙΖΑ, κατάφερε να κερδίσει τη δεύτερη θέση στο ελληνικό Κοινοβούλιο, την ίδια στιγμή που το ακροδεξιό κόμμα της Χρυσής Αυγής κέρδισε δεκαοχτώ βουλευτικές έδρες. Η ΝΔ, προκειμένου να συγκροτήσει κυβέρνηση μετά τα αποτελέσματα των εκλογών της 17ης Ιουνίου 2012, συνεργάστηκε με το ΠΑΣΟΚ, που ανήκει στον σοσιαλδημοκρατικό χώρο, και τη ΔΗΜΑΡ, κομματικό συνδυασμό της Ανανεωτικής Αριστεράς, ενώ τα αποτελέσματα των εκλογών του 2012 ώθησαν τον αρχηγό της ΝΔ Αντώνη Σαμαρά στην προσπάθεια δημιουργίας μιας περισσότερο συμπαγούς κομματικής ταυτότητας, διαφοροποιώντας τον ιδεολογικό προσανατολισμό του κόμματός του, προκειμένου να προσελκύσει ψηφοφόρους από την Άκρα Δεξιά, η οποία φάνηκε να ενισχύεται. Η συσπείρωση ακροδεξιών δυνάμεων στον κορμό της Δεξιάς συνοδεύτηκε από μια προσπάθεια παρουσίασης του ΣΥΡΙΖΑ ως απειλής για την εθνική ασφάλεια της χώρας (Boukala – Dimitrakopoulou, 2016). Παρ' όλα αυτά, στις εκλογές

του Ιανουαρίου 2015 η ΝΔ ηττήθηκε από τον ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος σχημάτισε κυβέρνηση με τη συνεργασία των ΑΝΕΛ, ενός δεξιού συντηρητικού κόμματος. Η προσπάθεια αποδόμησης της πολιτικής και ιδεολογικής γραμμής του ΣΥΡΙΖΑ συνεχίστηκε εντονότερη στη δημόσια σφαίρα και κυρίως στα ΜΜΕ, όπου κυριάρχησε μια ρητορική που οδήγησε στην εμπέδωση μιας βαθιάς κοινωνικής πεποίθησης περί θεσμικής χαλάρωσης, σε συνδυασμό με μια ευρεία αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος και της ποιότητας της συνταγματικής δημοκρατίας στη χώρα μας. Εκκινώντας από μια αντιπολιτευτική αντικυβερνητική στρατηγική τακτική, τα ΜΜΕ συνέβαλαν στην καλλιέργεια πρόσφορου εδάφους για την ενίσχυση της ακροδεξιάς ιδεολογίας.

Η επανεκλογή του ΣΥΡΙΖΑ στις βουλευτικές εκλογές της 20ης Σεπτεμβρίου 2015 ώθησε τα αντικυβερνητικά ΜΜΕ να υιοθετήσουν έναν περισσότερο επιθετικό λόγο σκληραίνοντας τη στάση τους. Ο ηθικός πανικός εντείνεται αφότου το κράτος παρουσιάζεται «ανοχύρωτο» απέναντι στους κινδύνους που το απειλούν και ανίκανο να αντιδράσει, να οργανωθεί και να υπερασπίσει τους πολίτες του. Ο λόγος οργανώνεται γύρω από την πολιτική και αξιακή αποδόμηση του ΣΥΡΙΖΑ και την ενίσχυση αισθημάτων πανικού και ανασφάλειας στην ελληνική κοινωνία και όχι γύρω από σοβαρά επιχειρήματα ή από τα γεγονότα αυτά καθαυτά. Ένα από τα βασικά βήματα στη δημιουργία πανικού σύμφωνα με τον Ντέιβς (Daves) είναι η παρουσίαση ενός γεγονότος ως μέρους μιας ευρύτερης απειλής που μπορεί να πάρει τη μορφή «επιδημίας». Λεκτικές πρακτικές, όπως η χρήση ιατρικών όρων ή μεταφορών, συμβάλλουν στην ένταση της ανησυχίας και του φόβου για ένα διαρκώς αυξανόμενο κίνδυνο (Daves, 2019):

... Συναγερμός στη χώρα – Είμαστε σε κατάσταση πολιορκίας – Μιλιούνια λαθρομεταναστών ζώνουν την επικράτεια – Ανοχύρωτο το κράτος – Κινδυνεύει ο κοινωνικός ιστός της Ελλάδος, ενώ αυτοί μπαίνουν από παντού!... (Μακελειό, 14/4/2015)

... Το κράτος είναι περίπου κράτος, οι μαφιόζοι όμως δεν είναι περίπου μαφιόζοι. Τη δουλειά την ξέρουν. Όπως και τα μικρόβια. Ένα φτάνει για να γίνει επιδημία... (Θεοδωρόπουλος, Καθημερινή, 26/9/2015)

Η απαξίωση του πολιτικού συστήματος και των εκπροσώπων του και η κριτική στην κοινοβουλευτική δημοκρατία κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από τον κομματικό συνδυασμό ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ αποτέλεσαν το επίδοκο μιας ρητορικής από πολιτικούς και δημοσιογράφους με στόχο να πλήξει το κυβερνών κόμμα «δείχνοντας» το κενό του κράτους και την αδυναμία των θεσμών του στη διαχείριση καίριων εθνικών υποθέσεων. Αν και από διαφορετικό σημείο εκκίνησης, ο λόγος αυτός ακολούθησε την ίδια γραμμή

με την ακροδεξιά επιχειρηματολογία, ενώ σε κάποια σημεία ταυτίστηκε με φωνές όπως αυτή του αρχηγού της Χρυσής Αυγής Νίκου Μιχαολιάκου, που επανειλημμένα έχει αμφισβητήσει το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα της χώρας μιλώντας για «ψευτοδημοκρατία» (Ellinas, 2013).

Μέσα σε ένα κλίμα αναταραχής, η κατάσταση της χώρας παρουσιάστηκε ανεξέλεγκτη. Το ελληνικό έθνος-κράτος φάνηκε να κλονίζεται, ενώ οι εκλεγμένοι από τον λαό εκπρόσωποί του έχασαν το κύρος και την αξιοπιστία τους, με την επικράτηση ενός αντιθεσμικού και αντικοινοβουλευτικού ρεύματος. Ένας αντικυβερνητικός, ακραία υβριστικός και ισοπεδωτικός λόγος, μέρος του αστικού πολιτικού συστήματος, που κλονίστηκε με το τέλος του δικομματισμού, προσπάθησε να πλήξει τη μορφή κοινοβουλευτισμού της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, μιμούμενος την ακροδεξιά ρητορική περί κοινωνικής παρακμής και ανάγκης ανάστασης του έθνους (Griffin, 2013 [1991]):

... Μια μεθόδευση που αποδεικνύει ότι οι θεσμοί προάσπισης της Δημοκρατίας στην Ελλάδα είναι ελλιπέστατοι, η «Λαϊκή Κυριαρχία» γράμμα κενό απέναντι σε όποιες αντιλαϊκές και αντιεθνικές πολιτικές και οι Κυβερνήσεις πρακτικά ανεξέλεγκτες μέχρι το πέρας της θητείας τους... (Παρίσης, Πρώτο Θέμα, 2019)

*... Αν θέλετε να εξηγήσετε στα παιδιά σας τι θα πει **αμοραλισμός, κνι-σμός, τυχάρπαστος τυχοδιωκτισμός, τι θα πει γυρολόγοι της πολιτικής, τι θα πει συρφετός** [...] να παρακολουθήσετε τη χθεσινοβραδινή συζήτηση στο Κοινοβούλιο, όπου η κυβέρνηση πήρε ψήφο εμπιστοσύνης... (protosalte@skai.gr, ΣΚΑΪ 100,3, 2019)*

Φαινομενικά ουδέτερα ΜΜΕ ταυτίστηκαν με εκείνα που ανήκουν στον δεξιό χώρο, ως μέρος μια ευρύτερης τάσης στην παγκόσμια πολιτική σκηνή, όπου κεντρικοί πολιτικοί σχηματισμοί μετατοπίζονται προς τα δεξιά, σε μια προσπάθεια να ανταποκριθούν στα αιτήματα των αγορών. Ο εξτρεμισμός αυτός του Κέντρου ικανοποιεί το αίτημα του νεοφιλελευθερισμού για ένα μονοκομματικό κράτος που εξυπηρετεί και προβάλλει τα συμφέροντα του καπιταλισμού προκρίνοντας την ιδεολογική ηγεμονία της Δεξιάς (Ali, 2015). Αν και φάνηκε να εξαφανίζεται η ειδοποιός διαφορά της Αριστεράς με την Δεξιά μετά την υπογραφή της μνημονιακής σύμβασης από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, τον Ιούλιο του 2015, και τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας που εφάρμοσε κατά το διάστημα της θητείας της, ο αντικυβερνητικός λόγος συνέχισε να κυριαρχεί στα ΜΜΕ, αποκτώντας πλέον μια αντιπαγκοσμιοποιητική διάσταση με εθνικιστικά χαρακτηριστικά και μια προτροπή επιστροφής στην παράδοση ως μόνη διέξοδο από την κρίση. Συχνά επιχειρήθηκε μέσα από την επίκληση μιας απωθημένης μνήμης η συμβολική αναβίωση του εμφύλιου τραύματος (Δεμερτζής, 2011):

... **Η χώρα οδηγείται σε νέο δικασμό και εμφύλιο.** Οι «κομνιταζήδες του ΣΥΡΙΖΑ» δεν παραδίδουν την εξουσία και **ξεπουλάνε εθνικά εδάφη...** (πρωτοσέλιδο Μακελειό, 25/1/2019)

... **Η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της πληροφορίας και των συμβόλων, ο τουρισμός εγείρουν νέες απειλές, καθώς τα αγαθά της Ελλάδας, υλικά και συμβολικά, τοπία και ονόματα, έχουν καταστεί περιζήτητα.** [...] **Πόση Ελλάδα θα ανήκει σε ποιους Έλληνες;**... (Πρεβελάκης, Καθημερινή, 2018)

Οι κυβερνητικοί χειρισμοί όσον αφορά το Μακεδονικό και το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα αντιμετωπίστηκαν από τα αντικυβερνητικά ΜΜΕ με μια επιχειρηματολογία περί «χαλαρής» διαχείρισης των εθνικών θεμάτων από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, σε μια προσπάθεια πόλωσης και ενίσχυσης του ηθικού πανικού μέσω μιας ρητορικής φόβου. Η ρητορική των συμβατικών ΜΜΕ, ακολουθώντας την ηγεμονική ιδεολογία της Δεξιάς, στην οποία είναι προσδεμένα, συγκροτεί αντιθέσεις και συγκρούσεις γύρω από αποφάσεις που αφορούν το εθνικό συμφέρον της χώρας, εγκalώντας τους κυβερνώντες για αντιπατριωτική στάση στη βάση ενός κυρίαρχου λόγου:

... Κατά τον τρόπο αυτό **δεν υποστήριξε,¹⁰ προστάτεψε, ούτε προώθησε τα εθνικά συμφέροντα και δεν προέβη, όπως φαινομενικά επιδίωκε και δήλωνε, σε έναν αμοιβαία επωφελή και ισομερή συμβιβασμό, αλλά αντίθετα αποδέχτηκε πλήρως και παραχώρησε, αδικαιολόγητα και αυθαίρετα, στη γείτονα χώρα όλα όσα αυτή μονομερώς επιδίωκε...** (Γιάννος, Πρώτο Θέμα, 2018)

Η κατασκευή «εθνικών θεμάτων» είχε στόχο τη συσπείρωση της ελληνικής κοινωνίας. Καθώς όμως αυτή ήταν διχασμένη σε «μνημονιακούς» και «αντιμνημονιακούς» (Δασκαλάκης, 2014), η προσπάθεια αυτή εκφράστηκε με αρνητικούς όρους, κατασκευάζοντας μια απειλή ή έναν εχθρό. Έτσι, η συμφωνία των Πρεσπών και το προσφυγικό ζήτημα προβλήθηκαν από τα υπό εξέταση ΜΜΕ ως θέματα εθνικής σημασίας και οργανώθηκαν γύρω από ένα λόγο κινδυνολογίας και φόβου για την εθνική ταυτότητα και την κοινωνική συνοχή:

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Η Ελλάδα δέχεται μια εισβολή! Αποτέλεσμα θα είναι ο εποικισμός.

... **Γίνεται ένας νέος εποικισμός από φανατικούς ισλαμιστές...** (22:21)
(Κόντρα και ρήξη, 2019)

10. Το απόσπασμα αναφέρεται στον Νίκο Κοτζιά, ο οποίος διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών από 23/9/2015 έως 20/10/2018 επί κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ.

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Κρεσέντο μακεδονισμού

... **Προκλητική προπαγάνδα Ζάεφ** ενόψει του δημοψηφίσματος για τη συμφωνία των Πρεσπών. «**Κατοχυρώνονται τα μακεδονικά χαρακτηριστικά της χώρας**», λέει ο **Σκοπιανός** πρωθυπουργός... (0:16) (ANT1 NEWS, 2018)

Η ταύτιση του φαντασιακού ελληνικού έθνους με το γεωγραφικά οριοθετημένο ελληνικό κράτος δημιουργεί ανταγωνιστικές ταυτότητες και σχέσεις, που συγκροτούνται στη βάση της ανωτερότητας της ελληνικής φυλής. Η μιντιακή αναπαραγωγή αυτής της στερεοτυπικής εθνικιστικής ιδέας κατασκεύασε καθεστώτα απειλής και σύγκρουσης με τον εθνικά Άλλο. Οργανώθηκε έτσι ένα στερεοτυπικά απειλητικό σκηνικό στο οποίο η διάκριση φίλου-εχθρού ως κεντρική ιδέα της σμιτιανής αντίληψης αποτέλεσε τη θεμελιώδη αρχή οργάνωσης ταυτοτήτων και σχέσεων. Με τη λογική του αποκλεισμού, ένας στρατηγικά διαμορφωμένος λόγος διαχώρισε τους Άλλους *Σκοπιανούς γείτονες* ή *λαθρομετανάστες* από τους εθνικά ομοίους, αποδίδοντάς τους απειλητικές και επικίνδυνες ιδιότητες για το εθνικό Καλό, μέσα από μια διάχυτη συμβολική βία (Richardson, 2004):

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Πλαζ ΓΚΕΤΟ της Ομόνοιας

... **Αν νομίζετε ότι είμαστε στο Μπαγκλαντές, κάνετε λάθος!** Αν με ακολουθήσετε, θα δείτε ότι βρισκόμαστε στην οδό Γερανίου, λίγα μέτρα μόλις από το κέντρο της Αθήνας... (35:36) (STAR NEWS, 2015)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Ζάεφ: «Παραμένω Μακεδόνας... Μιλώ Μακεδονικά»

... Και έχετε τώρα τον κύριο και λέει: «Είμαι Μακεδόνας, μιλάω και τη μακεδονική», κι **ανάθεμα αν ξέρει να λέει την καλημέρα**... (4:02) (Γιώργος Αυτιάς,¹¹ *Καλημέρα*, 2019)

Άλλοτε με θέρμη και άλλοτε με φαινομενική ουδετερότητα τα ΜΜΕ παιλίσωσαν νεοσυντηρητικές λαϊκιστικές απόψεις, εξοικειώνοντας το κοινό τους σε έναν καταγγελτικό και αφοριστικό λόγο απέναντι σε διεφθαρμένες κυβερνήσεις, τελικός αποδέκτης του οποίου ήταν η ίδια η ποιότητα της δημοκρατίας, ενώ ο ηθικός πανικός που ενορχήστρωσαν παιλίσωσε συναισθηματικά την καθοδήγηση της ελληνικής κοινωνίας στην αναζήτηση υπευθύνων για τον κατακερματισμό της και την κατάρρευση της ηθικής τάξης, μέσω της

11. Ο Γιώργος Αυτιάς είναι δημοσιογράφος, τηλεπαρουσιαστής και οικονομικός συντάκτης.

υποδαύλισης ενός μαζικού εθνικισμού. Χρησιμοποιώντας έναν απλοϊκό και εύπεπτο τρόπο για να πουν την «αλήθεια», αναζήτησαν εύκολες, επιφανειακές και μονοδιάστατες λύσεις σε πολυδιάστατα θέματα, ακολουθώντας το μονοπάτι του ακροδεξιού ρεπερτορίου (Ellinas, 2010):

*... Για όσα έχουνε γίνει στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, ξεκινώντας από τη λεηλασία του πλούτου της Ελλάδος, πηγαίνοντας στη χρεωκοπία από το 2009, απ' τα λαμόγια του Σημίτη και τον Καραμανλή, μέχρι τα μνημόνια, μέχρι το ξεπούλημα της Μακεδονίας, μέχρι την αλλοίωση του δημοψηφίσματος, μέχρι την ανυπαρξία Προέδρων της Δημοκρατίας να σταματήσουν αυτό τον κατήφορο. **Μία είναι η απάντηση: Εσχάτη προδοσία, άπαντες για όλα, όλοι για όλα. Στο σκαμνί!**... (02:35) (Γιώργος Βλάχος,¹² Ανατρεπτικό δελτίο, 2018)*

Η διακυβέρνηση της χώρας από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ άλλαξε την πολιτική συγκυρία του τόπου, ενώ σε αυτή τη χρονική στιγμή τα κυρίαρχα ΜΜΕ έδωσαν βήμα σε ακροδεξιές φωνές που ανέλαβαν μέσα από έναν καταγγελτικό λόγο με κορόνες υπερεθνικισμού να καταδείξουν τους εχθρούς του έθνους. Με αυτό τον τρόπο το όριο μεταξύ ακροδεξιών και «mainstream» ΜΜΕ έγινε περισσότερο πορώδες. Επιπλέον, ώθησε σε ριζοσπαστικοποίηση ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας που είχε πληγεί από τη δημοσιονομική κρίση, παρέχοντάς του καταφύγιο σε ιδέες και σύμβολα με μεγάλη συναισθηματική ισχύ, προκειμένου να εκτονώσει την αντισυστημική οργή του (Kaufman, 2001). Αυτό οδήγησε στην ενίσχυση της ακροδεξιάς εθνικιστικής ιδεολογίας και στη διεύρυνση των δυνατοτήτων διάχυσης και εμπέδωσής της (Χριστόπουλος, 2019):

*... Δεν είναι μόνο η ιδεολογία τους. Είναι η ανθρώπινη ποιότητά τους. **Είναι αλήτες, ρε παιδιά!** Πώς να το πούμε, κάνουν τη μέρα νύχτα, πουλάνε και τη μάνα τους, πολλώ δε μάλλον τη Μακεδονία... (7:16) (Κωνσταντίνος Μπογδάνος,¹³ αναφορά στην κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, Αταιρίαστοι, 2019)*

*... **Και εάν σήμερα υπογράψουν, θα το πω πέρα για πέρα, θα είναι εθνοπροδότες και τίποτα περισσότερο...** (Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης)*

*... Δεν μπορεί να γίνει πιο σαφής ο μητροπολίτης, **ο Άγιος Σερβίων και Κοζάνης**... (0:38) (Δ. Οικονόμου, Σήμερα, 2018)*

12. Ο Γιώργος Βλάχος είναι δημοσιογράφος.

13. Ο Κωνσταντίνος Μπογδάνος είναι δημοσιογράφος, ποιητής και πολιτικός. Το 2019 εξελέγη βουλευτής με τη ΝΔ, αλλά το 2021 διαγράφηκε από την Κοινοβουλευτική Ομάδα της.

Η παραγωγή ενός επιθετικού λόγου από τα ακροδεξιά ΜΜΕ, που ενίσχυσε αισθήματα οργής και προέτρεψε σε ακραίες πρακτικές, πυροδότησε ένα κλίμα έντασης, το οποίο διαμόρφωσε εχθρικές στάσεις, προκρίνοντας παράλληλα βίαιες συμπεριφορές:

153 τομάρια στις κρεμάλες της προδοσίας (πρωτοσέλιδο Μακελειό, 26/1/2019)

Η πολεμική και εναντιωματική ρητορική των συμβατικών ΜΜΕ ακολούθησε την ίδια πορεία, εντείνοντας την κοινωνική ανασφάλεια και ανησυχία και μετατρέποντας την πικρία της ελληνικής κοινωνίας για την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα την περίοδο της κρίσης σε θυμό. Ταυτόχρονα, εμποδίστηκαν οι ακροδεξιές αντιλήψεις για ανικανότητα των κυβερνώντων και η δυσπιστία απέναντι στις δυνάμεις της δημοκρατίας:

... Να μας πουν αν μπορούν να φυλάξουν την Ελλάδα, ή να ξεκουμπιστούν αμέσως οι εγκληματικά άσχετοι... (Θέμος Αναστασιάδης, Πρώτο Θέμα, 2015)

Διαμορφώνοντας το κατάλληλο πλαίσιο, τα ΜΜΕ συνέβαλαν στην εμπέδωση της ήδη διαμορφωμένης, από την αρχή της δημοσιονομικής κρίσης, ρητορικής περί απονομιμοποίησης του κοινοβουλευτισμού και στη διάρρηξη της σχέσης των πολιτών με το πολιτικό σύστημα (Χαρχαλάκη, 2019).

... Η απουσία της πολιτείας είναι εμφανέστατη και δεν το λέμε μόνο εμείς που το καταγράψαμε όλες αυτές τις ημέρες, αλλά και οι ίδιοι οι κάτοικοι... (δημοσιογράφος) (24:46). **... Το κράτος έχει σηκώσει τα χέρια ψηλά...** (25:00) (μαρτυρία κατοίκου της περιοχής, STAR NEWS, 30/8/2015)

Σε μια ιστορική στιγμή για τη χώρα, όπου «η πολιτική, κοινωνική και οικονομική δυστυχία φάνταζε αδύνατο να ανακουφιστεί με αποδεκτό για τις ανθρώπινες αξίες τρόπο» (Arendt, 1951, σελ.459), η ιδανική λύση έλαβε εθνικιστική χροιά, με την ανάγκη για κοινωνική κάθαρση και το αίτημα για εθνική αναγέννηση να φαντάζον ως η μόνη λύση (Mann, 2004· Χαλίκιουρουλου – Vasilopoulou, 2015):

... Εάν ενωθούν όλοι οι κάτοικοι, και με τη Χρυσή Αυγή στη πρωτοπορία αυτής της προσπάθειας, μπορούν να λυθούν τα προβλήματα... (33:24) (Κασιδιάρης,¹⁴ STAR NEWS, 25/8/2015)

14. Ο Ηλίας Κασιδιάρης είναι Έλληνας πολιτικός και έχει καταδικαστεί για διεύθυνση εγκληματικής οργάνωσης που εκπροσωπήθηκε πολιτικά με το κόμμα της Χρυσής Αυγής. Μετέπειτα

... Η Χρυσή Αυγή θα είναι η επόμενη αξιωματική αντιπολίτευση, η **μόνη εθνική αντίσταση ενάντια στο ξεπούλημα της Ελλάδος...** (18:52) (Κασιδιάρης, STAR NEWS, 30/8/2015)

📺 Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

«ΜΗΝ ΠΑΡΑΧΑΡΑΣΣΕΤΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ, Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ»

Κατά τη διάρκεια των συλλαλητηρίων διαμαρτυρίας, που διοργανώνονταν στην ελληνική επικράτεια με αφορμή τη συνομολόγηση της συμφωνίας των Πρεσπών ανάμεσα στην Ελλάδα και τη FYROM τον Ιούνιο 2018 και την επικύρωσή της από το ελληνικό Κοινοβούλιο στις 25 Ιανουαρίου 2019, το σύνθημα «Μην παραχαράσσετε την Ιστορία, η Μακεδονία είναι μία» έτυχε μεγάλης προβολής από τα ΜΜΕ. Ωστόσο, ποια Ιστορία είναι αυτή που παραχαράσσεται και πόσο κοντά βρίσκεται στην ιστορία των λαών της Βαλκανικής Χερσονήσου; Ποια είναι η «ελληνική ιστορία» που απειλείται και πώς αυτή αναπαρίσταται από τα ΜΜΕ;

Με την κατάλυση των παραδοσιακών αυτοκρατοριών και την ανάδυση νέων πολιτικών οντοτήτων, η εθνική ταυτότητα πρόσφερε στα μέλη των νεωτερικών κοινωνιών την αίσθηση του «ανήκειν», εξασφαλίζοντας την κοινωνική συνοχή μέσα από την δημιουργία της «φαντασιακής» κοινότητας του έθνους (Αβδελά, 1999, σελ. 32).¹⁵ Η επιστημονική βιβλιογραφία σχετικά με το φαινόμενο της συγκρότησης των εθνών-κρατών συλλαμβάνει το έθνος ως μια «κατασκευή». Στη λογική αυτή, το ελληνικό έθνος-κράτος αρθρώθηκε εντός των ιστορικών συνθηκών που διαμόρφωσε η νεωτερικότητα στην ευρύτερη περιοχή. Η αναπαράσταση του έθνους από τα ΜΜΕ αδυνατεί να κατανοήσει το έθνος ως κοινωνική διαδικασία και «κατασκευή», προβάλλοντας συστηματικά την εθνικιστική κατανόηση της Ιστορίας, βάσει της οποίας η Ελλάδα κινδυνεύει από τα γειτονικά έθνη, τα οποία επιβουλεύονται ακόμα και το όνομά της.

Η διαμάχη ανάμεσα στην Ελλάδα και την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας σε επίπεδο συμβόλων, ονομασίας και πολιτιστικής κληρονομιάς είχε ήδη ξεκινήσει από το 1992, με την Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας να οικειοποιείται το αστέρι της Βεργίνας στη σημαία της, σύμβολο το οποίο είχε βρεθεί στον τάφο του Φιλίππου και συνδεόταν με τη Μακεδονική Δυναστεία (Zahariadis, 1994):

ίδρυσε το κόμμα Έλληνες για την Πατρίδα.

15. Ο ορισμός του έθνους ως μιας «φαντασιακής» κοινότητας ανθρώπων ανήκει στον Μπένεντικτ Άντερσον (Benedict Anderson), σύμφωνα με τον οποίο το έθνος είναι «μια κοινότητα ανθρώπων που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη» (Anderson, 1997, σελ. 26).

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Αστέρι της Βεργίνας: Γιατί είναι τόσο σημαντικό και θέλουν να μας το κλέψουν όλοι οι βάρβαροι; (Μακελειό, 19/1/2018)

... Το άγαλμα¹⁶ θα παραμείνει στη θέση του ως ένδειξη φιλίας [...] στη βάση του μνημείου θα μπει ταμπέλα που θα λέει ότι ανήκει στην αρχαία ελληνιστική περίοδο και είναι κομμάτι της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς... (5:46) (STAR NEWS, 14/6/2018)

Προβαίνοντας σε μια εθνικιστική ανάγνωση της Ιστορίας και έχοντας μια ουσιοκρατική αντίληψη για το έθνος, τα ΜΜΕ αναπαρήγαγαν το «μύθο» της ιστορικής του συνέχειας με το ένδοξο παρελθόν. Επιχειρώντας να στοιχειοθετήσουν και να εγκυθιδρύνουν τη θέση περί ελληνικότητας και μοναδικότητας της Μακεδονίας, τη συνέδεσαν με την αρχαιότητα. Η θεματική της αρχαιότητας, της χρυσής εποχής, της ανωτερότητας του εθνικού πολιτισμού, των περιόδων ύφεσης του πολιτισμού και του εθνικού ήρωα αποτελούν βασικά στοιχεία του εθνικιστικού αφηγήματος (Ozkirimli, 2013). Ο δεσμός του νέου ελληνικού κράτους, το οποίο συγκροτήθηκε το 1833 (Κωστής, 2013), με την αρχαιότητα και δη με τη γεωγραφική περιοχή και το όνομα της Μακεδονίας ήταν αναγκαία συνθήκη, ώστε να εξυπηρετηθούν οι σκοποί της «Μεγάλης Ιδέας» (Ηρακλείδης, 2019).¹⁷ Ο δεσμός αυτός αναπαράγεται σταθερά μέσα από τα ΜΜΕ και όχι μόνο εκείνα που ανήκουν στον ακροδεξιό-εθνικιστικό χώρο, αλλά και από εκείνα που θεωρούνται «κεντρώα» και «σοβαρά»:

... Κι όμως, το τελειωμένο επιστημονικά θέμα έχει μόνο τρία όλα κι όλα χαρακτηριστικά:

- 1.** *Η αρχαία Μακεδονία είναι Ελλάδα και τίποτε άλλο.*
- 2.** *Δεν υπάρχουν από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα διεθνή έγγραφα, συνθήκες οι οποίες να δέχονται τις δήθεν τρεις Μακεδονίες,¹⁸ όπως διαδίδουν κάποιοι εντός και εκτός Ελλάδας.*
- 3.** *Η σημερινή FYROM, η πρώην γιουγκοσλαβική Βαρντάρσκα, έκλεψε ωμά επί Τίτο το όνομα της Μακεδονίας των Ελλήνων... (Ρωμανός, Καθημερινή, 29/3/2018)*

16. Πρόκειται για το άγαλμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το οποίο βρίσκεται στην κεντρική πλατεία της πρωτεύουσας της Βόρειας Μακεδονίας.

17. Η απελευθέρωση περιοχών όπου κατοικούσαν Έλληνες. Από τις πρώτες δεκαετίες της ελληνικής ανεξαρτησίας, η εθνικιστική ιδεολογία ταυτιζόταν με το δίπολο «εθνικό κράτος-αλύτρωτος Ελληνισμός» (Δερτιλής, 2013, σελ. 355).

18. Το Μακεδονικό Ζήτημα αποτέλεσε στα μέσα του 19ου αιώνα αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Σερβία. Στο ενδιαμέσο της διαμάχης διαβιούσε ένας ολαβόφωνος πληθυσμός. Το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού αυτού έγινε ένα νέο έθνος με το όνομα Μακεδονία, το οποίο δεν αποδέχονταν οι άλλες τρεις χώρες (Ηρακλείδης, 2019, σελ. 11). Η γιουγκοσλαβική Μακεδονία ονομαζόταν Μακεδονία του Βαρδάρη (Danforth, 1999, σελ. 92).

Η σύνδεση της Μακεδονίας με την αρχαιότητα παρουσιάστηκε στον εγχώριο Τύπο σε αντίστιξη με την ιστορικότητα της προέλευσης των κατοίκων-πολιτών της Βόρειας Μακεδονίας. Επικαλούμενα τις ιστορικές πηγές, τα ΜΜΕ ενημέρωναν την κοινή γνώμη ότι η εμφάνιση των Σλάβων στην περιοχή της Μακεδονίας χρονολογείται μεταξύ του 6ου και του 7ου αιώνα:

... Τα έπεισε¹⁹ τα σλαβικά έθνη να εγκαταλείψουν τα παλαιά τους ήθη και δίδαξε σε αυτά τη γραικική γλώσσα, τα έκανε υπήκοα αρχόντων κατά το Ρωμαϊκό Δίκαιο, τα τίμησε με το βάπτισμά του, τα ελευθέρωσε από τη δουλεία στους δικούς τους δυνάστες και τα εκπαίδευσε να εκστρατεύσουν εναντίον των εχθρών των Ρωμαίων... (Στούκας, Πρώτο Θέμα, 17/6/2018)

Το ζήτημα της ονομασίας της γειτονικής χώρας εντάχτηκε στη συζήτηση περί «εθνικών θεμάτων» από τη δεκαετία του '90 (Σκουλαρίκη, 2007), με αποτέλεσμα, όπως συμβαίνει με τα «εθνικά θέματα», οποιαδήποτε διαφωνία να εκλαμβάνεται ως «προδοσία» (Καρπόζηλος – Χριστόπουλος, 2018). Επιδιώκοντας να παρουσιάσει ως προδοτική προς την πατρίδα τη συμφωνία των Πρεσπών, η ακροδεξιά δημοσιογραφία χρησιμοποίησε μια συναισθηματικά φορτισμένη γλώσσα με στόχο την καλλιέργεια μίσους, θυμού και φόβου για τον Άλλο (Siaperi – Papadopoulou, 2021), νομιμοποιώντας βίαιες πράξεις με αποδέκτες όσους τάχτηκαν υπέρ της συμφωνίας των Πρεσπών. Κύριος αποδέκτης των χαρακτηρισμών περί προδοσίας ήταν η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ και οι βουλευτές που τη στήριξαν:

*... Τα ανδρείκελα του **δωσιλογισμού** παρέδωσαν τη Μακεδονία μας στους Αλβανοσλάβους με τη ψευδεπίγραφη ονομασία Βόρεια Μακεδονία...*

Στα 8 μέτρα σαν τον Μπελογιάννη (πρωτοσέλιδο Μακελειό, 13/6/2019)

Σύμφωνα με τον Οζκιριμλί (Ozkirimli, 2013), μέρος της εθνικιστικής αφήγησης είναι η παρουσίαση της ανωτερότητας του εθνικού πολιτισμού, συνθήκη η οποία στην περίπτωση των ελληνικών ΜΜΕ, ακροδεξιών και συμβατικών, εκφράστηκε με την ανάδειξη του εγχώριου πολιτισμού ως «ανώτερου» μέσω της στρατηγικής μείωσης του Άλλου και της αναπαράστασης του έθνους της Βόρειας Μακεδονίας ως «ανύπαρκτου». Η άρνηση της ελληνικής πλευράς να αναγνωρίσει τη γλώσσα της γειτονικής χώρας έγκειται στο γεγονός ότι η γλώσσα αποτελεί συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς της. Αν η ελληνική πλευρά αναγνώριζε τη μακεδονική γλώσσα, θα αναγνώριζε και το μακεδονικό έθνος (Καρπόζηλος – Χριστόπουλος, 2018):

19. Αναφέρεται στον βασιλιά Βασίλειο Α΄, ιδρυτή της Μακεδονικής Δυναστείας. Βλ. <https://www.protothema.gr/stories/article/797459/oi-slavo-i-sti-makedonia/>

... Αφού δεν φοβάμαι τα Σκόπια, γιατί δεν επιβάλλω την βούλησή μου; Αφού δεν τα φοβάμαι τα Σκόπια εγώ και είναι ανίσχυρο κρατίδιο, πορδή το λέω εγώ ωμά, ένα υβριδικό κράτος, πώς εγώ χάνω κληρονομιά, όνομα, ιστορία και Μακεδονία;... (11:43) (Βελόπουλος, *Κόντρα και ρήξη*, KONTRA CHANNEL, 22/1/2019)

... Παρά το δεδομένο και αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι μακεδονικό έθνος ουδέποτε υπήρξε [...] εντούτοις, επιχειρείται, σκόπιμα και υποβολιμαία, να υποστηριχθεί νεόκοπο ψευδεπίγραφο έθνος, γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός και αδιάλλακτος αλντρωτισμός, με όχημα τον γεωγραφικό όρο Μακεδονία... (Σπνλιωτόπουλος, *Πρώτο Θέμα*, 30/1/2018)

... Μετά τη δημιουργία της Ομόσπονδης Γιουγκοσλαβίας, η πολιτική ηγεσία εργάστηκε για τη δημιουργία μιας μακεδονικής εθνικής συνείδησης. Πρώτη γραμματική της «σλαβομακεδονικής» γλώσσας εκδόθηκε μόλις το 1952... (Ηλιάδου-Τάχου, *Καθημερινή*, 18/8/2018)

Παρά το γεγονός ότι ο ρόλος των οργανικών διανοούμενων,²⁰ σύμφωνα με τον Γκράμσι (Gramsci), είναι η διάχυση με υπόρρητο τρόπο της επιθυμίας των κυβερνώντων να αποσπάσουν τη συναίνεση των πολιτών, στην περίπτωση της συμφωνίας των Πρεσπών, έδρασαν με τον αντίστροφο τρόπο. Ιδιαίτερη αίσθηση προκάλεσε το γεγονός ότι τα συστημικά ΜΜΕ ακολούθησαν την ίδια ρητορική με τα ακροδεξιά ΜΜΕ στο ζήτημα της ονομασίας της Βόρειας Μακεδονίας:

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Η αλήθεια για τη Μακεδονία μας

... Τα Σκόπια δεν θα γίνουν ποτέ δεκτά στην ελληνική λαϊκή συνείδηση με το όνομα Μακεδονία, διότι η Μακεδονία μας υπάρχει στις καρδιές των Ελλήνων ως αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής μας κυριαρχίας εδώ και 2.800 χρόνια... (μυτροπολίτης Θεσσαλονίκης Άνθιμος, *Καθημερινή*, 12/8/2018)

... Ηχηρό «όχι» χιλιάδων ανθρώπων στη χρήση του όρου Μακεδονία, στιγμιότυπα που ξεχώρισαν και η κορυφαία παρέμβαση του Μίκη Θεοδωράκη... (00:04) (ANT1 NEWS, 4/2/2018)

20. Σύμφωνα με τον Γκράμσι, οι οργανικοί διανοούμενοι παίζουν σημαντικό ρόλο στη διάδοση των πεποιθήσεων της κυρίαρχης τάξης και ιδεολογίας, αποσπώντας την συναίνεση των πολιτών. Σε αυτούς μπορεί να περιλαμβάνονται ιερείς, πανεπιστημιακοί κ.ά. (Smith, 2006).

Από τη δεκαετία του '90 η δημόσια συζήτηση εστιάστηκε γύρω από την αποκλειστική διεκδίκηση και χρήση του ονόματος της Μακεδονίας και του πολιτισμού της από το ελληνικό κράτος (Σκουλαρίκη, 2007). Η θέση ότι η Μακεδονία είναι «μία και ελληνική» έχει προπαγανδιστεί και έχει αναπαραχθεί όχι μόνο από τα ΜΜΕ, αλλά και μέσα από τραγούδια και εμβλήματα, τα οποία ακούγονταν σε τηλεοπτικές ενημερωτικές εκπομπές. Το τραγούδι «Μακεδονία ξακουστή» ακούστηκε στην έναρξη της εκπομπής *Καλημέρα* του τηλεοπτικού σταθμού ΣΚΑΪ στις 26/1/2019, μια μέρα μετά την επικύρωση της συμφωνίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο. Ένας από τους καλεσμένους της εκπομπής ήταν ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Άδωνις Γεωργιάδης,²¹ ο οποίος υποστήριξε ότι η Μακεδονία είναι μόνο ελληνική:

... ο όρος γεωγραφική Μακεδονία είναι σλαβική επινόηση και όχι ιστορική πραγματικότητα [...]. Η λέξη Μακεδονία, η λέξη Μακεδόνος, όσες αποφάσεις και να πάρει η Βουλή των Ελλήνων, και όχι οι εκατόν σαράντα χώρες, εκατόν σαράντα πλανήτες να πουν αυτό, παραμένει ελληνική λέξη... (31:36) (Α. Γεωργιάδης, Καλημέρα, 26/1/2019)

Η σθεναρή αντίσταση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας να αποδεχτεί τη χρήση του όρου «Μακεδονία» από το κράτος της Βόρειας Μακεδονίας εκφράστηκε μέσα από συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν στη ελληνική επικράτεια τόσο κατά τη δεκαετία του '90 όσο και κατά τη χρονική περίοδο 2018-2019, η δημοσιογραφική κάλυψη των οποίων και η αναφορά σε αυτά έγινε από το σύνολο του Τύπου:

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Παλμός και χιλιάδες κόσμος στην πλατεία Συντάγματος

Η εκτίμηση της ΕΛ.ΑΣ.: 140.000 διαδηλωτές σε 50.000 τ.μ. (4:38) (ANT1 NEWS, 4/2/2018)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Στιγμιότυπα από το συλλαλητήριο για τη Μακεδονία: Ήταν όλες οι γενιές εκεί! (ανυπόγραφο άρθρο, Πρώτο Θέμα, 4/2/2018)

Επιπρόσθετα, παρουσιάζονταν και οι απόψεις και τοποθετήσεις σημαντικών πολιτικών της δεκαετίας του '90. Συγκεκριμένα:

21. Ο Σπυρίδων-Άδωνις Γεωργιάδης είναι αντιπρόεδρος του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας από τις 18/1/2016 και υπουργός Ανάπτυξης και Επενδύσεων.

Κωνσταντίνος Καραμανλής:²² «*Δεν υπάρχει παρά μια Μακεδονία και η Μακεδονία αυτή... [δακρύζει] είναι ελληνική*». Ανδρέας Παπανδρέου:²³ «*Λαέ της Μακεδονίας, το δικό σου όνομα προσπαθούν να αμφισβητήσουν. Το όνομά μας είναι η ψυχή μας*». (00:57) (Σήμερα, 8/6/2018)

Τα ΜΜΕ κατά τη χρονική διάρκεια της δημόσιας συζήτησης για τη συμφωνία των Πρεσπών αναπαρήγαγαν φωνές βουλευτών της Χρυσής Αυγής παρουσιάζοντάς τους ως πατριώτες, υπέρμαχους της ελληνικότητας της Μακεδονίας:

... Ένταση προκλήθηκε πριν από λίγο εντός της Βουλής κατά τη διάρκεια ψηφοφορίας για την επικύρωση της συμφωνίας των Πρεσπών, και πιο συγκεκριμένα, τη στιγμή που ψήφιζε ο επανακάμψας Κωνσταντίνος Μπαρμπαρούσης. **Ο βουλευτής της Χρυσής Αυγής είπε: «Όχι στην προδοσία»...** (ανυπόγραφο άρθρο, Πρώτο Θέμα, 25/1/2019)

Τα ΜΜΕ, επενδύοντας στην ευαισθησία της ελληνικής κοινωνίας για τα «εθνικά» θέματα, διαμόρφωσαν ένα πλαίσιο για την αναπαράσταση της «πραγματικότητας», το οποίο εδραζόταν στη χρήση «εθνοκεντρικών» στερεότυπων που κατέχουν κεντρική θέση στο σύστημα αξιών της νέας Άκρας Δεξιάς (Τσίρας, 2012, σελ. 32).

📺 Ο ΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΜΕ ΓΙΑ ΤΟΝ «ΑΛΛΟ»

Η ενότητα αυτή επιχειρεί να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο τα ελληνικά ΜΜΕ κατασκεύασαν και αναπαρέστησαν την πολιτισμική ετερότητα, υιοθετώντας μια ρητορική μίσους, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό της ακροδεξιάς δημοσιογραφίας. Η γλώσσα του μίσους εμπλέκεται με τις διαδικασίες εκείνες με τις οποίες η κοινωνία αντιλαμβάνεται τον «εαυτό» ως αρσενικό, χριστιανό και εθνοτικά καθαρό (Siapera – Papadourouli, 2021) και στο πλαίσιο αυτό η ετερότητα εκλαμβάνεται ως απειλή.

Σε κάθε ιστορικό συγκείμενο η ετερότητα διαφοροποιείται. Τη δεκαετία του '90, με την είσοδο μεταναστών από τις πρώην Ανατολικές Χώρες και ιδιαίτερα από την Αλβανία, ο απειλητικός «ξένος» ήταν ο Αλβανός. Η αλβανοφοβία ήταν το κοινωνικό φαινόμενο του νηικού πανικού που εκδηλώθηκε την

22. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής (8/3/1907-23/4/1998) διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας από το 1956 έως το 1963 με το κόμμα της ΕΡΕ και από το 1974 έως το 1980 με το κόμμα της ΝΔ, και δύο φορές Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

23. Ο Ανδρέας Παπανδρέου (5/2/1919-23/6/1996) υπήρξε ιδρυτής του ΠΑΣΟΚ και διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας από το 1981 έως το 1989 και από το 1993 έως το 1996.

εποχή εκείνη (Καρύδης, 1995). Από το 2015 παρατηρείται μια μετατόπιση στο υποκείμενο της μετανάστευσης. Η είσοδος στην χώρα πληθυσμών από εμπόλεμες χώρες της Μέσης Ανατολής (για παράδειγμα, από τη Συρία) διαμόρφωσε μια νέα απειλητική ετερότητα που ενσαρκώθηκε στο πρόσωπο του μουσουλμάνου πρόσφυγα-μετανάστη.

Όταν τη δεκαετία του '90 το Μακεδονικό απασχόλησε την πολιτική και κοινωνική ζωή ως «εθνικό θέμα» (Ηρακλείδης, 2019, σελ. 13), τα ΜΜΕ καλλιέργησαν ένα κλίμα πανικού μέσα από τη χρήση απλουστευτικών στερεοτύπων. Η δε χρήση των όρων «εθνικά θέματα» αντί «εξωτερική πολιτική» καθώς και η αναφορά σε «προκλητικό κρατίδιο», για να χαρακτηρίσουν το κράτος της Βόρειας Μακεδονίας, δυναμίτιζε το κλίμα δικαιολογώντας την αδυναμία των ελληνικών κυβερνήσεων να διαχειριστούν το ζήτημα (Σκουλαρίκη, 2007).

Το Μακεδονικό Ζήτημα επανήλθε στο προσκήνιο το 2018, με αποκορύφωμα την υπογραφή της συμφωνίας των Πρεσπών. Τα αντιπολιτευόμενα ΜΜΕ, στην προσπάθειά τους να πλήξουν την κυβερνητική πολιτική, που στόχευε στη σύναψη συμφωνίας με το γειτονικό κράτος, κατασκεύασαν την ετερότητα μέσα από την απόδοση μειωτικών χαρακτηρισμών τόσο για τον λαό όσο και για την πολιτική ηγεσία της γειτονικής χώρας, παρουσιάζοντάς την ως αναξιόπιστη:

ΛΕΖΑΝΤΑ:

*Θα κοιμηθούν **Γυφτοσκοπιανοί** και θα ξυπνήσουν Ευρωπαίοι (Πολλάτος, Πρώτο Θέμα, 8/6/2018)*

ΛΕΖΑΝΤΑ:

***Δηλώνουν Μακεδόνες. Οι Σκοπιανοί αξιωματούχοι δεν κρατούν ούτε τα προσχήματα** (1:55) (ANT1 NEWS, 30/8/2018)*

Στην Ελλάδα του 2015 τόσο τα ΜΜΕ που πολιτικοϊδεολογικά ανήκαν στο χώρο της Ακροδεξιάς όσο και τα συμβατικά ΜΜΕ χρησιμοποίησαν ευρέως στο λεξιλόγιό τους τον όρο «λαθρομετανάστης». Πρόκειται για νεολογισμό που εισήχθη για πρώτη φορά τη δεκαετία του '90 αντικαθιστώντας την κατηγορία του «ξένου» (Καρύδης, 2015).

ΛΕΖΑΝΤΑ:

*Χαμός στη Λέσβο, με τις απανωτές εξεγέρσεις των **λαθρομεταναστών** στη Μυτιλήνη. Συναγερμός στο νησί – Τι λέει η Χρυσή Αυγή (Μακελειό, 21/7/2015)*

*... Αυτοί οι δύσμοιροι άνθρωποι που φτάνουν υπό οικτρές συνθήκες στα νησιά, ακόμα κι αν είναι στα αλήθεια πρόσφυγες [...] δεν παύουν να είναι **λαθρομετανάστες**... (Κασιμάτης, Καθημερινή, 16/4/2015)*

Στο «λόγο» των ΜΜΕ η Ελλάδα παρουσιάζεται σαν μια χώρα που πολιορκείται και σαν ένα κράτος ανοχύρωτο. Οι αποδιοπομπαίοι τράγοι («folkdevils») παίρνουν τη μορφή του πρόσφυγα και του μετανάστη προκαλώντας στην ελληνική κοινωνία «ηθικό πανικό» (Cohen,1972):

ΛΕΞΑΝΤΑ:

Είδηση-σοκ! Από 77 χώρες μπουκάρουν οι λαθρομετανάστες στη χώρα μας, που δεν έχουν καμία σχέση με το πόλεμο της Συρίας! Αφιερωμένους στους λαθρολάγνους προδότες της Βουλής! (Μακελειό, 28/2/2016)

ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ:

***Να φυλάξουν τα σύνορα της Ελλάδας ή να φύγουν** (Θέμος Αναστασιάδης, Πρώτο Θέμα, 14/11/2015)*

Τα συμβατικά ΜΜΕ, την περίοδο που «ξέσπασε» η προσφυγική κρίση, έκαναν λόγο για «παράτυπους» μετανάστες και όχι για «λαθρομετανάστες», τονίζοντας ωστόσο το μέγεθος των μεταναστευτικών-προσφυγικών ροών άλλοτε μέσα από τη χρήση μεταφορικού λόγου και άλλοτε κάνοντας υπερβολικές αναφορές για τον αριθμό των ανθρώπων που εισέρχονταν στη χώρα. Η χρήση των γλωσσικών στοιχείων της μεταφοράς και της υπερβολής συμβάλλει ώστε η σύλληψη και η αναπαράσταση της «πραγματικότητας» να γίνεται μέσα από διαφορετική οπτική (Τσάκωνα, 2014):

*... **Καραβιές** μεταναστών και σήμερα στο λιμάνι του Πειραιά... (02:13) (ANT1 NEWS στις 13:00, 21/4/2015)*

Ο προπαγανδιστικός λόγος των ΜΜΕ, ο οποίος κινείται στο ενδιάμεσο του πραγματιστικού²⁴ και νοπτικού λόγου,²⁵ έχει ως σκοπό τα αντικείμενα –οι άνθρωποι– στα οποία αναφέρεται να καθολικοποιούνται (Πλειός, 2001). Οι επιθέσεις «τζιχαντιστών» την 11η Σεπτεμβρίου του 2001 στο Κέντρο Παγκόσμιου Εμπορίου στις ΗΠΑ αλλά και η επίθεση της 7ης Ιανουαρίου 2015 στο περιοδικό *Charlie Hebdo* στο Παρίσι φούντωσαν τη συζήτηση περί «σύγκρουσης των πολιτισμών», ενώ οι μουσουλμάνοι κατηγοριοποιήθηκαν σαν τρομοκράτες και σαν τέτοιοι αναπαράστηκαν από τα ΜΜΕ:

24. Πραγματιστικός λόγος είναι αυτός ο τύπος λόγου που καταγράφει το γεγονός αυτό καθαυτό, είναι κυρίως ο επιστημονικός λόγος ο οποίος χρησιμοποιεί μια γλώσσα αυστηρά τεχνική (Πλειός, 2001, σελ. 67).

25. Νοπτικός λόγος είναι αυτός που ο «ομιλών» αναπαριστά ένα γεγονός, δεν επιχειρεί να το καταγράψει αυτό καθαυτό, αλλά να το κάνει φορέα νοήματος (Πλειός, 2001, σελ. 82).

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Η αντιμετώπιση της **ισλαμικής τρομοκρατίας** (Στάγκος, Καθημερινή, 27/3/2016)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Οι **τρομοκράτες** της επικαιρότητας είναι **μουσουλμάνοι** (12:18) (Βελόπουλος, Κόντρα και ρήξη, 7/11/2019)

Επιπλέον, αναπαράγεται το στερεότυπο ότι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες είναι φορείς μολυσματικών ασθενειών. Έτσι, μέσα από το χαρακτηρισμό τους ως «υγειονομικές βόμβες», τα ΜΜΕ καλλιέργησαν στους πολίτες το αίσθημα της ανασφάλειας και της αρνητικής πρόσληψης του Άλλου. Η απεικόνιση του Άλλου ως φορέα ασθενειών είχε γίνει και από την ναζιστική Γερμανία, η οποία είχε συνδέσει τη σύφιλη με τους Εβραίους που περιπλανώμενοι τη μετέδωσαν στην Αμερική (Βόγλης, 2009):

... Παιδί μου, είκοσι αστυνομικοί και λιμενικοί στη Χίο κόλλησαν **φυματίωση**, τι να πω εγώ στους ανθρώπους αυτούς;... (46:26) (Βελόπουλος, Αποκαλυπτικό δελτίο, EXTRA CHANNEL, 21/7/2015)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

... Λέσβος: «**Υγειονομική βόμβα**» από το ΚΥΤ της **Μόριας** καταγγέλλουν οι κάτοικοι... (Γούλας, Πρώτο Θέμα, 18/6/2020)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Άγνωστο πού βρίσκονται οι τριάντα πέντε μετανάστες θετικοί στο κορονοϊό (3:15) (ΣΚΑΪ, μεσημβρινό δελτίο ειδήσεων, 9/9/2020)

Η προπαγάνδα, σε συνδυασμό με τη συνεχή ροή μεταναστών, ενίσχυσε ξενοφοβικές και ρατσιστικές στάσεις και συμπεριφορές. Οι πολιτικοί χειρισμοί του προσφυγικού-μεταναστευτικού ζητήματος ενέτειναν την αίσθηση ότι ο «ξένος» ήρθε για να μείνει, αυξάνοντας το φόβο (Λιαλιούτη *et al.*, 2017). Εκκινώντας από το αντιστικτικό δίπολο «εμείς» και οι «άλλοι», ο Εαυτός στις αφηγήσεις ακόμα και των συμβατικών ΜΜΕ απεικονίζεται ως φιλόξενος, φιλεύσπλαχνος, δοτικός προς τον Άλλο. Αντιθέτως, ο Άλλος παρουσιάζεται ως αχάριστος και βάρβαρος:

... Έχουνε γίνει **βεβηλώσεις**, έχουνε γίνει ζημιές σε πολλά εκκλησιάκια όχι μόνο μέσα στη Μόρια [...] και δεν μπορούμε να καταλάβουμε πώς αυτοί οι άνθρωποι στους οποίους τους έχουμε δώσει τη φιλοξενία [...] τους δώσαμε ό,τι μπορούσε να φανταστεί κανείς [...] έχουμε αυτή την αντιμετώπιση, δηλαδή είναι το «ευχαριστώ» τους... (00:25) (Καλημέρα Ελλάδα, 10/2/2020)

Βασικό συστατικό του πυρήνα της ακροδεξιάς ιδεολογίας είναι το «έθνος»· η ύπαρξη πολυπολιτισμικών κοινωνιών αποτελεί απειλή για την εθνική ακεραιότητα (Γεωργιάδου, 2004). Μέσα από τη συνεχή επανάληψη περί αλλοίωσης του πολιτισμού από τους μετανάστες ενισχύεται ο φόβος απέναντι στο φορέα της μετανάστευσης προκαλώντας «πολιτισμικό πανικό» (Noble, 2012):

... μπορείτε να φανταστείτε τη ζωή των σημερινών παιδιών μέσα στο πολύχρωμο πολυπολιτισμικό πάζλ που θα έχει τυπικά την επιγραφή Ελλάδα... (Μακελειό, 8/10/2019)

... Ανοίγουν κερκόπορτες για να γεμίζουμε συνεχώς και να αλλοιώσουμε τον πληθυσμό μας [...] αντί να κάνουν pushback, λοιπόν, στους λαθρομετανάστες, κάνουν pushback στους Έλληνες από την Ελλάδα... (11:15) (12:04) (Βελόπουλος, Καλημέρα Ελλάδα, 27/2/2020)

Με αφορμή τα γεγονότα στον Έβρο στις αρχές του 2020, το μεταναστευτικό στους λόγους των ακροδεξιών και συμβατικών ΜΜΕ παρουσιάστηκε ως «ασύμμετρη απειλή», νομιμοποιώντας τις ενέργειες των αρμόδιων ελληνικών αρχών –στρατού και αστυνομίας– για ασφαλειοποίηση των συνόρων (Kirtsoglou – Tsimouris, 2018):

ΛΕΖΑΝΤΑ:

ΚΥΣΣΕΑ: Ασύμμετρη απειλή από την Τουρκία – Ενίσχυση συνόρων, αναστολή ασύλου για ένα μήνα (ανυπόγραφο άρθρο, Πρώτο Θέμα, 1/3/2020)

... Η πολιτική της ανάσχεσης και της αποτροπής με ουσιαστική συμμετοχή της Ευρώπης είναι μονόδρομος... (Στάγκος, Καθημερινή, 5/3/2020)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Σε επιφυλακή στον Έβρο – Η Ελλάδα επεκτείνει το φράκτη και σταματά τους λαθρομετανάστες (0:07) (Εκρηκτικό δελτίο, 6/3/2020)

Η παρουσίαση από τα ΜΜΕ του μεταναστευτικού ως «πολλαπλής απειλής», αποδίδοντας στην ετερότητα άλλοτε την «ετικέτα» του εγκληματία-τρομοκράτη και άλλοτε του φορέα της «μόλυνσης», αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της κατασκευής ενός «ηθικού πανικού», με αποτέλεσμα την ενίσχυση του φόβου και της ανασφάλειας απέναντι στα υποκείμενα της μετανάστευσης (Καρύδης, 2015). Η κανονικοποίηση της ακροδεξιάς ιδεολογίας και η νομιμοποίησή της εκφράστηκαν μέσα από στάσεις και πρακτικές του γηγενούς πληθυσμού που αντετίθετο είτε στη δημιουργία Κέντρων Υποδοχής Προσφύγων είτε στο δικαίωμα πρόσβασης των προσφυγόπουλων στην εκπαίδευση:

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Επεισόδια, αποχές και δημοψηφίσματα στα σχολεία για τα προσφυγόπουλα (Μιχάλαρος, Πρώτο Θέμα, 20/10/2016)

ΛΕΖΑΝΤΑ:**Έντονες αντιδράσεις για το προσφυγικό**

... Την Κυριακή το μεσημέρι περίπου **400 άτομα, κάτοικοι της Μαλακάσας** και των γύρω περιοχών, **προσπάθησαν να αποκλείσουν την εθνική οδό** ζητώντας την **απομάκρυνση των μεταναστών** οι οποίοι προκαλούν συχνά φασαρίες στο χωριό... (Γεωργιοπούλου, Καθημερινή, 2/6/2020)

📖 Η ΑΛΛΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ

Με τον υπερτονισμό ή την αποσιώπηση φωνών και την εξιδανίκευση ή τη δαιμονοποίηση ατόμων ή ομάδων ανάλογα με τα συμφέροντα τα οποία μπορεί να εξυπηρετούν ή αντίθετα να προσβάλλουν (Αnon, 2021) «τα ΜΜΕ έχουν τη δυνατότητα να καθοδηγούν το κοινό τους σχετικά με τον τρόπο που θα σκεφτεί, θα μάθει και θα αισθανθεί για ένα θέμα» (McCobs – Saw, 1972, σελ. 177). Ο φόβος, η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα, συναισθήματα στα οποία βρίσκουμε τις ρίζες του ιδεολογικού εξτρεμισμού (McGregor – Prentice – Nash, 2013), σε συνδυασμό με την υιοθέτηση μιας εχθρικής στάσης από τα αντικυβερνητικά ΜΜΕ απέναντι στις πολιτικές της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, που φάνηκε να απειλούν την ελληνική εθνική ταυτότητα και την εδαφική ακεραιότητα του ελληνικού έθνους-κράτους, αποτέλεσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπαράχθηκε ένας συνωμοσιολογικός και ταυτόχρονα αντικυβερνητικός λόγος, ο οποίος ενίσχυσε την ακροδεξιά ριζοσπαστικοποίηση. Φαίνεται ότι ο λόγος αυτός όχι μόνο μπόρεσε να καλύψει ένα συναισθηματικό κενό της ελληνικής κοινωνίας, αλλά επιπλέον έδωσε στους αποδέκτες του τις εξηγήσεις που αναζητούσαν (Kossowska – Bukowski, 2015):

... Διερωτώμαι το εξής το οποίο **βάζει όχι μόνο εμένα αλλά και τον κόσμο σε πολύ περίεργους συνειρμούς. Πολύ πονηρούς συνειρμούς...** Σε κάθε ακτίνα χιλιομετρική η οποία αμφισβητείται και **γκριζάρεται από τους Τούρκους, έχουμε συνεχώς νέα μέτωπα...** (9:49) (Στέφανος Χίος,²⁶ ΕΚρηκτικό δελτίο, 28/2/2020)

Ατομικές περιπτώσεις και ομάδες ανθρώπων έγιναν αντιληπτές άλλες φορές ως εθνικά επικίνδυνες και άλλες ως αξιοπεριφρόνητες. Παράλληλα, τα

26. Ο Στέφανος Χίος είναι Έλληνας δημοσιογράφος, ιδρυτής της εφημερίδας και της διαδικτυακής εκπομπής *Μακελειό*. Από το 2016 συνεργάζεται ως τηλεοπτικός σχολιαστής με τον τηλεοπτικό σταθμό Art TV, μέσω του οποίου αναμεταδίδει τα ρεπορτάζ των μέσων του.

ΜΜΕ ανέλαβαν να καταδείξουν σκοτεινά κέντρα λήψης αποφάσεων και να στοχοποιήσουν αυτούς που «επιβουλευόνταν» το εθνικό Καλό μέσω μιας ρητορικής μίσους. Αφού εκπαίδευσαν το κοινό τους σε μια εθνική κουλτούρα με κοινά αποδεκτές στάσεις, αξίες και ηθικές ποιότητες, δημιουργώντας ένα ενιαίο «γνωσιακό πλαίσιο», κατάφεραν στη συνέχεια να επικοινωνήσουν ηγεμονικές ιδέες και πεποιθήσεις, που έγιναν εύκολα αποδεκτές (Giddens, 1997). Η προπαγάνδα που οργανώθηκε από τα ΜΜΕ γύρω από τη διευθέτηση του Μακεδονικού Ζητήματος έπληξε τη νομιμότητα του κράτους και των θεσμών του, μέσα από την οργάνωση μιας δημόσιας γνώσης και αντίληψης, με ιδέες που υποτίμησαν τους θεσμούς της δημοκρατίας και έθεσαν υπό αμφισβήτηση τις αρχές και τις αξίες του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οικοδομήθηκε έτσι ένα σχέδιο περί εθνικής κρίσης, για την αντιμετώπιση της οποίας ήταν απαραίτητη η εφαρμογή αυταρχικών μέτρων, λογική που προσιδιάζει σε αυτή των φασιστικών καθεστώτων (Mosse, 1975):

... Όλες οι πτέρυγες της Βουλής, όλοι μαζί, κάνανε μια μυστική συμφωνία, μια συνωμοσία και έφεραν το αποτέλεσμα. [...] Τη γλώσσα, τον πολιτισμό μας, τη Μακεδονία, την ξεπουλήσανε... (2:10) (Εκρηκτικό δελτίο, 2019)

... Για αυτή την εβδομάδα, η οποία θα κορυφωθεί κατά την άποψή μου την Πέμπτη, όταν οι εκατόν πενήντα τέσσερις ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ θα σηκώσουν τα χεράκια τους στοιχισμένοι, αμίλητοι, ακούνητοι, σαν στρατιωτάκια ή μάλλον σαν οπαδοί μίας σέκτας που είναι η κοινοβουλευτική ομάδα [...] για αυτή την εβδομάδα περιμένω τα πάντα... (1:49) (Άρης Πορτοσάλτε,²⁷ Today, 2018)

«Αποκαλυπτικά» δελτία ειδήσεων και ρεπορτάζ με αποκλειστικά «ντοκουμέντα» και πληροφορίες από αδιευκρίνιστες μυστικές δημοσιογραφικές πηγές «έριξαν φως» στην «αλήθεια», μετατρέποντας τους «λαθρομετανάστες», τους γεωγραφικούς –με «αλυτρωτικά» κίνητρα– γείτονές μας και συχνά τους «ανίκανους» και εθνικά επικίνδυνους πολιτικούς σε αποδιοπομπαίους τράγους, ανοίγοντας την πόρτα στον ακροδεξιό λαϊκισμό και ενδυναμώνοντας την πολιτική του δύναμη (Vadhanavisala, 2020):

*... Δεκάδες **Τούρκοι** εθελοντές σε ΜΚΟ αγνώστου προελεύσεως βρίσκονται στα νησιά μας αυτή τη στιγμή και **κυκλοφορούν με ευρωπαϊκά διαβατήρια**, κυρίως ολλανδικά. Αντιστοίχως, υπάρχουν και πάρα πολλοί **Ιρακινοί** με **δανέζικα διαβατήρια**... (26:50) (STAR NEWS, 7/2/2020)*

27. Ο Άρης Πορτοσάλτε είναι Έλληνας δημοσιογράφος και διευθύνων σύμβουλος του ραδιοφωνικού σταθμού ΣΚΑΪ 100,3 και του τηλεοπτικού καναλιού ΣΚΑΪ.

... **Οι μεταναστευτικές ροές** –όποιος δεν το παρατηρήσει αυτό, θα είναι υποκριτής– **ελέγχονται με έναν τρόπο από τον Ερντογάν**. Θέλετε να πούμε από την Τουρκία; **Από την Τουρκία**. Θέλετε να πούμε από το «βαθύ κράτος»; **Από το «βαθύ κράτος»**. **Από τις μυστικές υπηρεσίες;**... (4:00) (Κ. Μπογδάνος, Σήμερα, 2019)

Η παραπληροφόρηση μπορεί να αποδυναμώσει την ακεραιότητα των φιλελεύθερων δημοκρατιών διασπώντας το κοινό αφήγημα που ενώνει τις κοινωνίες τους, μέσω της πρόκρισης πόλωσης, φυλετισμού και τελικά του κατακερματισμού τους (Boxell – Gentzkow – Shapiro, 2017). Τα ΜΜΕ έκαναν λόγο για υπόγειες συμφωνίες, μυστικές συναντήσεις και ξένα κέντρα αποφάσεων, που φάνηκε να έχουν τη δύναμη να προβαίνουν σε κακόβουλες και αντιλαϊκές αποφάσεις και ενέργειες (Sustein, 2014):

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Στα... μουλωχτά, χωρίς να γνωρίζει κανένας τίποτα, τα συμφώνησε με τον Ζάεφ ο λαοπρόβλητος (8:16)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Στην τελική ευθεία υπό τις εντολές των Αμερικανών και Γερμανών το ξεπούλημα της Μακεδονίας μας (13:50) (Ανατρεπτικό δελτίο, 11/6/2018)

... Η ελληνική κυβέρνηση και ο υπουργός Εξωτερικών ξεκίνησαν τον Νοέμβριο 2017, **αιφνιδιαστικά, αναίτια και υπό την προφανή πίεση του διεθνούς παράγοντα, εν κρυπτώ** διπλωματικές διαπραγματεύσεις... (Γιάννος, Πρώτο Θέμα, 2018)

Το μέλλον της χώρας φάνηκε να υπονομεύεται οργανωμένα από θεσμικούς ηγέτες και ξένες δυνάμεις, γεγονός που ενίσχυσε την κοινωνική απαξίωση απέναντι στο κράτος και στους θεσμούς του, ευνοώντας τη μετάδοση του μηνύματος για την επιτακτική ανάγκη ανάδειξης ενός πανίσχυρου ηγέτη με «ιερή αποστολή», που θα είναι σε θέση να οδηγήσει τη χώρα στην κορυφή του δυτικού πολιτισμού, ιδέα που βρίσκεται στον πυρήνα της φασιστικής ιδεολογίας (Halikiopoulou – Vasilopoulou, 2015):

... Το **κομματικό συμφέρον** κατέστη και **πάλι οδηγός**. Βεβαίως, **ο κύριος Τσίπρας είναι ικανοποιημένος**... (Παπαδημητρίου, Καθημερινή, 2018)

Η λογική οργάνωσης και πλαισίωσης της είδσης από τα ΜΜΕ συνδέεται με την προσπάθεια επίτευξης αμεσότητας και συναισθηματικής εγγύτητας με το κοινό τους, μέσα από μια αμφίσημη διαδικασία. Μέσω της δραματοποίησης της είδσης, της παρουσίασης «ζωντανών» μαρτυριών και

εξηγήσεων από «ειδικούς», απέσπασαν το ενδιαφέρον του κοινού τους, ενώ τα απλοποιημένα νοήματα, τα απλουστευτικά εξηγητικά σχήματα και οι ιδέες –χαρακτηριστικά στοιχεία των επικλήσεων της ακροδεξιάς ρητορικής– έγιναν τα οργανωτικά και στρατηγικά συστατικά της παραγωγής μιας «μετα-αλήθειας», όπου τα πραγματικά γεγονότα επιδρούν ελάχιστα στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, καθώς το όριο ανάμεσα στην αλήθεια και στο ψέμα γίνεται ολοένα και περισσότερο πορώδες και διαπερατό. Σύμφωνα με τον Πλειό (2018), το ψεύδος είναι δομικό συστατικό των «ειδήσεων», καθώς είναι δομημένες υπό το πρίσμα της άποψης και στοχεύουν στην αναπαραγωγή ή την αμφισβήτηση εδραιωμένων στερεοτύπων. Τέτοιοι κίνδυνοι είναι δυνατό να συντηρούν και να ενδυναμώνουν τον ηθικό πανικό στην κοινωνία (Garland, 2008):

*... Η Ελλάδα, λοιπόν, είναι αντιμέτωπη με μια, στην ουσία, **στρατιωτική επιχείρηση της Τουρκίας, εισβολής μεταναστών και προσφύγων...** (20:34) (Σάββας Καλεντερίδης, στρατιωτικός αναλυτής, συγγραφέας, ANT1 NEWS, 2020)*

Ο προκλητικός και επιθετικός μιντιακός λόγος υποκίνησε αισθήματα μίσους και καλλιέργησε λογικές διάκρισης και αποκλεισμού, εξοικειώνοντας ταυτόχρονα το κοινό με μια συνεχώς εντονότερη «κριτική σε διεφθαρμένες κυβερνήσεις» (Ναγόπουλος, 2019). Ευνοήθηκε με αυτό τον τρόπο η πόλωση της ελληνικής κοινωνίας, καθώς κλονίστηκε ο ρόλος των δημοκρατικών θεσμών, γεγονός που συνέβαλε στην άνοδο του ακροδεξιού αντιδημοκρατικού λαϊκισμού (Center for American Progress, 2018):

*... Οι **κομμουνιστοσυμμορίτες, σε συνεργασία με τους Γύφτους των Σκοπίων, χρηματίστηκαν με ένα φορτηγό λεφτά για την παραχάραξη της ιστορίας μας...** (πρωτοσέλιδο Μακελειό, 2018)*

*... Έδωσαν τη **Μακεδονία, πήραν ΟΛΙΓΗ επιμήκυνση του χρέους...** (πρωτοσέλιδο Πρώτο Θέμα, 2018)*

Με αβάσιμους και συχνά παράλογους ισχυρισμούς, αναπαρήγαγαν συνωμοσιολογικούς μύθους ανασυγκροτώντας ένα σκοταδιστικό τρόπο σκέψης που υπονόμωσε την ποιότητα της δημοκρατίας, καταδεικνύοντας αυτούς που απειλούσαν την καθαρότητα της ελληνικής φυλής και του ελληνικού πολιτισμού και έθεταν σε κίνδυνο την ακεραιότητα του ελληνικού έθνους-κράτους. Αυτό είχε αποτέλεσμα να βαθύνει το χάσμα ανάμεσα στον ελληνικό «λαό» και σε επικίνδυνους απόλυτα εχθρικούς Άλλους και να ενισχυθούν ρατσιστικές, ξενοφοβικές και εθνικιστικές ιδέες (Wilson, 2019):

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Βλέπουν δάκτυλο ΜΚΟ πίσω από τα έκτροπα

... **Ειδικοί στα ζητήματα μετανάστευσης και ασφαλείας**, ακόμα και **απλοί κάτοικοι της Λέσβου**, βλέπουν ότι ήταν **υποκινούμενες οι παραχές στο νησί...** (7:45) ... **Είναι οργανωμένα τα πράγματα φαίνεται**. Εγώ πιστεύω, οι **ΜΚΟ**, αυτοί τα κονομάνε... (8:08) (μαρτυρία κατοίκου Λέσβου)

ΛΕΖΑΝΤΑ:

Μοιάζει σενάριο άσκησης REDBLUE (8:44)

... Είδαμε μια **ομάδα μεταναστών**, που αριθμούσε σε μερικές χιλιάδες, να κινείται σε τρία σημεία, ώστε να μπορέσει να αντεπεξέλθει απέναντι στην αστυνομία, **να διασπάσει τις δυνάμεις και να μειώσει ουσιαστικά τη συνοχή τους...** (8:54) (Α. Νίκλαν, ειδικός ασφαλείας, STAR NEWS, 4/2/2020)

Τα ελληνικά ΜΜΕ εκμεταλλεύτηκαν την υπάρχουσα ανησυχία για εθνικό και κοινωνικό κατακερματισμό –στην επίταση του οποίου είχαν ενεργά συμβάλει–, για να εδραιώσουν ένα νοσηρό πανικό για μια «αλλοτριωμένη» κοινωνική πραγματικότητα, που οδήγησε την ελληνική κοινωνία στη ριζοσπαστικοποίηση προς τα ακροδεξιά. Το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα και η διευθέτηση του Μακεδονικού αποτέλεσαν ιδανική θεματολογία και έδωσαν την ευκαιρία στα ΜΜΕ να ικανοποιήσουν τη δίψα τους για προσέλκυση κοινού και αύξηση των κερδών τους, ενώ παράλληλα η πολιτική του φόβου, την οποία ακολούθησαν, μιμήθηκε τον κυρίαρχο σχεδιασμό της Ακροδεξιάς (Wodak, 2015).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρήθηκε να καταδειχτεί η συμβολή των συμβατικών («mainstream») ΜΜΕ στην ακροδεξιά στροφή της ελληνικής κοινωνίας, με επίκεντρο το χρονικό διάστημα μεταξύ 2015 και 2020. Χρησιμοποιώντας την έννοια του ηθικού πανικού, αναζητήθηκε η ηθική και πολιτική βάση, μέσω της οποίας επιχειρήθηκε ο έλεγχος της κοινωνικής αβεβαιότητας κατά την περίοδο της δημοσιονομικής και κοινωνικοπολιτικής κρίσης, αλλά και των νέων πολιτικών συσχετισμών που είχαν διαμορφωθεί ήδη από το τέλος του δικομματισμού στην Ελλάδα το 2012 και των εντάσεων που κορυφώθηκαν το 2015, με την ψήφιση της τρίτης μνημονιακής σύμβασης από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Υποστηρίχτηκε ότι η συμβολική και πραγματική νοηματοδότηση της συμφωνίας των Πρεσπών καθώς και του προσφυγικού-μεταναστευτικού ζητήματος από τα φαινομενικά ουδέτερα ΜΜΕ τροφοδότησε το κοινω-

νικό φανταστικό με νοήματα και στερεότυπα, που ενέτειναν το άγχος και την ανασφάλεια μέσω γνωσιακών σχημάτων με εθνικιστικά και λαϊκιστικά χαρακτηριστικά και ένα φοβικό εναντιωματικό λόγο που ταυτίζεται με την ακροδεξιά ιδεολογία.

Η μελέτη συγκροτήθηκε μέσω της εστίασης σε συμβατικά τηλεοπτικά και έντυπα ΜΜΕ, που παρουσιάζονται ως ιδεολογικά ουδέτερα, και μέσω της αντιπαραβολής του λόγου που χρησιμοποίησαν, προκειμένου να περιγράψουν τα γεγονότα γύρω από την συνομολόγηση της συμφωνίας των Πρεσπών και το προσφυγικό-μεταναστευτικό ζήτημα, με το λόγο εκείνων των ΜΜΕ που ανήκουν στον ακροδεξιό χώρο. Αυτό μάς επέτρεψε να καταδείξουμε, διαμέσου της συγκριτικής ανάλυσης του μιντιακού λόγου, τους μηχανισμούς που χρησιμοποίησαν και οι οποίοι συνέβαλαν στη διάχυση μηνυμάτων περί ενός «έθνους υπό απειλή» και στη δημιουργία αποδιοπομπαίων τράγων.

Ειδικότερα, η ανάλυση κατέδειξε ότι ο λόγος που χρησιμοποίησαν τα συμβατικά ΜΜΕ ταυτίστηκε με τη ρητορική μίσους των ακροδεξιών μιντιακών Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, ευνοώντας τη διεύρυνση της βάσης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, ενώ παράλληλα συνέβαλε στην κανονικοποίηση και τη φυσικοποίηση μορφών συμβολικής και φυσικής βίας και στη διάχυση της ακροδεξιάς ιδεολογίας σε μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας.

Περίπου δέκα χρόνια μετά την είσοδο του ακροδεξιού μορφώματος της Χρυσής Αυγής στο ελληνικό Κοινοβούλιο και μόλις λίγους μήνες μετά την καταδίκη της ως εγκληματικής οργάνωσης, φαίνεται ότι η ακροδεξιά ιδεολογία έχει παρεισφρήσει στην κανονικότητα της ελληνικής κοινωνίας. Η υποχώρηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και η καλλιέργεια προκαταλήψεων με στρατηγικό και εμπρόθετο τρόπο από τα ΜΜΕ καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης ενεργοποίησαν αρνητικές διαθεσιμότητες που επιβεβαίωσαν την ευαλωτότητα της δημοκρατίας και την ανάγκη συνεχούς επαγρύπνησης και αγώνα για την υπεράσπισή της.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αβδελά, Ε. (1997). «Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: “εμείς” και οι “άλλοι”». Στο Α. Φραγκουδάκη – Θ. Δραγώνα (επιμ.) (1997). *«Τι είν’ η πατρίδα μας;»: Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Anderson, B. (1997) [1983]. *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού* (μτφρ. Π. Χαντζαρούλα). Αθήνα: Νεφέλη.
- Αρμενάκης, Α. – Γκοτσόπουλος, Θ. – Δεμερτζής, Ν. – Παναγιωτοπούλου, Ρ. – Χαραλάμπης, Δ. (1996). «Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τύπο. Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991-Απριλίου 1993», *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών* 89, σσ. 188 - 231.
- Balibar, E. – Wallerstein, I. (2017) [1988]. *Φυλή Έθνος Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*(μτφρ. Α. Ελεφάντης – Ε. Καλαφάτη). Αθήνα: Νήσος.
- Βαλούκος, Σ. (2018). *Η ιστορία της ελληνικής τηλεόρασης (1960-2018)*. Αθήνα: Αιγόκερως.
- Βόγλης, Π. (2009). «Η γυναίκα και η κατασκευή της αντίληψης περί νοσηρής σεξουαλικότητας. Όταν η σύφιλη σήμαινε αμαρτία», *Τα Νέα*, 7 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.tanea.gr/2009/03/07/lifearts/by-the-book/otan-syfilis-simaine-amartia/>, τελευταία πρόσβαση: 11/4/2021.
- Danforth, L. (1999). *ΗΜακεδονική Διαμάχη: Ο εθνικισμός σε έναν υπερεθνικό κόσμο* (μτφρ. Σ. Μαρκέτος). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δασκαλάκης, Ν. (2014). *Η ριζοσπαστικοποίηση του εθνικισμού στην Ελλάδα της κρίσης*. Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ. Διαθέσιμο στο http://crisisobs.gr/wp-content/uploads/2014/04/%CE%95%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%9A%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF_10_%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%A3-%CE%94%CE%91%CE%A3%CE%9A%CE%91%CE%9B%CE%91%CE%9A%CE%97%CE%A3.pdf, τελευταία πρόσβαση: 11/4/2021.
- Δεμερτζής, Ν. (2011). «Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα», *Επιστήμη και κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας* 28, σσ. 81-109.
- Ηρακλείδης, Α. (2019). *Το Μακεδονικό Ζήτημα (1878-1818): Από τις εθνικές διεκδικήσεις στις συγκρουσιακές εθνικές ταυτότητες* (2η εκδ.). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καρύδης, Β. (2015). «Νέα μετανάστευση και κοινωνικοί πανικοί. Η ελληνική εμπειρία». Στο Β. Καρύδης – Α. Χουλιάρης (επιμ.) (2015). *Ηθικοί πανικοί, εξουσία και δικαιώματα*. Αθήνα: Σάκκουλας, σσ. 89-105.
- Καρπόζηλος, Κ. – Χριστόπουλος, Δ. (2018). *10+1 Ερωτήσεις & Απαντήσεις για το Μακεδονικό*. Αθήνα: Πόλις.
- Κουμαριανού, Α. (2005). «Ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου (1780-1922)». Στο Λ. Δρούλια (επιμ.) (2005). *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα: ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, σσ. 55-62. Διαθέσιμο στο <https://www.openbook.gr/o-ellinikos-typos-1784-ws-simera/>, τελευταία πρόσβαση: 10/4/2021.
- Κουντούρη, Φ. (2020). «Η συνύφανση ΜΜΕ και πολιτικής: μεταξύ πόλωσης και συναίνεσης». Στο Δ. Κολτσίδα (επιμ.) (2020). *Ενημέρωση και ΜΜΕ στην Ελλάδα σήμερα: παθογένειες, τάσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.
- Κουρούση, Κ. (2016). «Τα ΜΜΕ ως φορέας κοινωνικού ελέγχου στην εποχή της κρίσης. Στο Μ. Γασπαρινάτου (επιμ.) (2016). *Αντιεγκληματική πολιτική και κοινωνικός έλεγχος σε εποχή κρίσης*, σσ. 297-305. Αθήνα: Σάκκουλας. Διαθέσιμο στο [ΣΥΜΒΑΤΙΚΑ ΜΜΕ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΥΜΒΑΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ](http://crime-in-crisis.com/%CF%84%CE%B1-%CE%BC%CE%BC%CE%B5-%CF%89%CF%82-</p>
</div>
<div data-bbox=)

- %CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AD%CE%B1%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CE%B9
 %CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%B5%CE%B
 B%CE%AD%CE%B3%CF%87%CE%BF%CF%85-%CF%83%CF%84/
- Κωνσταντινίδου, Χ. (2002). «Τα ΜΜΕ και η παραγωγή νόηματος: Θεωρητικές προσεγγίσεις και προοπτικές» (μέρος α'), *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τεύχος 108-109 (Β´-Γ´), σσ. 139-188. Διαθέσιμο στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/issue/archive>, τελευταία πρόσβαση: 7/4/2021.
- Κωστής, Τ. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους (18ος -21ος αιώνας)*. Αθήνα: Πόλις.
- Λιαλιούτη, Ζ. – Γεωργιάδου, Β. – Γαλαριώτης, Γ. – Καφέ, Α. (2017). «Η ξενοφοβία στην Ελλάδα ως ερευνητικό πρόβλημα. Εννοιολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα», *Επιστήμη και κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας* 35, σσ. 161-187. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.12681/sas.11494>, τελευταία πρόσβαση: 7/4/2021.
- Ναγόπουλος, Ν. (2019, Νοέμβριος 10). «ΜΜΕ και νεοσυντηρητικός λαϊκισμός», *Efsyn*, 10 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο https://www.efsyn.gr/nisides/218321_mme-kai-neosyntiritikos-laikismos, τελευταία πρόσβαση: 25/03/2021.
- Ozkirimli, U. (2013). *Θεωρίες του εθνικισμού: Μια κριτική προσέγγιση* (μτφρ. Ι. Πεντάζου). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Πανούσης, Γ. (1989). «Το εγκληματικό στερεότυπο διά του Τύπου διοχετευμένο», *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, σσ. 72-104. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.12681/grsr.974>, τελευταία πρόσβαση: 7/4/2021.
- Πασχαλίδης, Γ. (2018). «Το χαμένο παράδειγμα της ελληνικής τηλεόρασης». Στο Β. Βαμβακάς – Γ. Πασχαλίδης (επιμ.) (2018). *50 χρόνια ελληνική τηλεόραση*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πλειός, Γ. (2018). «Οι παραπονημένες ειδήσεις έχουν στόχο την ηγεμονία στον δημόσιο λόγο», *Αυγή*, 15 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <http://www.avgi.gr/article/10838/8833952/-oi-parapoiemenes-eideseis-echoun-stochon-ten-egemonia-ston-demosio-logo-#>, τελευταία πρόσβαση: 26/03/2021.
- Πλειός, Γ. (2001). *Ο λόγος της εικόνας: ιδεολογία και πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πλειός, Α. – Φραγκονικολόπουλος, Α.Χ. (2010). *Τα «εθνικά θέματα» στη δίνη των ΜΜΕ*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Ρεπούση, Μ. (1999). «Μετά την εθνική ιστορία: από τον εθνικό εαυτό στο ευρωπαϊκό “εμείς”... για τη διδασκαλία της ευρωπαϊκής ιστορίας», *Σύγχρονη Εκπαίδευση: Τρίμηνη επιθεώρηση εκπαιδευτικών θεμάτων* 104, σσ. 1-19. Διαθέσιμο στο <https://ejournals.lib.auth.gr/1105-3968/article/view/3432>, τελευταία πρόσβαση: 4/4/2021.
- Smith, P. (2006). *Πολιτισμική θεωρία: Μια εισαγωγή* (μτφρ. Α. Κατσικερός). Αθήνα: Κριτική.
- Σταυρακάκης, Γ. – Νικήσιανης, Ν. – Κιουρκιόλης, Α. – Κατσαμπέκης, Γ. – Σιώμος, Θ. (2017). «Λαϊκίστικος λόγος και δημοκρατία», *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 43, σσ. 47-78.
- Σκουλαρίκη, Α. (2007). *Ο δημόσιος λόγος για το έθνος με αφορμή το Μακεδονικό (1991-1995): πλαίσιο, αναπαραστάσεις και ΜΜΕ*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Τσάκωνα, Β. (2014). «Ανάλυση πολιτικού λόγου». Στο Μ. Γεωργαλίδου – Μ. Σηφianού – Β. Τσάκωνα (επιμ.) (2014). *Ανάλυση λόγου: Θεωρία και εφαρμογές*. Αθήνα : Νήσος, σσ. 521-546.
- Τσενέ, Α. (2012). *Από την κρίση των ΜΜΕ στα Social Media: Ένα νέο μοντέλο κοινωνικής ευθύνης*. Αθήνα: Αιώρα.
- Τσίρας, Σ. (2012). *Έθνος και ΛΑΟΣ: Νέα Άκρα Δεξιά και λαϊκισμός*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τσιώλης, Γ. (2018). «Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων». Στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.) (2018). *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες – Μεθοδολογικές συμβολές και μελέτες περίπτωσης*. Κρήτη: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης και Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας. Διαθέσιμο στο <https://eclass.uowm.gr/modules/document/file.php/NURED412/%CE%A4%CF%83%CE%B9%CF%8E%CE%BB%CE%>

B7%CF%82%20%CE%B7%20%CE%B8%CE%B5%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CF%85%CF%83%CE%B7%20%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD%20%CE%B4%CE%B5%CE%B4%CE%BF%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CF%89%CE%BD%202018%20%CF%83%CF%84%CE%BF%20%CE%96%CE%B1%CF%8A%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82.pdf, τελευταία πρόσβαση: 11/4/2021.

Χαλκιοπούλου, Δ. – Βασιλοπούλου, Σ. (2015). *Η εθνικιστική λύση της Χρυσής Αυγής: Κρίση του έθνους-κράτους και άνοδος της Άκρας Δεξιάς στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Χαρχαλάκη, Ι. (2017). *Οι πολιτειακές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα: Στη λειτουργία του πολιτεύματος και της δικαιοσύνης*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Χριστόπουλος, Δ. (2019). «Πρέσπα: το κεφάλαιο που κλείνει και αυτό που ανοίγει», *LIFO*, 23 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.lifo.gr/stiles/prespa-kefalaio-poy-kleinei-ki-ayto-poy-anoigei>

Ψαρράς, Δ. (2010). *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Aalberg, T. – Esser, F. – Reinemann, C. – Strombac, J. – DeVreese, C. (2016). *Populist Political Communication in Europe*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion*. Νέα Υόρκη: Routledge.

Ali, T. (2015). *The extreme center: A warning*. Λονδίνο: Verso.

Alvares, C. – Dahlgren, P. (2016). “Populism, extremism and media: Mapping an uncertain terrain,” *European Journal of Communication* 31 (1), σσ. 46-57.

Anon, (2021). “Propaganda and the Mass Media.” Διαθέσιμο στο <https://socialsci.libretexts.org/@go/page/8588>, τελευταία πρόσβαση: 8/4/2021.

Antonopoulou, A. (2018). “The On line Presence of Golden Dawn and the Athenian subjectivities it brings forward”, *The European Journal of Creative Practices in Cities and Landscapes* 1 (1), σσ. 73-102.

Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism*. Νέα Υόρκη: Schocken.

Arendt, H. (2004). *The Origins of Totalitarianism*. Νέα Υόρκη: HarvestBook.

Berezin, M. (2009). *Illiberal politics in Neoliberal times: Culture and Security in the New Europe*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Boukala, S. – Dimitrakopoulou, D. (2016). “The politics of fear vs the politics of hope: Analyzing the 2015 Greek election and referendum campaigns,” *Critical Discourse Studies* 14(1), σσ. 39-55.

Boomgaarden, H.G. – Vliegenthart, R. (2007). “Explaining the rise of anti-immigrant parties: The role of news media content,” *Electoral Studies* 26 (2), σσ. 404-441.

Bos, L. –Van der Burg, W. –De Vreese, C. (2011). “How the media shape perceptions of right-wing populist leaders”, *Political Communication* 28 (2), σσ. 182-206.

Boxell, L. – Gentzkow, M. – Shapiro, J.M. (2017). *Is the internet causing political polarization? Evidence from demographics*. Πρόβιντενς ΠΙ: Brown University. Διαθέσιμο στο <https://www.brown.edu/Research/Shapiro/pdfs/age-polars.pdf>

Brown, K. – Mondon, A. (2020). “Populism, the media, and the mainstreaming of the far right: The Guardian’s coverage of populism as a case study.”

Burscher, B.– Van Spanje, J.– de Vreese, C.H. (2015). “Owning the issues of crime and immigration: The relation between immigration and crime news and anti-immigrant voting in 11 countries,” *Electoral Studies* 38 (2015), σσ. 59-69.

Cammaerts, B. (2018). “The mainstreaming of extreme right-wing populism in the Low Countries: what is to be done?” *Communication, Culture and Critique* 11 (1), σσ. 7-20.

Center for American Progress (November 2, 2018). *The Rise of Far-Right Populism Threatens*

- Global Democracy and Security*. Διαθέσιμο στο <https://www.americanprogress.org/issues/security/news/2018/11/02/460498/rise-far-right-populism-threatens-global-democracy-security/>
- Chouliaraki, L. – Fairclough, N. (2004) [1999]. “Discourse in late modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis,” *Language in Society* 33 (3), σσ. 433-437.
- Coban, S. (2018). *Media, Ideology and Hegemony*. Ολλανδία: Brill.
- Cohen, S. (1972). *Folk devils and Moralpanic*. London: McGibbonandKee.
- Cohen, S. (2002) [1972]. *Folk devils and moral panics: The creation of the Mods and Rockers* (3η έκδοση). Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Coman, M. (2005). “Cultural Anthropology and Mass Media: A Processual Approach.” Στο E.W.Rothenbuhler – M. Coman (επιμ.) (2005) *Media Anthropology*. Θάουζεντ Όουκς ΚΑ: SAGE Publications, σσ. 46-56.
- Dalakoglou, D. (2013). “From the bottom of the sea”, *Studies in Ethnicity and Nationalism* 13 (3).
- Davies, S. (2019). “The Anatomy of Moral Panic.” Διαθέσιμο στο <https://www.aier.org/article/the-anatomy-of-a-moral-panic/>, τελευταία πρόσβαση: 15/2/2021.
- Deibert, R. (2019). “The Road to Digital Unfreedom: Three Painful Truths About social media,” *Journal of Democracy* 30 (1), σσ. 25-39.
- De Jonge, L. (2019) “The Populist Radical Right and the Media in the Benelux: Friend or Foe?,” *The International Journal of Press/Politics* 24 (2), σσ. 189-209.
- De Raadt, J. – Hollanders, D. – Krouwel, A. (2004). “Varieties of Populism: An Analysis of the Programmatic Character of Six European Parties,” *Working Papers Political Science* No. 2004/4. Άμστερνταμ: Vrije University.
- Demertzis, N. – Papathanassopoulos, S. – Armenakis, A. (1999). “Media and Nationalism: The Macedonian Question,” *Harvard International Journal of Press/Politics* 4 (3), σσ. 26-50.
- Doroshenko, L. (2018). “Far-Right Parties in the European Union and Media Populism: A Comparative Analysis of 10 Countries During European Parliament Elections,” *International Journal of Communication* 12 (2018), σσ. 3.186-3.206.
- Eberl, J.M. – Meltzer, C.E. – Heidenreich, T. – Herrero, B. – Theorin, N. – Lind, F. – Berganza, R. – Boomgaarden, H.G. – Schemer, C. – Strömbäck, J. (2018). “The European media discourse on immigration and its effects: a literature review,” *Annals of the International Communication Association* 42 (3), σσ. 207-233.
- Ellinas, A.A. (2010). *The media and the far right in Western Europe: Playing the nationalist card*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Ellinas, A.A. (2013). “The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece,” *South European Society and Politics* 18 (4), σσ. 543-565.
- Engesser, S. – Ernst, N. – Esser, F. – Buccel, F. (2017). “Populism and the social media: how politicians spread a fragmented ideology,” *Information, Communication and Society* 20 (8), σσ. 1.109-1.126.
- Engesser, S. – Fawzi, N. – Larsson, A.O. (2017). “Populist online communication: Introduction to the special issue,” *Information, Communication & Society* 20 (9), σσ. 1.279-1.292.
- Esser, F. – Stepinska, A. – Hopmann, D.N. (2017). “Populism and the media: cross-national findings and perspectives.” Στο T. Aalberg – F. Esser – C. Reinemann – J. Strombac – C. de Vreese (2016). *Populist Political Communication in Europe*. Νέα Υόρκη: Routledge, σσ. 365-380.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Μάλντεν ΜΑ: Polity Press.
- Falkof, N. (2020). “On Moral Panic: Some Directions for Further Development”, *Critical Sociology* 46 (2), σσ. 225-239. Διαθέσιμο στο doi: 10.1177/0896920518803698
- Forchtner, B. – Krzyżanowski, M. – Wodak, R. (2013). “Mediatization, Right-Wing Populism and Political Campaigning: The Case of the Austrian Freedom Party”. Στο M. Ekström

- A. Tolson (επιμ.) (2013). *Media Talk and Political Elections in Europe and America*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan.
- Fuchs, C. (2020). *Nationalism on the Internet: Critical theory and ideology in the age of social media and fake news*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Garland, D. (2008). "On the concept of moral panic," *Crime, Media, Culture* 4 (1), σσ. 9-30. Διαθέσιμο στο doi: 10.1177/1741659007087270
- Georgiou, M. - Zaborowski, R. (2017). "Media coverage of the 'refugee crisis': a cross-European perspective." Council of Europe Report DG1 03. Διαθέσιμο στο <https://rm.coe.int/1680706b00>
- Giddens, A. (1997). *Sociology* (3 edn). Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Griffin, R. (2013 [1991]). *The Nature of Fascism*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Hameleers, M. - Schmuck, D. (2017). "It's us against them: A comparative experiment on the effects of populist messages communicated via social media," *Information, Communication & Society* 20 (9), σσ. 1.425-1.444.
- Herman, E. - Chomsky, N. (1988). *Manufacturing Consent*. ΗΠΑ: Pantheon Books.
- Kaufman, S. (2001). *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*. Ίθακα NY και Λονδίνο: Cornell University Press.
- Kirtsoglou, E. -Tsimouris, G. (2018). "Migration, crisis, liberalism: the cultural and racial politics of Islamophobia and 'radical alterity' in modern Greece," *Ethnic and Racial* 41 (10), σσ. 1.874-1.892.
- Krämer, B. (2014). "Media populism: A conceptual clarification and some theses on its effects", *Communication Theory* 24 (1), σσ. 42-60.
- Lazaridis, G., Campani, G., & Benveniste, A. (2016). *The Rise of the Far Right in Europe: Populist shifts and "Othering"* Vienna Austria: Department of Political Science, University of Vienna.
- Mann, M. (2004). *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mazzoleni, G. - Stewart, J. - Horsfield, B. (επιμ.) (2003). *The Media and Neo-Populism: A Contemporary Comparative Analysis*. Λονδίνο: Praeger.
- McCobs, M. - Shaw, L. (1972). "The Agenda-Setting Function of Mass Media," *The Public Opinion Quarterly* 36 (2) (Summer, 1972), σσ. 176-187. Διαθέσιμο στο <http://www.jstor.org/stable/2747787>
- McGregor, I. -Prentice, M. -Nash, K. (2013). "Anxious uncertainty and reactive approach motivation (RAM) for religious, idealistic, and lifestyle extremes," *Journal of Social Issues* 69, σσ. 537-563.
- Morgan, G. - Poynting, S. (2012). *Global Islamophobia Muslims and Moral Panic in the West*. Λονδίνο: Routledge.
- Mosse, G.L. (1975). *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. Νέα Υόρκη: Fertig.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Mudde, C. (2010). "The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy", *WestEuropeanPolitics* 33 (6), σσ. 1.167-1.186.
- Noble, G. (2012). "Where's the Moral in Moral panic? Islam, Evil and moral turbulence." Στο G.Morgan - S.Poynting (επιμ.) (2012). *Muslimsand Moral panic in the West*. Μεγάλη Βρετανία: MPG Books Groups, σσ. 215-231.
- Pajnik, M.- Sauer, B. (2018). "Populism and the web: An introduction to the book". Στο M. Pajnik- B. Sauer (επιμ.) (2018). *Populism and the web: Communicative practices of parties and movements in Europe*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Persily, N. - Tucker, J.A. (επιμ.) (2020). *Social Media and Democracy: The State of the Field, Prospects for Reform*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

- Plasser, F. – Ulram, P.A. (2003). “Striking a responsive chord: Mass media and right-wing populism in Austria.” Στο J. Stewart – B. Horsfield (επιμ.) (2003). *The media and neo-populism: A contemporary comparative analysis*. Γουέστπορτ: Praeger.
- Richardson, J. (2004). *(Mis) Representing Islam: The racism and rhetoric of British broadcast newspapers*. Άμστερνταμ και Φιλαδέλφεια: John Benjamins Publishing Company.
- Saridakis, I. – Mouka, E. (2017). “Golden Dawn in the media during the Greek crisis: Realities, allusions and illusions”. Στο O. Hatzidaki – D. Goutsos (επιμ.) (2017). *Greece in Crisis Combining critical discourse and corpus linguistics perspectives*. Άμστερνταμ: John Benjamins, σσ. 331-374.
- Siapera, E. – Papadopoulou, L. (2021). “Hate as a ‘hook’: The political and affective economy of ‘hate journalism,’” *Journalism*. Διαθέσιμο στο doi: 10.1177/1464884920985728
- Simson, P. – Druxes, H. et al. (2015). *Digital Media Strategies of the Far Right in Europe and the United States*. Λονδίνο: Lexington Books.
- Skey, M. (2020). “Nationalism and the Media.” Διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/339352499_Nationalism_and_media_-_a_review_of_the_literature
- Spitulnik, D. (1993). “Anthropology and Mass Media,” *Annual Review of Anthropology* 22 (1993), σσ. 293-315.
- Stănescu, G. (2018). “The Role of Mass-Media In The Rise Of Nationalist Movements In The European Union,” *Annals of the University of Craiova for Journalism, Communication and Management* 4 (1), σσ. 112-121.
- Steinmayr, A. (2017). “Did the Refugee Crisis Contribute to the Recent Rise of Far-right Parties in Europe?” ifo DICE Report, ISSN 2511-7823, ifo Institut-Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München, Μόναχο, 15 (4), σσ. 24-27.
- Sunstein, C.R. (2014). *Conspiracy theories and other dangerous ideas*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.
- Triandafyllidou, A. (1998). “National Identity and the ‘Other’”, *Ethnic and Racial Studies* 21 (4), σσ. 593-612.
- Tzanelli, R. (2006). “‘Impossible is a fact’: Greek nationalism and international recognition in Euro 2004,” *Media, Culture and Society* 28 (4), σσ. 483-503.
- Vadhanavisala, O. (2020). “How the Far-Right Extremists ‘Scapegoat’ their political opponents in Mass Media: A Hungarian Case Study,” *Journal of European Studies* 26 (1).
- Waisbord, S.– Amado, A. (2017). “Populist communication by digital means: Presidential Twitterin Latin America,” *Information, Communication and Society* 20(9), σσ.1.330-1.346.
- Walby, K. – Spencer, D. (2012). “How Emotions Matter: Objects, Organizations, and the Emotional Climate of a Mass Spectrometry Laboratory.” Στο D. Spencer –K. Walby –A. Hunt (επιμ.) (2012). *Emotions Matter*. Τορόντο: University of Toronto Press, σσ. 181-200. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.3138/9781442699274-014>
- Wilson, A. (2019). *Fear-Filled Apocalypses: The Far-Right’s Use of Conspiracy Theories*. Διαθέσιμο στο <https://www.oxfordresearchgroup.org.uk/blog/fear-filled-apocalypses-the-far-rights-use-of-conspiracy-theory>
- Winter, A. (2019). “Online Hate: From the Far-Right to the ‘Alt-Right’ and from the Margins to the Mainstream.” Στο K. Lumsden – E. Harmer (επιμ.) (2019). *Online Othering. Palgrave Studies in Cybercrime and Cybersecurity*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan, Cham, σσ. 39-63. Διαθέσιμο στο https://doi.org/10.1007/978-3-030-12633-9_2
- Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear. What Right-Wing Populist Discourses Mean*. Λονδίνο: SAGE Publications.
- Zahariadis, N. (1994). “Nationalism and Small - State Foreign Policy: The Greek Response to the Macedonian Issue”, *Political Science Quarterly* 109, No. 4 (1994), σσ. 647-667. Διαθέσιμο στο <https://www.jstor.org/stable/2151842?seq=1>

- Αναστασιάδης, Θ. (2015). «Να φυλάξουν τα σύνορα της Ελλάδας ή να φύγουν», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 14 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/blogs/themos-anastasiadis/article/527198/na-fulaxoun-ta-sunora-tis-elladas-i-na-fugoun/>, τελευταία πρόσβαση: 16/2/2021.
- Ανατρεπτικό δελτίο* (2018). Αρτ TV, 11 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://youtu.be/15-mj-687p0>, τελευταία πρόσβαση: 10/3/2021.
- Ανατρεπτικό δελτίο* (2018). Αρτ TV, 11 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://youtube/15-mj-687p0>, τελευταία πρόσβαση: 15/3/2021.
- Ανατρεπτικό δελτίο* (2019). Αρτ TV, 25 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο https://youtu.be/unx7-Y1_L7M, τελευταία πρόσβαση: 25/2/2021.
- Ανατρεπτικό δελτίο* (2020). Αρτ TV, 28 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://derkamerad.com/2020/02/29/%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%B7%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B4%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%BF-%CE%B1%CF%81%CF%84-tv-%CF%83%CF%84%CE%AD%CF%86%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82-5/>, τελευταία πρόσβαση: 1/3/2021.
- ANT1 NEWS (2015). ANT1 TV, 21 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.antenna.gr/watch/884172/ant1-news-21042015-stis-13-00>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- ANT1 NEWS (2018). ANT1 TV, 4 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.antenna.gr/watch/1166547/ant1-news-04022018-stis-20-00>, τελευταία πρόσβαση: 6/4/2020.
- ANT1 NEWS (2018). ANT1 TV, 4 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.antenna.gr/watch/1166547/ant1-news-04022018-stis-20-00>, τελευταία πρόσβαση: 6/4/2021.
- ANT1 NEWS (2018). ANT1 TV, 30 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο <https://www.antenna.gr/watch/1218470/ant1-news-30082018-stis-20%E2%80%9400%2030/08/2018>, τελευταία πρόσβαση: 7/3/2021.
- ANT1 NEWS (2019). ANT1 TV, 27 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.antenna.gr/watch/1267635/ant1-news-27/02/2019>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- ANT1 NEWS (2020). ANT1 TV, 4 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο ANT1 NEWS 05-02-2020 ΣΤΙΣ 19:30 - ANT1 NEWS 19:00 (antenna.gr), τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- ANT1 NEWS (2020). ANT1 TV, 28 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.antenna.gr/watch/1360584/ant1-news-28022020-stis-19-30>, τελευταία πρόσβαση: 5/2/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2013). «Σαρωτικές αλλαγές στα ΜΜΕ προτείνει ο ΣΥΡΙΖΑ», *Enet.gr-Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 27 Μαΐου. Διαθέσιμο στο <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=366227>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2013). «“Μαύρο” στην ΕΡΤ. Κλειστή η Μεσογείων», *Ναντεμπορική*, Αθήνα, 11 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://naftemporiki.gr/story/664383/ert-mauro-sto-sima-ert>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2013). «ΠΝΠ (ΦΕΚ Α 139/11-6-2013) “Τροποποίηση των διατάξεων του άρθρου 14B του ν. 3429/2005”», *Foringr-Σταματόπουλος*, Αθήνα, 11 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.forin.gr/laws/law/3047/tropopoihsh-twn-diataksewn-tou-arthrou-14b-tou-n-3429->, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2013). «Αλ. Τσίπρας : Πραξικόπημα ενάντια στον ελληνικό λαό. Δήλωση του Αλέξη Τσίπρα για το κλείσιμο της ΕΡΤ», *LEFT.gr*, Αθήνα, 11 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://left.gr/news/altsipras-praxikopima-enantia-ston-elliniko-lao-kleisimo-tis-ert>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2015). «Ούτε γυναίκες, ούτε παιδιά ανάμεσα στους μετανάστες που απελευθερώνονται», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 5 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/456683/kedra-kratisis-i-egheirisi-petuhe-o-asthenis-areviose/>, τελευταία πρόσβαση: 5/1/2021.

- Ανυπόγραφο άρθρο (2015). «Τι προβλέπει το νομοσχέδιο για την επανασύσταση της ΕΡΤ», in.gr, Αθήνα, 2 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.in.gr/2015/04/02/greece/ti-problepei-to-nomosxedio-gia-tin-epanasystasi-tis-ert/>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2015). «Χαμός στη Λέσβο με τις απανωτές εξεγέρσεις των λαθρομεταναστών στη Μυτιλήνη! Συναγερμός στο νησί – Τι λέει η Χρυσή Αυγή», Μακελειό, Αθήνα, 21 Ιουλίου. Διαθέσιμο στο: <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/xamο%CF%83-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BB%CE%AD%CF%83%CE%B2%CE%BF-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%B1%CF%80%CE%B1%CE%BD%CF%89%CF%84%CE%AD%CF%82-%CE%B5%CE%BE%CE%B5%CE%B3%CE%AD%CF%81%CF%83%CE%B5%CE%B9/>, τελευταία πρόσβαση: 2/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2016). «Είδησιν-σοκ! Από 77 χώρες μπουκάρουν οι λαθρομετανάστες στη χώρα μας, που δεν έχουν καμία σχέση με τον Πόλεμο της Συρίας! Αφιερωμένο στους λαθρολόγους προδότες της Βουλής!» Μακελειό, Αθήνα, 28 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CE%BE%CF%89%CF%86%CF%85%CE%B-B%CE%BB%CE%BF/%CE%B5%CE%B9%CE%B4%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CF%83%CE%BF%CE%BA-%CE%B1%CF%80%CE%BF-77-%CF%87%CF%89%CF%81%CE%B5%CF%83-%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%B-F%CF%85%CE%BD-%CE%BF%CE%B9-%CE%BB%CE%B1/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2016). «Αναρτήθηκε η προκήρυξη του διεθνούς διαγωνισμού για τις τηλεοπτικές άδειες», enikos.gr, Αθήνα, 15 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.enikos.gr/politics/383530/anarithike-i-prokirixi-tou-diethnous-diagonismou-gia-tis-tileoptikes-adeies>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2016). «Ξεκίνησε η “μεγάλη μάχη” στο ΣτΕ για τις τηλεοπτικές άδειες», *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα, 30 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://eleftherostypos.gr/ellada/39799-ksekinise-i-megali-maxi-sto-ste-gia-tis-tileoptikes-adeies/>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2017). «Δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ η προκήρυξη για τις τηλεοπτικές άδειες», *Ελεύθερος Τύπος*, Αθήνα, 27 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://eleftherostypos.gr/media/146062-dimosieythike-sto-fek-i-prokirixi-gia-tis-tileoptikes-adeies/>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2018). «Αστέρι της Βεργίνας: Γιατί είναι σημαντικό και θέλουν να μας το κλέψουν όλοι οι βάρβαροι», Μακελειό, Αθήνα, 19 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AD%CF%81%CE%B9-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B2%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CE%B5%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%AF-%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CF%8C%CF%83%CE%BF-%CF%83/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2018). «Στιγμιότυπα από το συλλαλητήριο για τη Μακεδονία», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/757525/stigmiotypa-apo-to-sullalithirio-gia-ti-makedonia-einai-oles-oigenies-ekei/>, τελευταία πρόσβαση: 6/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2019). «Συμφωνία των Πρεσπών: Επεισόδιο στη Βουλή με τον Μπαρμπούση», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/politics/article/858726/sumfonia-ton-prespon-edasi-sti-vouli-meton-barbarousi-ohi-stin-prodosia/>, τελευταία πρόσβαση: 6/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2020). «ΚΥΣΕΑ: Ασύμμετρη απειλή από την Τουρκία– Ενίσχυση των

- συνόρων, αναστολή ασύλου για ένα μήνα», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 1η Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/politics/article/980261/stelios-petsas-dehomaste-asymmetri-apeili-apo-tin-tourkia-enishusi-sta-sunora-anastoli-asulou-gia-ena-mina/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Αποκαλυπτικό δελτίο (2015). EXTRA CHANNEL, Αθήνα, 21 Ιουλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.veloroulos.gr/kuriakos-beloroulos-apokaluptiko-deltio-21-7-15>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Αποκαλυπτικό δελτίο (2020). Αρτ TV, Αθήνα, 28 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://derkamerad.com/2020/02/29/%CE%B5%CE%BA%CF%81%CE%B7%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CE%B4%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%BF-%CE%B1%CF%81%CF%84-tv-%CF%83%CF%84%CE%AD%CF%86%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82-5/>, τελευταία πρόσβαση: 12/3/2021.
- Αταιρίαστοι (2019). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο Κ. Μπογδάνος και Α. Μάνου για τα επεισόδια στο Συλλαλητήριο κατά της Συμφωνίας των Πρεσπών (21/1/19) – YouTube, τελευταία πρόσβαση: 16/2/2021.
- Γεροντής, Κ. (2018). «Γιατί ως Μακεδόνες νιώθουμε βαθιά προσβεβλημένοι», *Καθημερινή*, Αθήνα, 30 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/972521/giati-os-makedones-niothoume-vathia-prosvevlimenoi/>, τελευταία πρόσβαση: 5/3/2021.
- Γεωργιοπούλου, Τ. (2015). «Ανοδος της Χρυσής Αυγής στα νησιά λόγω προσφυγικού», *Καθημερινή*, Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/politics/831770/anodos-tis-chrysis-aygis-sta-nisia-logo-prosfigikoy/>, τελευταία πρόσβαση: 7/4/2021.
- Γεωργιοπούλου, Τ. (2020). «Εντονες αντιδράσεις για το προσφυγικό», *Καθημερινή*, Αθήνα, 2 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/society/1080924/entones-antidraseis-gia-prosfigiko/>, τελευταία πρόσβαση: 7/4/2021.
- Γιάννος, Δ. (2018). «Η Συμφωνία των Πρεσπών και οι νομικές της προεκτάσεις», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 14 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/blogs/dimitris-giannos/article/829443/i-sumfonia-ton-prespon-kai-oi-nomikes-tis-proektaseis/>, τελευταία πρόσβαση: 18/12/2020.
- Γούλας, Β. (2020). «Λέσβος: Υγειονομική βόμβα καταγγέλλουν οι κάτοικοι», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 18 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/1018259/lesvos-ugeionomiki-vomva-apo-to-kut-tis-morias-kataggelloun-oi-katoikoi/>, τελευταία πρόσβαση: 14/4/2020.
- Διάυγεια (2013). ΕΣΡ, Απόφαση αριθ. 241. Διαθέσιμο στο <https://et.diavgeia.gov.gr/decision/view/%CE%92%CE%95%CE%9D%CE%9D%CE%99%CE%9C%CE%95-%CE%A1%CE%A1%CE%9A>, τελευταία πρόσβαση: 10/4/2021.
- Εκρηκτικό δελτίο (2020). Αρτ TV, Αθήνα, 6 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=4lGO3rtgiMk>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2018). «Η ιστορική διαδρομή των μακεδονικών», *Καθημερινή*, Αθήνα, 18 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/980533/i-istoriki-diadromi-ton-makedonikon/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2020.
- Θεοδωράκης, Μ. (2019). «Μην προχωρήσετε σε αυτό το έγκλημα σε βάρος της Ελλάδας», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 19 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο Μίκης Θεοδωράκης για συμφωνία των Πρεσπών: Μην προχωρήσετε σε αυτό το έγκλημα σε βάρος της Ελλάδας (protothema.gr), τελευταία πρόσβαση: 15/3/2021.
- Θεοδωρόπουλος, Τ. (2015). «Μία Καμπούλ στο κέντρο της Αθήνας», *Καθημερινή*, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο Μία Καμπούλ στο κέντρο της Αθήνας | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (kathimerini.gr), τελευταία πρόσβαση: 2/3/2021.
- Καλημέρα (2019). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο https://www.youtube.com/watch?v=1p_rOi2xi8A, τελευταία πρόσβαση: 6/4/2021.

- Καλημέρα* (2019). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtu.be/U1u6zcD9oKM>, τελευταία πρόσβαση: 10/3/2021.
- *Καλημέρα Ελλάδα* (2020). ANT1 TV, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.antenna.gr/watch/1355708/metanastes-bebilosan-ekklisakia-sti-moria>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Καλημέρα Ελλάδα* (2020). ANT1 TV, Αθήνα, 27 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=dpr6XsnYdoE>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Κασίμης, Σ. (2015). «Ιδεοληψίες και μεταναστευτική πολιτική», *Καθημερινή*, Αθήνα, 16 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/811505/ideolipsies-kai-metanasteytiki-politiki/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Κόντρα και ρήξη* (2019). KONTRA TV, Αθήνα, 22 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=6YptTPETohc>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Κόντρα και ρήξη* (2019). ALERT TV, Αθήνα, 7 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.veloroulos.gr/kontra> (πρόσβαση στις 20.12.2020), τελευταία πρόσβαση: 4/4/2021.
- Λυγερού, Ν. (2018). «Υπεγράφη η Συμφωνία στις Πρέσπες εν μέσω λαϊκής οργής – Μακεδόνες αποκάλυψε τον λαό του ο Ζάεφ», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 17 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο Υπεγράφη η συμφωνία στις Πρέσπες εν μέσω λαϊκής οργής - Μακεδόνες αποκάλυψε τον λαό του ο Ζάεφ (protothema.gr), τελευταία πρόσβαση: 10/2/2021.
- Μακελειό* (2019). M@ΚΕΛΕΙΟ.gr, Αθήνα, 14 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CE%BE%CF%89%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BF/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%BF%CF%83-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CF%87%CF%89%CF%81%CE%B1-%CE%B5%CE%B9%CE%BC%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5-%CF%83%CE%B5-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%84/>, τελευταία πρόσβαση: 15/12/2020.
- Μακελειό* (2015). «Πετάξτε τους στη θάλασσα γιατί θα μας φάνε ζωντανούς», M@ΚΕΛΕΙΟ.GR, Αθήνα, 15 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CE%BE%CF%89%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BF/%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BD-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%BC%CE%B1%CE%BA%CE%B5%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%83-%CF%84%CE%B5%CF%84%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%83-%CF%80%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BE/>, τελευταία πρόσβαση: 4/1/2021.
- Μακελειό* (2015). «Ξεκίνησε η εισβολή 2,5 εκατ. λαθρομετανάστες έτοιμοι να μπουκάρουν από την Τουρκία», M@ΚΕΛΕΙΟ.GR, Αθήνα, 12 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CE%BE%CF%89%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%BF/%CE%B6%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B2%CE%BF%CE%BB%CE%B7-25-%CE%B5%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%BC%CF%85%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CE%BB%CE%B1%CE%B8/>, τελευταία πρόσβαση: 9/3/2021.
- Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ανθιμος (2018). «Η αλήθεια για τη Μακεδονία μας», *Καθημερινή*, Αθήνα, 12 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/979604/i-alitheia-gia-ti-makedonia-mas/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Μηχανή του χρόνου* (2015). NERITWEBTV, Αθήνα, 13 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=2GmKN1vOy3k>, τελευταία πρόσβαση: 11/4/2021.
- Μιχάλαρος, Σ. (2016). «Επεισόδια, αποχές και δημοψηφίσματα στα σχολεία για τα προσφυγόπουλα», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 12 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/618833/edaseis-kai-adidraseis-gia-ti-foitisi-ton-prosfugopoulon/>, τελευταία πρόσβαση: 7/4/2021.
- NET Ειδήσεις (2013). «Ο Κεδίκογλου ανακοινώνει το κλείσιμο της ΕΡΤ», News 247.gr, Αθήνα, 11 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=h46UwF9tfAs>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.

- Newsroom (2013). «Στο επίκεντρο του διεθνούς ενδιαφέροντος το κλείσιμο της ΕΡΤ», *Καθημερινή*, Αθήνα, 13 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/world/42852/sto-epikentro-toy-diethnoys-entiaferontos-to-kleisimo-tis-ert/>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Newsroom (2018). «Οι πέντε σταθμοί που παίρνουν τηλεοπτικές άδειες», *Καθημερινή*, Αθήνα, 6 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/politics/983351/oi-pente-stathmoi-royn-pairnoyn-tileoptikes-adeies/>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Ομάδα υψηλής αστυνόμευσης (2019). «Οι αλήθειες για το μεταναστευτικό-προσφυγικό που σας κρύβουν. 17/10ου ενεργοποιούν το σχέδιο "Ιώνη 2". Βοηθήστε να...» *Μακελειό*, Αθήνα, 8 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.makeleio.gr/%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%BF%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1/%CE%9F%CE%B9-%CE%91%CE%BB%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B5%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CE%B-C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%80/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Παπαδημητρίου, Μ. (2018). «Συμβιβασμός υπέρ των άκρων», *Καθημερινή*, Αθήνα, 19 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/970342/symvivasmos-yper-ton-akron/>, τελευταία πρόσβαση: 16/3/2021.
- Παρίσης, Κ. (2019). «Το ναυάγιο της δημοκρατίας στις Πρέσπες», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 24 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/blogs/konstadino-sparisis/article/858231/to-nauagio-tis-dimokratias-stis-prespes/>, τελευταία πρόσβαση: 26/3/2021.
- Πορτοσάλτε, Α. (portosalte@skai.gr)(2019). ΣΚΑΪ 100,3, Αθήνα, 19 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtu.be/r8MuE5j7pTc>, τελευταία πρόσβαση: 10/1/2021.
- Πολλάτος, Μ. (2018) «Θα κοιμηθούν Γυφτοσκοπιανοί και θα ξυπνήσουν Ευρωπαίοι», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 8 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο www.protothema.gr/blogs/makis-pollatos/article/794752/tha-koimithoun-skopianoi-kai-tha-xurnisoun-europaioi, τελευταία πρόσβαση: 4/4/2021.
- Πουλακίδας, Κ. (2015). «ΕΡΤ: Από Τρίτη τα ιδιωτικά κανάλια θα έχουν ανταγωνιστή», *Αυγή*, Αθήνα, 27 Απριλίου. Διαθέσιμο στο https://www.avgi.gr/koinonia/139462_ert-apo-tin-triti-ta-idiotika-kanalia-tha-ehoynt-antagonisti, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Πρωτοσέλιδο *Μακελειό* (2019), Μ@ΚΕΛΕΙΟ.gr, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.makeleio.gr/%CE%BA%CE%B5%CE%BD%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%B7-1/153-%CF%84%CE%BF%CE%BC%CE%AC%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B9%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%B5%CE%BC%CE%AC%CE%BB%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82/>, τελευταία πρόσβαση: 20/1/2021.
- Πρωτοσέλιδο *Μακελειό* (2019). Μ@ΚΕΛΕΙΟ.gr, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.naftemporiki.gr/frontpages/25/01/2019/imerisies-politikes/makeleio/full>, τελευταία πρόσβαση: 25/2/2021.
- Πρωτοσέλιδο *Μακελειό* (2018). Μ@ΚΕΛΕΙΟ.gr, Αθήνα, 13 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <http://eleftheriskepsii.blogspot.com/2018/06/8.html>, τελευταία πρόσβαση: 9/4/2021.
- Πρωτοσέλιδο *Μακελειό* (2018). Μ@ΚΕΛΕΙΟ.gr, Αθήνα, 18 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο Η τρομακτική αποκάλυψη: Δωροδοκήθηκε η κυβέρνηση των σπιούνων για το όνομα των Σκοπίων. 11 δις τα αργύρια της προδοσίας. Χρηματίστηκαν με ένα φορτηγό λεφτά οι συμμορίτες για την παρακάραξη της ιστορίας. ΗΠΑ-Γερμανία: Υπογράψτε κ' πηγαίνατε στο ταμείο για να πάρετε το παραδάκι – *Μακελειό*.gr, τελευταία πρόσβαση: 26/2/2021.
- Πρωτοσέλιδο *Πρώτο Θέμα* (2018). *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 24 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://>

- www.frontpages.gr/d/20180624/15/%CE%A0%CF%81%CF%8E%CF%84%CE%BF-%CE%98%CE%AD%CE%BC%CE%B1, τελευταία πρόσβαση: 26/2/2021.
- Ρωμαίος, Γ. (2018). «Μπερλουσκονισμός», *Το Βήμα*, Αθήνα, 24 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/o-mpberloyskonismos/>, τελευταία πρόσβαση: 10/4/2021.
- Ρωμανός, Γ. (2018). «Γιατί δεν υπάρχουν σλαβομακεδονική γλώσσα και Σλαβομακεδόνες», *Καθημερινή*, Αθήνα, 19 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/politics/956454/apopsi-giati-den-yparchoyn-slavomakedoniki-glossa-kai-slavomakedones/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Σήμερα* (2018). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 20 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο Βορίδης, Σεβαστάκης, Μανιάτης για την προδοσία στο Μακεδονικό κτλ. (ΣΚΑΪ, 20/3/18) - YouTube, τελευταία πρόσβαση: 5/1/2021.
- Σήμερα* (2018). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 20 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=s58I6o9zKuU>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- Σήμερα* (2018). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 8 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Z9z5zrZ63Yc>, τελευταία πρόσβαση: 7/4/2020.
- Σήμερα* (2019). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtube/iYXfYM8wTXg>, τελευταία πρόσβαση: 15/3/2021.
- ΣΚΑΪ NEWS (2018). ΣΚΑΪ TV (απόσπασμα από την εκπομπή *Σήμερα*), Αθήνα, 6 Δεκεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtube/yYzgnZ2w0sQ>, τελευταία πρόσβαση: 5/3/2021.
- ΣΚΑΪ NEWS (2020). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 3 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο https://youtube/_3XOnHtni_Y, τελευταία πρόσβαση: 20/2/2021.
- ΣΚΑΪ NEWS (2020). ΣΚΑΪ TV, Αθήνα, 9 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=H3fW8HSWwCO>, τελευταία πρόσβαση: 14/4/2020.
- Σμυρναίος, Ν. (2013). «Οικονομική εξουσία και ΜΜΕ στην εποχή της κρίσης: μια άσκηση χαρτογράφησης», *EPHEMERON*, Αθήνα, 26 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <http://ephemeron.eu/943>, τελευταία πρόσβαση: 27/6/2021.
- Σπυλιωτόπουλος, Σ. (2018). «Η ιστορία εκδικείται όταν γράφεται από προσκυνημένους», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 30 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/blogs/spiliostopoylos/article/755673/i-istoria-ekdiketai-otan-grafetai-apo-proskunimenous/>, τελευταία πρόσβαση: 27/2/2021.
- Στάγκος, Α. (2016). «Η αντιμετώπιση της ισλαμικής τρομοκρατίας», *Καθημερινή*, Αθήνα, 27 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/854471/i-antimetopistis-islamikis-tromokratias/>, τελευταία πρόσβαση: 14/4/2021.
- Στάγκος, Α. (2020). «Μονόδρομος η πολιτική ανάσχεσης», *Καθημερινή*, Αθήνα, 5 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/1067704/monodromos-i-politiki-anaschesis/>, τελευταία πρόσβαση: 4/4/2021.
- Στούκας, Μ. (2018). «Οι Σλάβοι στη Μακεδονία», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 17 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/stories/article/797459/oi-slavoisti-makedonia/>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- STAR NEWS (2015). STAR TV, Αθήνα, 23 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=UeyoQYYIccs&feature=youtu.be>, τελευταία πρόσβαση: 15/9/2020.
- STAR NEWS (2015). STAR TV, Αθήνα, 23 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://youtu.be/pI7wr5bIe2w>, τελευταία πρόσβαση: 3/2/2021.
- STAR NEWS (2015). STAR TV, Αθήνα, 25 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο Star-Ειδήσεις 25.8.2015 - βράδυ - YouTube, τελευταία πρόσβαση: 4/1/2021.
- STAR NEWS (2015). STAR TV, Αθήνα, 30 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο <https://youtube/UeyoQYYIccs>, τελευταία πρόσβαση: 20/1/2021.
- STAR NEWS (2018). STAR TV, Αθήνα, 14 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=B2pGsroR1NM>, τελευταία πρόσβαση: 30/3/2021.

- STAR NEWS (2019). STAR TV, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtube/z7kSYV8ixd4>, τελευταία πρόσβαση: 5/4/2021.
- STAR NEWS (2020). STAR TV, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtube/AO7dVJ8xbZY>, τελευταία πρόσβαση: 31/2/2021.
- STAR NEWS (2020). STAR TV, Αθήνα, 5 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtu.be/CACBFerX-EY>, τελευταία πρόσβαση: 31/2/2021.
- STAR NEWS (2020). STAR TV, Αθήνα, 7 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://youtu.be/BJTz-97tUjCw>, τελευταία πρόσβαση: 7/3/2021.
- Today* (2018). ACTION 24, Αθήνα, 11 Ιουνίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=xMFDDpOBVAY>, τελευταία πρόσβαση: 10/3/2021.

«Χωρίς στρατό,
δεν υπάρχει πατρίδα»:
η ακροδεξιά ρητορική
στις Ένοπλες Δυνάμεις

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ – ΗΡΩ ΤΣΑΡΜΠΟΠΟΥΛΟΥ-ΦΩΚΙΑΝΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και την πτώση του καθεστώτος της Χούντας, ο στρατός, ως θεσμός άρρηκτα συνδεδεμένος με την ελληνική θεσμική πραγματικότητα, αποτέλεσε μηχανισμό παραγωγής, εμπέδωσης και αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας του κράτους λειτουργώντας, μεταξύ άλλων, και ως πόλος εξουσίας. Ειδικότερα από το 1949 και έπειτα, ο στρατός είχε αποτυπωθεί στο συλλογικό ασυνείδητο του ελληνικού λαού ως ο νικητής της ιδεολογικής και πολιτικής διαμάχης του Εμφύλιου πολέμου, ως ο κύριος εκφραστής της «ιδεολογίας της εθνικοφροσύνης» και ως ο αρμόδιος θεσμός για τη διαφύλαξη και την αναπαραγωγή της. Με την έλευση της κρίσης την τελευταία δεκαετία, το ιδεολογικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας αλλάζει, μέσω μετασχηματισμών που αποτυπώνονται και στις Ένοπλες Δυνάμεις (εφεξής ΕΔ) και αντικατοπτρίζονται, κατ'επέκταση, και στις αντιλήψεις τους για καίρια κοινωνικά ζητήματα. Ειδικότερα, τα στελέχη των ΕΔ βιώνουν τις αλλαγές που έχουν φέρει η παγκοσμιοποίηση, η οικονομική κρίση και η αναγνώριση και αποδοχή ταυτοτήτων πέραν της εθνικής ως ηθική αποσάθρωση. Η αντίληψη του εαυτού τους ως προστάτη του έθνους σε συνδυασμό με τη βίωση των κοινωνικών αλλαγών ως κρίση αξιών καθιστούν εύκολα αποδεκτές και ενσωματώσιμες τις ακροδεξιές ρητορικές. Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί μια πρώτη απόπειρα καταγραφής και ανάλυσης των λόγων που αναπτύσσονται από τα στελέχη των ΕΔ κατά την περίοδο από το 2010 και μετά, γνωστή και ως «περίοδο της κρίσης». Ειδικότερα, το κεφάλαιο βασίζει την ανάλυσή του στους ανεπίσημους λόγους των στελεχών των ΕΔ, όπως συλλέχθηκαν μέσα από ημιδομημένες συνεντεύξεις βάθους, ερωτηματολόγια, έρευνα σε ιστότοπους στρατιωτικής θεματολογίας, σε εκπομπές και εφημερίδες, που αντανακλούν και διαμορφώνουν τις απόψεις του συγκεκριμένου κοινού, και συχνά αποκλίνουν από τον επίσημο θεσμικό και δημόσιο λόγο που εκφράζεται. Οι λόγοι αυτοί παρουσιάζουν συνέχειες και ασυνέχειες στο πέρασ του χρόνου, ενώ καταδεικνύεται η συνάφειά τους με δομικές ομολογίες της σύγχρονης Άκρας Δεξιάς, όπως ο εθνικισμός, η μονα-

δικότητα του έθνους, η ετερότητα, ο ανορθολογισμός και η συνωμοσιολογία. Μέσω της ανάλυσης των λόγων αυτών, αποδεικνύεται ότι η ακροδεξιά ιδεολογία διακινείται, ενσωματώνεται και αναπαράγεται μέσω του θεσμού των ΕΔ.

Λέξεις-κλειδιά: στρατός, στελέχη ΕΔ, ιδεολογία, ακροδεξιός λόγος, εθνικισμός, ετερότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δεκαετία της κρίσης οδήγησε σε μια ριζοσπαστικοποίηση την ελληνική κοινωνία, τόσο προς τα αριστερά όσο και προς τα δεξιά. Τα εκλογικά δεδομένα κατέδειξαν ότι η προς τα αριστερά μετακίνηση μετουσιώθηκε στη νίκη του ΣΥΡΙΖΑ και η προς τα δεξιά στην είσοδο και την καθιέρωση ως πολιτικής δύναμης της νεοναζιστικής οργάνωσης της Χρυσής Αυγής, αλλά και στην άνοδο και την είσοδο στο Κοινοβούλιο κομμάτων που κινούνται στο χώρο της μεταφασιστικής Ακροδεξιάς (ΛΑΟΣ, Ελληνική Λύση) και της λαϊκιστικής Δεξιάς (ΑΝΕΛ). Υπόθεση εργασίας αποτελεί το ότι, παρά την ομόφωνη καταδίκη των πράξεων της Χρυσής Αυγής και την καταδίκη της ως εγκληματικής οργάνωσης, οι ιδέες και οι ρητορικές του κόμματος αυτού δεν απονομιμοποιήθηκαν ουσιαστικά. Επιπλέον, ακροδεξιοί λόγοι έχουν «διαρρεύσει» και έχουν νομιμοποιηθεί στη δημόσια σφαίρα, μην αποτελώντας πλέον μονοπώλιο ενός «ακραίου» κόμματος.

Σε μια μελέτη για την υιοθέτηση ακροδεξιάς ρητορικής έτσι όπως εκφράζεται από τα ίδια τα υποκείμενα που στελεχώνουν τους θεωρούμενους συχνά ως θεσμούς-ραχοκοκαλιά του λεγόμενου θεσμικού πατριωτισμού, όρου που λειτουργεί συνεκδοχικά ως μια αποδεκτή και εξευγενισμένη εκδοχή της Άκρας Δεξιάς, δεν θα μπορούσε να λείπει η έρευνα για το λόγο των στελεχών των ΕΔ ως υποκειμένων ενός χώρου έντονα ιδεολογικά, πολιτικά και συμβολικά φορτισμένου, όπως αναλύεται και στη συνέχεια. Ο στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους τα στελέχη των ΕΔ ενσωματώνουν, ανακυκλώνουν, ανακατασκευάζουν και εκφράζουν ακροδεξιές ρητορικές και λόγους, αφενός, ως μέλη μιας κοινωνίας που δείχνει να συντηρητικοποιείται,¹ και αφετέρου, ως μέλη του στρατιωτικού θεσμού. Αναφορικά με τη δεύτερη διασύνδεση –και παρότι η σχέση στρατού και Ακροδεξιάς έχει αναλυθεί και από άλλους ερευνητές (Χριστόπουλος, 2014)– το κεφάλαιο εστιάζεται κυρίως στο λόγο και στις κοινωνικές αντιλήψεις των υποκειμένων, και όχι στο θεσμό αυτόν καθαυτό.

1. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioly-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia>

Λόγω του χαρακτήρα του στρατού ως ενός θεσμού περιχαρακωμένου και αυστηρά οριοθετημένου, καθώς και έντονα φορτισμένου ιδεολογικά και συμβολικά, μια έρευνα για το λόγο των υποκειμένων και τη διερεύνηση των σχέσεών τους με τις ακροδεξιές ρητορικές παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες και αδιέξοδα. Το βάρος της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας στον τρόπο θέασης του στρατού είναι ιδιαίτερα αισθητό, ενώ η ίδια η δομή του στρατεύματος και οι αντιλήψεις του αναφορικά με το ρόλο του έθνους και της θρησκείας καθιστούν πολύπλοκη μια τέτοια μελέτη. Παρά ταύτα, η διεξαγωγή συνεντεύξεων βάθους, που εστιάζονται σε καίρια πολιτικά ζητήματα τα οποία συχνά οικειοποιείται ο ακροδεξιός πολιτικός λόγος, καθώς και η χρήση ερωτηματολογίων στοχεύουν στην κατάδειξη του κατά πόσο τα υποκείμενα υιοθετούν μια συντηρητική και ακροδεξιά θέαση της ελληνικής κοινωνίας και κατά πόσο είναι η ίδια τους η ιδιότητα ως μελών των ΕΔ καθοριστική για αυτό.

Μια μελέτη για τον στρατό στην Ελλάδα είναι ενδιαφέρουσα και αναγκαία για πληθώρα λόγων. Πρώτον, η σύγχρονη ελληνική ιστορία είναι συνυφασμένη με τις ΕΔ: από την ανεξαρτησία της χώρας μέχρι τις προσπάθειες εκδημοκρατισμού του 1980, η παρουσία του Ελληνικού Στρατού στην ελληνική πολιτική σκηνή είναι εξαιρετικά σημαίνουσα (Βερέμης, 2018). Δεύτερον, ακριβώς λόγω του ελληνικού συγκεκριμένου, ο στρατός έχει παραμείνει σε μεγάλο βαθμό «αχαρτογράφητος» κοινωνιολογικά, είτε λόγω της πρακτικής δυσκολίας για τον/την ερευνητή/τρια, είτε λόγω της θέασής του ως ζητήματος-ταμπού. Έτσι, οι συζητήσεις γύρω από και για τον στρατό στην Ελλάδα είναι δύσκολες και, όταν διεξάγονται, ιδιαίτερα φορτισμένες.

Τρίτον, και λαμβάνοντας υπόψη μας τα εθνικά διακυβεύματα του ελληνικού χώρου, η θέση του στρατού δεν μπορεί να παραλειφθεί στη συζήτηση αναφορικά με την ανάδυση ακροδεξιών ρητορικών σε ένα παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο κρίσης των εθνών-κρατών. Με τη μοίρα του στρατού να είναι συνδυασμένη ιστορικά με αυτήν της ιδέας του έθνους, οι παγκόσμιες κοινωνικές αλλαγές, η διεθνοποίηση και η παγκοσμιοποίηση αναγκαστικά επηρεάζουν και τον τρόπο νοηματοδότησης των ΕΔ, ειδικά εντός μιας εθνικιστικής ρητορικής.

Έτσι, η μελέτη των λόγων των στελεχών των ΕΔ σε ένα περιβάλλον εθνικής και υπερεθνικής κρίσης είναι καθοριστική για την καλύτερη κατανόηση της κανονικοποίησης των ακροδεξιών ρητορικών. Στο παρόν κεφάλαιο, αφού γίνει αναφορά στην υπάρχουσα βιβλιογραφία αναφορικά με τις ΕΔ, θα γίνει μια σύντομη περιοδολόγηση με στόχο να αναδειχτεί η ιστορία του στρατού στην Ελλάδα, όψη που μας βοηθά να κατανοήσουμε και το παρόν του. Στη συνέχεια, θα αναλυθούν οι λόγοι και οι ρητορικές των στελεχών των ΕΔ, θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα της έρευνας αναφορικά με τα αίτια αναπαγωγής και διάδοσης των λόγων αυτών και με τους τρόπους που αυτά συυφαίνονται με τις ακροδεξιές ρητορικές κανονικοποιώντας τις.

- Για την παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, ημιδομημένες συνεντεύξεις βάθους με στελέχη, γυναίκες και άντρες, όλων των βαθμίδων ιεραρχίας, αξιωματικών και υπαξιωματικών, και των τριών κλάδων (Ναυτικού, Στρατού Ξηράς, Αεροπορίας) των ΕΔ, χωρίς ωστόσο να γίνεται ανάλυση των επιμέρους χαρακτηριστικών τους. Καθώς στόχος ήταν να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους τα ίδια τα υποκείμενα της έρευνας ενσωματώνουν και αναπαράγουν πτυχές του ακροδεξιού λόγου, οι συνεντεύξεις εστιάστηκαν στις προσλήψεις των υποκειμένων για μια σειρά σχετικών κοινωνικών ζητημάτων. Έτσι, η έρευνα αυτή διαπνέεται από τη βεμπεριανή προσέγγιση της ερμηνευτικής κοινωνιολογίας (Fulbrook, 1978). Η προσέγγιση αυτή κρίθηκε η καταλληλότερη για την κατανόηση των «από τα κάτω» αντιλήψεων και τη διερεύνηση του ανεπίσημου λόγου ενός σημαίνοντος θεσμού για την ελληνική κοινωνία. Το πρωτογενές υλικό αποτελείται από δεκατέσσερις μεμονωμένες συνεντεύξεις και μία ομάδα εστίασης με τέσσερις συνεντευξιαζόμενους/ες. Η επιλογή των συνεντευξιαζόμενων έγινε με τη μέθοδο της χιονοσιβάδας («snowball sampling») λόγω της δυσκολίας που παρουσιάζει η επαφή με στελέχη των ΕΔ. Σημαντική υπήρξε η συμβολή μέλους της ερευνητικής μας ομάδας που κατέχει τη διττή ιδιότητα του ερευνητή και του στελέχους των ΕΔ, και μας διασφάλισε μια μεγαλύτερη προθυμία και ανοιχτότητα από πλευράς των συνεντευξιαζόμενων ως προς τους σκοπούς της έρευνας. Η καχυποψία, η απροθυμία της έκθεσης και ο φόβος των ενεργών στελεχών να μιλήσουν ανοιχτά για πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα αποτέλεσαν τις κεντρικές δυσκολίες στη συλλογή του πρωτογενούς υλικού. Παράλληλα, η πανδημία του COVID-19 ενέτεινε τις δυσκολίες, ενώ επέβαλε το να γίνουν πάνω από τις μισές συνεντεύξεις ηλεκτρονικά, μέσω της χρήσης τηλεματικής πλατφόρμας (Skype). Αντλώντας ιδέες από τα καίρια ερωτήματα που θέτουν ο Φασέν (Fassin) και ο Μπέκερ (Becker) για το «για ποιους γράφουμε» (Fassin, 2013) και «με ποιους στρατευόμαστε» (Becker, 1927), αλλά και έχοντας υπόψη ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας, προσπαθήσαμε να ανταποκριθούμε στις δυσκολίες που προκύπτουν με δεδομένο ότι το αντικείμενο της έρευνας νοσηματοδοτείται *a priori* αρνητικά, τόσο από το κοινωνικό πλαίσιο όσο και από εμάς τους ίδιους. Στην παρούσα έρευνα προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε τους τρόπους παραγωγής και αναπαραγωγής του ακροδεξιού λόγου και της ταύτισης με τις αντιλήψεις που προάγει, μέσω της συνάντησής μας με τον δικό μας Άλλο, δηλαδή τα στελέχη των ΕΔ. Για την προστασία των συνεντευξιαζόμενων, διασφαλίστηκαν η ανωνυμία και η εμπιστευτικότητα, ενώ τους γνωστοποιήθηκε το ερευνητικό πρωτόκολλο έτσι ώστε να διασφαλιστεί η συναίνεσή τους.

Προσπαθώντας να εντοπίσουμε τις βασικές γραμμές έρευνας από την πλευρά της υφισταμένης βιβλιογραφίας για τη συσχέτιση των ΕΔ με την Ακροδεξιά, διαπιστώθηκε ένα βιβλιογραφικό κενό αναφορικά με την υπό εξέταση θεματική. Η βιβλιογραφία αναφορικά με το ρόλο του στρατού στην ελληνική κοινωνία μπορεί σχηματικά να χωριστεί σε δύο κατηγορίες, μία κοινωνιολογική και μία ιστορική, εννοώντας με αυτό τις επιστημολογικές αφετηρίες από τις οποίες δεσμεύεται η καθεμιά από αυτές.

Αναφορικά με την πρώτη κατηγορία, μια από τις πρώτες σημαντικές σχετικές μελέτες, η οποία κυκλοφόρησε στα ελληνικά το 1971, ήταν το *Ο ρόλος των στρατιωτικών στις υπανάπτυκτες χώρες*, υπό την επιστημονική επιμέλεια του Τζον Τζόνσον (John Johnson), το οποίο περιλαμβάνει εργασίες του Λ. Πάι (L. Pye) και του Μ. Χάλπερν (M. Halpern) και με το οποίο οι στρατιωτικοί παρουσιάζονται ως φορείς εκσυγχρονισμού. Η μελέτη αυτή, ωστόσο, δεν εστιάζεται στην περίπτωση της Ελλάδας. Σε κάτι τέτοιο προβαίνει η διδακτορική διατριβή του Γιώργου Κουρβετάρη (George Kourvetaris) με τίτλο *The Contemporary Army Officer Corps in Greece: An Inquiry into its Professionalism and Interventionalism* (1969), η οποία βρίσκεται επίσης στην ίδια γραμμή σκέψης, αντιμετωπίζοντας τους στρατιωτικούς ως φορείς εκσυγχρονισμού. Αντικείμενο κοινωνιολογικής ανάλυσης, εστιαζόμενη αυτή τη φορά στη Διδακτορία των Συνταγματαρχών, είναι και η μελέτη *The Military Society in Greece* (1974) του Τζέιμς Μπράουν (James Brown), χωρίς ωστόσο να εξετάζεται χρονικά τι συνέβη κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης.

Ο Κωνσταντίνος Δανόπουλος (Constantine Danopoulos) με το *Warriors and Politicians in Modern Greece* (1984) ασχολείται με το ρόλο των στρατιωτικών στη μεταπολεμική πολιτική σκηνή, υιοθετώντας ως ερμηνευτικό εργαλείο για την ανάλυσή του την εξυπηρέτηση επαγγελματικών και συντεχνιακών κινήτρων αναφορικά με την ανάμειξή τους και τον παρεμβατισμό του στρατού στα πολιτικά δρώμενα, πράγμα που απέχει αρκετά από πλευράς έμφασης από τις υποκειμενικές προσλήψεις των δρώντων αυτών καθαυτούς. Ο Δημήτρης Χαραλάμπης με το *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (1985), υιοθετώντας ένα διαφορετικό αναλυτικό πρίσμα σε σχέση με τον προηγούμενο συγγραφέα, εντάσσει το στρατιωτικό μέσα στο πολιτικό πλαίσιο και επιχειρεί μια μαρξιστική ανάλυση εξαρτώντας την πολιτική από την ταξική πλαισίωσή της και υποδηλώνοντας τη νομοτελειακή ενεργοποίηση του στρατιωτικού μηχανισμού στο πλαίσιο του αστικού κράτους εκτάκτου ανάγκης.² Αντίστοιχη ανάλυση κι ερμηνεία δίνει και ο Σπύρος

2. Βλ. Βερέμης, Θ. «Οι στρατιωτικές επεμβάσεις στη φιλολογία των κοινωνικών επιστημών» (βιβλιοκρισία), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 58 (1985), σσ. 187-191.

Σακελλαρόπουλος στο *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος (1949-1967): Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη Δικτατορία* (1998), ισχυριζόμενος ότι η Δικτατορία των Συνταγματαρχών στην Ελλάδα ήταν αποτέλεσμα της αντίδρασης της καθεσπικυίας τάξης και του στρατού στη ριζοσπαστικοποίηση της κοινωνίας και την εναντίωσή της προς ένα καθεστώς «που στηρίχτηκε τόσο στην ιδιαίτερα άνιση κατανομή του πλούτου, όσο και στη θεσμοθέτηση ενός νομικού πλαισίου (κράτους των εθνικοφρόνων), που χαρακτηριζόταν από την έντονη παρουσία θεσμικών και εξωθεσμικών κατασταλτικών μηχανισμών» (σ. 24). Και οι δύο αυτές μελέτες πάλι δεν εστιάζονται στο τρόπο με τον οποίο οι στρατιωτικοί αντιλήφθηκαν τις ιστορικές διαδικασίες στις οποίες οι ίδιοι αποτελέσαν κεντρικούς μετέχοντες.

Σε μια άλλη ιστορικοκοινωνιολογική ανάλυσή του ο Νίκος Μουζέλης στα έργα του *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης* (1978) και *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια* (1987) εξετάζει τη σχέση του πρώτου κοινοβουλευτισμού και της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, και ισχυρίζεται ότι η μετάβαση στην αστική δημοκρατία και σε μορφές ευρύτερης πολιτικής συμμετοχής έλαβε χώρα μέσα από την επέκταση δικτύων πολιτικής πατρωνίας. Και σε αυτό το έργο γίνεται μνεία στην τριγωνική δομή εξουσίας κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο (στρατό-Παλάτι-κυβέρνηση) και αναγνωρίζεται ο στρατός ως ο κυρίαρχος πόλος αυτής της δομής. Εξετάζοντας την πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας από τους συνταγματάρχες το 1967, θεωρεί ότι τα αίτια επιβολής της Δικτατορίας εκκινούν από συντεχνιακούς παράγοντες. Οι μελέτες αυτές επίσης δεν εξετάζουν ούτε τη σχέση του στρατού με τη μεταπολιτευτική Ακροδεξιά, πολλώ δε μάλλον τον τρόπο με τον οποίο οι στρατιωτικοί αντιλήφθηκαν τις μετατοπίσεις που συνέβησαν κατά την περίοδο μετά το τέλος της Χούντας.

Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και σύγχρονη συμβολή στην ανάλυση του στρατιωτικού παρεμβατισμού είναι το βιβλίο της Γιαπράκ Γκιουρσόι (Yaprak Gürsoy) *Between Military Rule and Democracy: Regime Consolidation in Greece, Turkey, and Beyond* (2017). Απορρίπτοντας τις δομιστικές αναγνώσεις για το ρόλο του στρατού και με μια επιστημολογική προσέγγιση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, υποστηρίζει ότι αξιωματικοί, πολιτικοί και επιχειρηματίες προτιμούν τη δημοκρατία, τον αυταρχισμό ή τα βραχύβια πραξικοπήματα, ανάλογα με το βαθμό απειλής που αντιλαμβάνονται για τα συμφέροντά τους ο ένας από τον άλλο καθώς και από τις κατώτερες τάξεις. Η δύναμη των ελίτ σε σχέση με την αντιπολίτευση, η οποία καθορίζεται εν μέρει από τους συνασπισμούς που δημιουργούν μεταξύ τους, επηρεάζει την επιτυχία των στρατιωτικών παρεμβάσεων και τη σταθερότητα των καθεστώτων. Η μελέτη αυτή, ωστόσο, παρά το ότι εστιάζεται στον τρόπο πρόσληψης των υποκειμένων, σταματά το χρονικό σημείο εξέτασης του φαινομένου στην πτώση της Χούντας των Συνταγματαρχών.

Αναφορικά με το γνωστικό αντικείμενο της ιστορίας τώρα, ο Θάνος Βερέμης στο *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική* (2000) εκκινεί και αυτός από την πιο πρόσφατη δικτατορία στην ελληνική πραγματικότητα, αυτήν του 1967, εξετάζοντας την ιστορικότητα του στρατιωτικού παρεμβατισμού στην πολιτική ζωή της Ελλάδας. Τοποθετεί την αύξηση της συχνότητας των στρατιωτικών παρεμβάσεων στην περίοδο μεταξύ 1922 και 1936 και τη συνδέει με την εξασθένηση του κοινοβουλευτισμού στην Ευρώπη γενικότερα. Συμπεραίνει, ωστόσο, ότι σε όλες τις περιπτώσεις εκτός αυτής της 21ης Απριλίου 1967, ακόμα και στη δικτατορία Μεταξά το 1936, ο στρατός έπαιζε το ρόλο του ρυθμιστή και οι παρεμβάσεις αποσκοπούσαν στην αντικατάσταση της πολιτικής παράταξης η οποία είχε την εξουσία μάλλον παρά στην ανάληψή της από τους στρατιωτικούς. Οι γενικεύσεις και οι σαφείς επιστημολογικές προτιμήσεις απουσιάζουν από τη συγκεκριμένη μελέτη, στο μέτρο που αυτή στηρίζεται στα εργαλεία της παραδοσιακής ιστοριογραφίας.

Με τη στρατιωτική παρεμβατικότητα στο χώρο του πολιτικού ασχολήθηκε και ο Βίκτωρ Παπακοσμάς στη μελέτη του *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος: Το πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα* (1981), στην οποία εξετάζει το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1909 και τις επιπτώσεις που αυτό είχε στη μετέπειτα ιστορία της Ελλάδας. Η «επανάσταση» του 1909 έτυχε ευρείας αποδοχής τόσο από τους συντηρητικούς, που τονίζουν τη συμβολή του Στρατιωτικού Συνδέσμου στην προετοιμασία για τις νικηφόρες επιχειρήσεις των Βαλκανικών πολέμων του 1912-1913, όσο και από τους φιλελεύθερους, που επισημαίνουν τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις ως απότοκο της ανόδου στην εξουσία του Ελευθέριου Βενιζέλου. Το βιβλίο δίνει την εικόνα της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας της εποχής καθώς και της οργάνωσης των ΕΔ και καταλήγει στη διαπίστωση ότι η παρέμβαση του 1909 τελικά δεν ήταν «επανάσταση», μια και δεν επέφερε καμία ουσιαστική αλλαγή στη δομή της εξουσίας στην Ελλάδα. Η μελέτη αυτή, ωστόσο, εξετάζει κυρίως τα αποτελέσματα των γεγονότων στο Γουδί αναφέροντας λίγα πράγματα για τις πολιτικές εξελίξεις των ερχόμενων δεκαετιών και τους τρόπους με τους οποίους ενεπλάκη σε αυτές ο στρατός.

Το μοναδικό δείγμα στην ελληνική βιβλιογραφία που σχετίζεται άμεσα με το δικό μας ερευνητικό ερώτημα είναι ο τόμος που επιμελήθηκε ο Δημήτρης Χριστόπουλος με τίτλο *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά: αστυνομία, δικαιοσύνη, στρατός, Εκκλησία* (2014). Στα κείμενα του Δημήτρη Χριστόπουλου, του Δημήτρη Κουσουρή, της Κλειούς Παπαπαντολέων, του Δημοσθένη Παπαδάτου-Αναγνωστόπουλου και του Αλέξανδρου Σακελλαρίου επιχειρείται η σύνδεση των τεσσάρων πολιτειακών τομέων που ερευνώνται –αστυνομίας, δικαιοσύνης, στρατού και Εκκλησίας– με ακραία συντηρητικούς μηχανισμούς εξουσίας και η διαχρονική αγκύρωση σε αυτούς θυλάκων της Άκρας Δεξιάς, η πολιτική κληρονομιά των οποίων ανάγεται στους

δωσίλογους και τους συνεργάτες των ναζί, που διέφυγαν την τιμωρία και στη συνέχεια αποτέλεσαν τους στυλοβάτες του μετεμφυλιακού κράτους. Ιδιαίτερα στο κείμενο του Δημοσθένη Παπαδάτου-Αναγνωστόπουλου *Στρατός, Ακροδεξιά και «εμπόλεμο κράτος»: τάσεις αμφισβήτησης ενός διπλού συνόρου* η άνοδος της Ακροδεξιάς και του νεοναζιστικού μορφώματος της Χρυσής Αυγής αποδίδεται κυρίως στη ριζοσπαστικοποίηση της Δεξιάς και στις συμπτώξεις και αντιστοιχίσεις της στους κρατικούς μηχανισμούς. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι το κράτος έχει επιφορτιστεί με την εφαρμογή ενός προγράμματος «δημιουργικής καταστροφής» με σκοπό την καθυπόταξη της εργασιακής δύναμης. Η υλοποίηση του προγράμματος αυτού απαιτεί τον κατακερματισμό του κοινωνικού σώματος και την εθνικοποίηση-ομογενοποίησή του. Στην εθνικοποιητική διαδικασία ο στρατός διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο, όντας ο φορέας που διαχρονικά αρθρώνει την ηγεμονική εθνικιστική ιδεολογία. Επιδιώκεται να «προσδιοριστούν οι τάσεις οι οποίες συνδέουν τον στρατό με μια διαδικασία αντιστροφής της δυναμικής του εκδημοκρατισμού, που σηματοδότησε η Μεταπολίτευση – αντιστροφή που, σε συνθήκες κρίσης και εκτεταμένης “δημιουργικής καταστροφής”, λαμβάνει χαρακτηριστικά διαδικασίας εκφασισμού» (σελ. 266). Και αυτή η μελέτη, ωστόσο, δεν διαφοροποιείται ως προς τις υπόλοιπες αναφορικά με την έλλειψη της αντίληψης των οπτικών αναφορικά με εθνικά ζητήματα των στελεχών των ΕΔ.

Στη διάρκεια της βιβλιογραφικής μας έρευνας αναρωτηθήκαμε πού οφείλεται αυτή η απουσία μελετών για τη συσχέτιση ή μη των στελεχών των ΕΔ αλλά και του οργανισμού εν γένει με τον πολιτικό χώρο της Άκρας Δεξιάς, όταν μάλιστα ο στρατός και τα στελέχη του είναι αυτό που θα ονομάζαμε ομάδα-στόχος ψηφοφόρων για τα κόμματα και τους σχηματισμούς του συνόλου του συντηρητικού δεξιού πολιτικού φάσματος και ιδιαίτερα του μεταφασιστικού και εθνικιστικού άκρου του.³ Καταλήξαμε σε ένα διττό συμπέρασμα, που το πρώτο σκέλος του αφορά τα στελέχη των ΕΔ ως υποκείμενα της έρευνας και το δεύτερο τους ίδιους τους ερευνητές.

Αποτελεί γεγονός ότι ο στρατός είναι ένα εξαιρετικά περιχαρακωμένο, στεγανό και γι’ αυτό ακαρτογράφητο κοινωνικό και επαγγελματικό σύνολο. Αυτό οφείλεται πρωτίστως στη δυσκολία των ερευνητών να μπορέσουν να εισχωρήσουν και να διαπεράσουν τα «στεγανά», καθώς και στην απροθυμία των στελεχών να μιλήσουν ελεύθερα για κοινωνικά ή πολιτικά ζητήματα,

3. Είναι γνωστή η προσπάθεια των κομμάτων της εθνικιστικής και λαϊκιστικής Δεξιάς να μονοπωλήσουν και να ιδιοποιηθούν κάθε εκδήλωση που γίνεται στο πλαίσιο επετείων γεγονότων της στρατιωτικής συλλογικής μνήμης, όπως η ετήσια εκδήλωση τιμής στη μνήμη του πληρώματος του ελικοπτερού του ΠΝ, που κατέπεσε στις 31/1/1996 στο πλαίσιο των επιχειρήσεων του θερμού επεισοδίου ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, γνωστού και ως «Κρίση των Ιμίων», ή η ετήσια εκδήλωση για τη στρατιωτική επιχείρηση στο Βίτσι και στο Γράμμο, που αποτέλεσε την καθοριστική πράξη για την έκβαση του Εμφύλιου πολέμου και τη νίκη του Εθνικού Στρατού.

ιδιαίτερα σε ανθρώπους που δεν τους γνωρίζουν επί μακρόν. Αυτή η απροθυμία είναι αποτέλεσμα τόσο της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 29, §3 όσο και της προσπάθειας των στελεχών να αποφεύγουν τέτοιου είδους συζητήσεις, οι οποίες είναι εκτός υπηρεσιακού πλαισίου και μπορούν να εκθέσουν και να αποκαλύψουν προσωπικές τους θέσεις και αντιλήψεις. Επιπρόσθετα, οι ίδιοι οι ερευνητές αντιμετωπίζουν τις ΕΔ ως έναν ενιαίο, μονολιθικό κοινωνικό χώρο παραγόμενης ιδεολογίας και τα στελέχη ως μη διαφοροποιημένα ως προς τις αντιλήψεις τους, οπότε η ερευνητική ενασχόληση με το χώρο περιορίζεται σε μια μακροσκοπική παρατήρηση και στη συλλογή πληροφοριών, είτε από εν αποστρατεία πλέον στελέχη των ΕΔ είτε από έντυπα και ιστοσελίδες «μιλταριστικού» ενδιαφέροντος.

Η ευκαιρία που μας δόθηκε να έχουμε πρόσβαση σε εν ενεργεία στελέχη όλων των βαθμίδων της ιεραρχίας και όλων των κλάδων των ΕΔ τόσο για τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων όσο και για ημιδομημένες συνεντεύξεις δίνει τη δυνατότητα πρόσβασης σε ένα λόγο που είναι προϊόν αδιαμεσολάβητης καταγραφής της βούλησης και των πεποιθήσεων των υποκειμένων. Με τη συμβολή μας, όπως αποτυπώνεται στο παρόν κεφάλαιο, θεωρούμε ότι τοιούτοτρόπως κατατίθεται μια νέα μεθοδολογική προσέγγιση και οπτική στην παρουσίαση των αντιλήψεων που επικρατούν εντός της πολιτειακής δομής του στρατού, γεφυρώνοντας την υφιστάμενη βιβλιογραφία με την «από τα κάτω» εκφραζόμενη αντίληψη και πρόσληψη της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις πολιτισμικές ορίζουσες των ιδεών του στρατού, θα πρέπει να ανατρέξουμε στην ιστορία του Ελληνικού Στρατού και στους όρους διαμόρφωσής του, ώστε να εντοπίσουμε τις συνέχειες και ασυνέχειές τους, από τα τέλη του 19ου αιώνα, που συστηματοποιείται η οργάνωσή του, μέχρι σήμερα. Μέσα λοιπόν από την ιστορική μελέτη του ρόλου που έπαιξε ο στρατός, καθώς και της σχέσης του με την πολιτική εξουσία και την κοινωνία, μπορούν να παρατηρηθούν συνέχειες και ασυνέχειες του εθνικισμού, καθώς και η κανονικοποίηση ακροδεξιών ιδεών και λόγων, που συχνά εκφράζονται κάτω από την ιδεολογική ομπρέλα του «πατριωτισμού». Περιοδολογώντας τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, για τον εντοπισμό αυτών των τομών, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι εντοπίζονται τα εξής σημεία καμπής:

1. η ανασυγκρότηση του Στρατού από την ήττα του 1897 μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους,

2. ο Μεσοπόλεμος και οι σχέσεις έντασης στρατού και πολιτικής,
3. ο Εμφύλιος πόλεμος και η μετεμφυλιακή συγκυρία,
4. η επταετής στρατιωτική δικτατορία του 1967,
5. η Μεταπολίτευση και η αποκατάσταση της δημοκρατίας, και τέλος,
6. η περίοδος της κρίσης, από το 2010 μέχρι σήμερα.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Από τα τέλη του 19ου αιώνα κυρίως, η πολιτική και ο στρατός στην Ελλάδα αρχίζουν και παγιώνουν σταθερά χαρακτηριστικά τα οποία συνδέονται με αυτό που λέγεται εθνική και κρατική ολοκλήρωση. Οι μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης του Χαρίλαου Τρικούπη ήταν ριζικές, αφού, όπως αναφέρει ο Κωστής (2013, σελ. 490), «έμελλε να αλλάξει ριζικά τη φύση του ελληνικού κράτους και να το οδηγήσει σε μία νέα πραγματικότητα: στο εθνικό κράτος». Στο πλαίσιο αυτών των μεταρρυθμίσεων, έγιναν σοβαρές προσπάθειες ανασυγκρότησης και οργάνωσης του στρατού, ώστε να δημιουργηθεί ένας σύγχρονος και ικανός για τις νέες συνθήκες στρατός. Μετά την ήττα του 1897 στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο, ο στρατός συνέχισε να αναδιαμορφώνεται με επιτυχία: μάλιστα, με τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων «ο Στρατός είχε αναδειχθεί ως η κατεξοχήν εθνική δύναμη, που είχε πετύχει να φέρει την Ελλάδα κοντά στην πραγματοποίηση των αλυτρωτικών ονείρων της» (2013, σελ. 598). Ωστόσο, με τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων και την είσοδο της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, έλαβε χώρα η μεγάλη σύγκρουση μεταξύ του φιλογερμανού βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄, ο οποίος υποστήριζε την ουδετερότητα της χώρας, και του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, ο οποίος υποστήριζε την είσοδο της χώρας στον πόλεμο μαζί με τις δυνάμεις της Entente. Η σύγκρουση αυτή, η οποία ονομάστηκε «Εθνικός Διχασμός», συμπεριέλαβε το σύνολο σχεδόν της ελληνικής κοινωνίας και τις διάφορες πτυχώσεις του, λαμβάνοντας εμφυλιοπολεμικές διαστάσεις. Σε αρκετές φάσεις από το σημείο αυτό και έπειτα και κατά την διάρκεια όλου του Μεσοπολέμου ο στρατός αυτονομείται από την πολιτική εξουσία διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της χώρας, γεγονός που φαίνεται από τα διαδοχικά στρατιωτικά κινήματα, καθώς και από τη δικτατορία του 1924-1925 από τον στρατηγό Πάγκαλο και τη δικτατορία του 1936 από τον Ι. Μεταξά σε συμφωνία με τον βασιλιά Γεώργιο Β΄.

Το Μεσοπόλεμο διαδέχονται η Κατοχή, η Αντίσταση και ο Εμφύλιος, ιστορικές διαδικασίες που προσδιορίζονται τόσο από τους διεθνείς συσχετισμούς όσο και από τις εσωτερικές πολιτικές δυναμικές της χώρας και που με τη σειρά τους θα σφυρηλατήσουν την πολιτική και κοινωνική φυσιογνωμία της χώρας κατά τις επόμενες δεκαετίες. Με τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου

και την ήττα του κομμουνιστικού στρατοπέδου, η Ελλάδα περνά στη συνθήκη του μετεμφυλιακού ψυχροπολεμικού κράτους, κομμάτια της κυρίαρχης ιδεολογίας του οποίου ήταν ο «αντικομμουνισμός» (Σακελλαρόπουλος, 2011) και η «ελληνοχριστιανική εθνικοφροσύνη» (Νικολακόπουλος, 2001). Ο στρατός, ως ο εγγυητής της ασφάλειας της χώρας, ενσωμάτωσε πλήρως την κυρίαρχη αυτή ιδεολογία. Ο κομμουνισμός, ο οποίος πάντα αντιμετωπιζόταν εχθρικά από το κράτος, μεταπολεμικά αποτέλεσε τον βασικό εχθρό της χώρας και του στρατού, ο οποίος συγκρότησε την ιδεολογική ταυτότητά του ετεροκαθοριζόμενος από τον εχθρικό και εκ διαμέτρου αντίθετο Άλλο.

Στις 18 Φεβρουαρίου 1952 η Ελλάδα προσχώρησε στο ΝΑΤΟ και ενεπλάκη ακόμα πιο ενεργά στον Ψυχρό Πόλεμο. Τόσο τα Ανάκτορα όσο και οι κυβερνήσεις του μετεμφυλιακού κράτους προσπαθούσαν να ελέγξουν τον στρατό, καθώς η επιρροή επί του στρατού διασφάλιζε και τη μεγαλύτερη πολιτική ισχύ (Κωστής, 2013). Οι «εκτελεστικοί φορείς του αντικομμουνισμού» (Ψυλλάς, 2008), όπως η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ) και η Χωροφυλακή, είχαν μεγάλη ισχύ και στενή συνεργασία με τον στρατό, ενώ, παράλληλα, δρούσαν διάφορες συνωμοτικές, μυστικές ομάδες αξιωματικών, όπως ο ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών), με συντηρητική και αντικομμουνιστική ιδεολογία, και η ΕΕΝΑ (Εθνική Ένωση Νέων Αξιωματικών), της οποίας επικεφαλής υπήρξε αρχικά ο Δημήτρης Ιωαννίδης και αργότερα ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο οποίος ήταν και το κεντρικό πρόσωπο της Χούντας του 1967, οι οποίες αναμειγνύονταν ενεργά στα πολιτικά πράγματα της χώρας (Κωστής, 2013).

Στο κοινωνικό πεδίο οι στρατιωτικοί αποτελούν μια κοινωνική ελίτ με αυξημένα προνόμια τα οποία παραχωρήθηκαν κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας (Τυροβούζης, 2001). Η οικογενειοκρατία είναι το κυρίαρχο μέσο, διά του οποίου επιτυγχάνεται η επαγγελματική άνοδος, και έτσι πολλοί γιοι στρατιωτικών ακολουθούν το επάγγελμα των πατεράδων τους. Έτσι, ο θεσμός της παραδοσιακής οικογένειας συνεχίζει να παραμένει σημαντικός στις διαδικασίες αυτές, ενώ διά νόμου καθοριζόταν ότι ήταν προϋπόθεση να δίνεται παιρικό γάμου στους αξιωματικούς.

Οι μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές κινητοποιήσεις την περίοδο 1960-1967 οδήγησαν μια ομάδα του στρατού να υλοποιήσει αυτό το οποίο είχε σχεδιαστεί ήδη από τη δεκαετία του '40, δηλαδή την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας (Σακελλαρόπουλος, 2011). Η στρατιωτική χούντα του συνταγματάρχη Γεώργιου Παπαδόπουλου ανέτρεψε στις 21 Απριλίου 1967 το δημοκρατικό πολίτευμα και επέβαλε δικτατορία. Ο Παπαδόπουλος «εκπροσωπούσε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο τις ομάδες που είχαν συσπειρωθεί γύρω από τον αντικομμουνισμό» (Κωστής, 2013, σελ. 776).

Οστόσο, η Δικτατορία, μετά τις αποτυχημένες απόπειρες στις οποίες προέβη, ώστε να παρουσιάσει ένα πιο λαοφιλές πρόσωπο, σε συνδυασμό με

την πραξικοπηματική αποτυχία του Δ. Ιωαννίδη να ανατρέψει τον Πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας Μακάριο τον Ιούλιο του 1974, οδηγήθηκε σε κατάρρευση.

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Τα γεγονότα της Κύπρου κατέστησαν σαφές ότι η δημοκρατία έπρεπε να αποκατασταθεί άμεσα. Η κυβέρνηση εθνικής ενότητας, που συστάθηκε στις 24 Ιουλίου 1974 υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, ανέλαβε τη μετάβαση στη δημοκρατία. Εξαιρετικά σημαντικός ήταν ο τρόπος που διαχειρίστηκε την εικόνα του στρατού για την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Αφού εξαίρεσε από την αμνηστία τους πρωταίτιους του πραξικοπήματος, οι οποίοι δικάστηκαν και καταδικάστηκαν, «η Δικτατορία παρουσιάστηκε, ορθά ή εσφαλμένα δεν έχει σημασία, ότι στηρίζονταν σε μια ομάδα αξιωματικών και ότι δεν είχε αποτελέσει κίνημα βασισμένο στην ιεραρχία του στρατού, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να μη θεωρείται κατ' ανάγκην συλλογικά υπεύθυνος για την εθνική καταστροφή της Κύπρου» (Κωστής, 2013, σελ. 800). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι με την έναρξη της Μεταπολίτευσης τα πράγματα άλλαξαν άρδην για την Ελλάδα και για τον στρατό.

Καταρχάς, τόσο λόγω των εσωτερικών εξελίξεων όσο και λόγω της σχετικής ύφεσης της έντασης του Ψυχρού Πολέμου στο διεθνές σκηνικό, η πρόσληψη της απειλής του κομμουνισμού μειώθηκε. Δεύτερον, με τη μετάβαση στη δημοκρατία, το νέο Σύνταγμα του 1975 και την «πορεία της χώρας προς την Ευρώπη», σταμάτησε η παρεμβατικότητα του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας, αφού οι πολιτικοί μηχανισμοί συγκροτήθηκαν εκ νέου, χωρίς τη συμμετοχή πλέον του Παλατιού και του στρατού (Σακελλαρόπουλος, 2001). Επίσης, «η αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού συμπαρασύρει όλο το μετεμφυλιακό οικοδόμημα, βασισμένο στο ρόλο των Ενόπλων Δυνάμεων ως εγγυητών της εθνικοφροσύνης. Έτσι, περιθωριοποιούνται οι Ένοπλες Δυνάμεις ως αναγκαία πράξη αποκατάστασης της πολιτικής ομαλότητας» (Ψυλλάς, 2008). Το 1983 η εισαγωγή των αξιωματικών στις στρατιωτικές σχολές περνάει μέσα από τη διαδικασία των Πανελληνίων Εξετάσεων, δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα αξιολογικής επιλογής των υποψήφιων στρατιωτικών, στο οποίο θα είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι ανεξαιρέτως, ενώ σταδιακά άρχισαν να εισάγονται στις στρατιωτικές σχολές και οι γυναίκες, αφού από το 1991 εισάγονται στις παραγωγικές σχολές των αξιωματικών, ενώ από το 2002 μπορούν να εισάγονται πλέον σε όλες τις «μάχιμες» κατηγορίες των στρατιωτικών σχολών.

Ο στρατός, φυσικά, συνεχίζει να έχει το ρόλο του θεματοφύλακα και προστάτη του έθνους, ο όρος «εθνικόφρων» όμως πλέον αποκτά αρνητική χροιά και το εθνικό αφήγημα επαναπροσδιορίζεται υπό το πρίσμα της έλευσης μιας

παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Ιδιαίτερα με την έλευση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981, αντιστρέφεται η ηγεμονία από τα δεξιά στα αριστερά και οι συμβολισμοί αλλάζουν σε όλα τα επίπεδα. Βλέπουμε, δηλαδή, να συντελείται μια τεράστια ιδεολογική τομή. Στο κοινωνικό πεδίο τώρα και με βάση και τις λαϊκές αναπαραστάσεις της εποχής, η κοινωνική αντίληψη για τον στρατιωτικό φαίνεται να αλλάζει κάπως. Πρώτα από όλα, το κοινωνικό σώμα πλέον αποτελούν και πολίτες που διώχθηκαν από τη στρατιωτική χούντα. Το νέο εκλογικό σώμα που διαμορφώθηκε ψήφιζε με βάση τη αντίθεση Αριστεράς-Δεξιάς (Κωστής, 2013, σελ. 810). Δεύτερον, ο συστηματικός έλεγχος που άσκησε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ σε όλο το Δημόσιο, η κομματική διείσδυση στο κράτος (Κωστής, 2013, σελ. 813) και η εν γένει κουλτούρα που δημιούργησε, αλλά και η μη δυνατότητα παρεμβατικότητας πλέον του στρατού στην πολιτική ζωή δημιουργούν ένα περιβάλλον στο οποίο ο στρατιωτικός, ενώ μέχρι πριν από μερικά χρόνια ανήκε σε μια πολύ ισχυρή ελίτ, πλέον διαμορφώνεται ως δημόσιος υπάλληλος. Η ισχύς του στρατού ως μιας παραδοσιακής ελίτ, φυσικά, παραμένει μεν, μειώνεται όμως δε. Αυτή η κοινωνική μετατόπιση της εικόνας του στρατιωτικού έχει τη σημασία της. Έχοντας υπόψη αυτό, όταν αργότερα δούμε τη «βουβά» έντονη δεκαετία του '90, τη συνέχειά της στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, και φτάσουμε στην κρίση του 2010, θα μπορέσουμε ίσως να κατανοήσουμε γιατί λόγοι αντισυστημικοί ή και ακροδεξιοί μπορούν να ενσωματωθούν από στρατιωτικούς.

Το 1996 με την «Κρίση των Ιμίων», έτος το οποίο αποτελεί χρονολογία-τομή για τη σύγχρονη ιστορία του στρατού, αναπαράχθηκαν από πολλά ΜΜΕ λόγοι που κλιμάκωσαν περισσότερο την ένταση, δημιούργησαν σύγχυση και ενίσχυσαν τις απόψεις για ανάληψη στρατιωτικής δράσης (Μαστρογεωργίου, 2007).

Ο 21ος αιώνας ξεκινάει με νέα γεγονότα που έρχονται να επανακαθορίσουν το αφήγημα περί έθνους. Στις αρχές του 2000 αρχίζει μια έντονη σύγκρουση Εκκλησίας-πολιτείας για το ζήτημα της αναγραφής του θρησκευματος στις νέες ταυτότητες. Ο ευρωσκεπτικισμός κάνει την εμφάνισή του, «ξυπνούν» παλιές αντιθέσεις στο εθνικό φαντασιακό, με τη «Δύση» και την παγκοσμιοποίηση να αναλύονται με όρους θρησκευτικούς και εθνικούς (Σακελλαρίου, 2014). Το 2001 έχουμε επίσης ένα σημαντικό γεγονός παγκόσμιων διαστάσεων: Το τρομοκρατικό χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους γεννάει νέα ρητορική, μια ρητορική ασφαλειοποίησης, στην οποία ο μουσουλμάνος απεικονίζεται ως ο κατεξοχόν Άλλος.

Στη σφαίρα της εσωτερικής πολιτικής, η δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου από αστυνομικό στην ιδεολογικά φορτισμένη περιοχή των Εξαρχείων ξεσηκώνει θύελλα αντιδράσεων και ένα κύμα πρωτοφανούς βίας. Σε πολλά στρατόπεδα εντός Αττικής και σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα, δίνονται οδηγίες για την αποφυγή στρατιωτικής περιβολής κατά τις εξόδους στελεχών και

στρατιωτών, καθώς η στολή για συγκεκριμένη μερίδα του κόσμου αποτελεί σύμβολο φορτισμένο ιδεολογικά και θα μπορούσε να «προκαλέσει».

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Η είσοδος της Ελλάδας στο μηχανισμό στήριξης του ΔΝΤ ουσιαστικά σηματοδοτεί το τέλος της Μεταπολίτευσης και την έναρξη της περιόδου της οικονομικής κρίσης. Η ψήφιση των μνημονίων με τους θεσμούς και τα μέτρα λιτότητας δημιούργησαν πολλά κύματα αντιδράσεων. Την ίδια στιγμή, όμως, στο πλαίσιο του αντιμνημονιακού λόγου και της καταδίκης των κομμάτων εξουσίας, που οδήγησαν την χώρα στο χείλος της οικονομικής καταστροφής, βλέπουμε ότι υπάρχει και μεγάλη άνοδος του αντισυστημισμού, του ευρωσκεπτικισμού, του λαϊκισμού και της Ακροδεξιάς (Στασινού, 2020).

Οι στρατιωτικοί, όπως και πολλές ακόμα επαγγελματικές ομάδες, δέχονται μεγάλο οικονομικό πλήγμα. Οι περικοπές φτάνουν και το πενήντα τοις εκατό των αποδοχών τους, ενώ η γενικότερη οικονομική κατάσταση δυσχεραίνει τις συνθήκες της εργασιακής τους καθημερινότητας. Οι φήμες περί πραξικοπήματος και η αποστράτευση αρκετών στρατηγών το 2011, όπως περιγράφεται και στο άρθρο «Το πραξικόπημα που δεν έγινε» (Παπαδόπουλος, 2012) σε συνδυασμό με μια «φρενίτιδα» αντιμνημονιακών και αντισυστημικών λόγων που εκφέρονταν από μερίδα περιοδικών και ιστότοπων στρατιωτικής θεματολογίας την περίοδο εκείνη δημιούργησαν ένα ιδιαίτερο πλαίσιο.

Κατά τη διάρκεια της συγκυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, η κρίση του προσφυγικού-μεταναστευτικού ζητήματος κορυφώνεται. Ο στρατός κλήθηκε να αναλάβει μεγάλο κομμάτι της αποκατάστασης και της διαχείρισης των προσφύγων και μεταναστών, με την κατασκευή και υποστήριξη των πρώτων δομών φιλοξενίας. Το έργο αυτό που του ανατέθηκε δημιούργησε ζήτημα στον δημόσιο λόγο σχετικά με το αν θα έπρεπε να εμπλακεί ο στρατός με τα hotspots. Πολλοί ειδησεογραφικοί ιστότοποι στρατιωτικής θεματολογίας έκριναν αρνητικά την εμπλοκή του στρατού στο Μεταναστευτικό, θεωρώντας ότι δεν είναι εντός του πλαισίου των αρμοδιοτήτων του. Υπήρξαν όμως και πολλές κριτικές που αναπαρήγαγαν ακροδεξιό λόγο, σπλητεύοντας τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας να μετατρέψει τους στρατιωτικούς σε «υπηρετές των λαθρομεταναστών» (Ξηράς, 2019).

Τον Φεβρουάριο του 2020, και με τη σταδιακή εξάπλωση της πανδημίας του COVID-19, ο στρατός αναλαμβάνει να εμποδίσει την εισροή μεταναστών από τα σύνορα του Έβρου, γεγονός που παίρνει αρκετά μεγάλες διαστάσεις, αφού αναπαράγεται και από πολλά ευρωπαϊκά ΜΜΕ. Στην Ελλάδα η αντιμετώπιση του ζητήματος αναπαράγεται ως θετική, στο πλαίσιο και μιας αυξανόμενης ρητορικής ασφαλειοποίησης.

Η ενότητα εστιάζεται στις αναλυτικές κατηγορίες που προκύπτουν από το λόγο των ίδιων των υποκειμένων, με τα οποία έγιναν οι συνεντεύξεις. Αυτές είναι ημιδομημένες συνεντεύξεις βάθους, όπου οι συνεντευξιζόμενοι/ες κλήθηκαν να τοποθετηθούν για καίρια ιδεολογικά μοτίβα, γύρω από τα οποία συγκροτείται ο λόγος της ελληνικής Άκρας Δεξιάς, και να δώσουν τις προσωπικές τους απόψεις. Αφενός, οι αναλυτικές κατηγορίες που εντοπίζονται ταυτίζονται συχνά με τον επίσημο λόγο των ΕΔ, τον επίσημο στρατιωτικό περιοδικό Τύπο, τις εφημερίδες αποστράτων, τους ειδησεογραφικούς ιστότοπους και τις εκπομπές στρατιωτικού περιεχομένου. Αφετέρου, θεωρούμε ότι οι αντιλήψεις αυτές, παρότι μπορεί να αποτελούν κομβικά σημεία της ιδεολογικής σύστασης των ΕΔ, συνομιλούν με την κοινωνική πραγματικότητα και, κατ' επέκταση, με τις ίδιες ιδεολογικές μετατοπίσεις της ελληνικής κοινωνίας. Τέλος, ο τρόπος ανάλυσης των αναλυτικών κατηγοριών που αποτυπώνονται καταδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους οι ακροδεξιοί λόγοι και ρητορικές διαχέονται, ενσωματώνονται και αναπαράγονται από το στράτευμα, τεκμαίροντας ιδεολογικές ταυτίσεις και συγγένειες μεταξύ του λόγου των υποκειμένων υπό εξέταση και της Άκρας Δεξιάς.

«ΑΝ ΗΜΑΣΤΑΝ ΕΛΒΕΤΙΑ...»:

Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα που συζητούνται τόσο στον δημόσιο λόγο όσο και εντός του στρατού είναι η υποχρεωτική στράτευση ανδρών στην Ελλάδα. Στο ζήτημα αυτό η Ελλάδα δείχνει να διαφοροποιείται από την πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών που προκρίνουν ένα καθαρά επαγγελματικό μοντέλο με εθελοντική στράτευση ήδη από τα τέλη του 1990.⁴ Η θέση των συνεντευξιζόμενων ως επί το πλείστον αναγνωρίζει τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα ενός επαγγελματικού μοντέλου, αλλά διατηρεί ενστάσεις ως προς την πλήρη κατάργηση –με το 90% να είναι υπέρ της υποχρεωτικής στράτευσης και το 72,5% υπέρ της αύξησής της– λόγω της ελληνικής ιδιαίτερης γεωπολιτικής θέσης.⁵

... Η αλόγιστη μείωση της θητείας και η αντικατάσταση στοιχειωδώς από την επίσης αλόγιστη πρόσληψη μονίμων οπλιτών στις Ένοπλες Δυνάμεις, σε μια χώρα σαν την πατρίδα μας, που αντιμετωπίζει έμμεσα ή άμεσα εδαφικές

4. Ο μετασχηματισμός αυτός ονομάζεται ολική επαγγελματικοποίηση. Για περισσότερα, βλ. B. Irondelle, *La réforme des armées en France*, Presses de Sciences Po, 2011.

5. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioy-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia>

διεκδικήσεις όμορων κρατών... (Εθνική Ηχώ, μηνιαία έκδοση Ένωσης Αποστράτων Αξιωματικών Στρατού [εφεξής ΕΑΑΣ], 02/2021, φύλ. 687)

Η ελληνική αυτή ιδιαιτερότητα στοιχειοθετείται ποικιλοτρόπως: υπογεννητικότητα άρα και υποστελέχωση των ΕΔ, ωφέλιμη γεωπολιτικά και γεωγραφικά θέση και κακή σχέση με τις γειτονικές χώρες. Από αυτά το τελευταίο είναι και το πιο κομβικό. Οι μη φιλικές σχέσεις με τις γειτονικές χώρες, και κυρίως με την Τουρκία –επονομαζόμενη «κακός γείτονας»– καταδικάζουν την Ελλάδα σε μια χώρα συνεχούς επικινδυνότητας, καθιστώντας αναγκαία την παρουσία των ΕΔ για τη διασφάλιση της εδαφικής και εθνικής ακεραιότητας σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης:

... Επομένως, η εθνική άμυνα, ο στρατός, είναι κάτι αναγκαίο. Από τη στιγμή που έχουμε και έναν γείτονα ο οποίος είναι περίεργος. Η Ελβετία, ας πούμε... (Γ.Θ., Πολεμικό Ναυτικό [εφεξής ΠΝ])

... Δεν μας επιτρέπει η θέση που έχει η πατρίδα μας να είμαστε χαλαροί. Αν ήμασταν Ελβετία, ας πούμε, δεν θα είχαμε τέτοια προβλήματα, Αλλά τώρα έχουμε απειλές από όλα τα σύνορα... (Π.Σ., ΠΝ)

Την ήδη έντονη αυτή ανησυχία για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις δυναμίτισε, στα μάτια των συνεντευξιαζόμενων, τα τελευταία χρόνια η προσφυγική κρίση, η οποία επίσης γίνεται αντιληπτή ως εθνική απειλή που στοιχειοθετείται με βάση μια σειρά αιτιολογήσεων, όπως η πληθυσμιακή διάβρωση του πληθυσμού, η οικονομική επιβάρυνση της χώρας, η σύνδεσή της με την εγκληματικότητα (87,5%),⁶ η θεώρησή της ως υβριδική απειλή που γιγαντώνεται από την πολιτισμική και θρησκευτική διαφορά. Έτσι, οι πρόσφυγες και μετανάστες γίνονται αντιληπτοί ως ο απειλητικός Άλλος.

Η ελληνική αυτή ιδιαιτερότητα, λοιπόν, θεμελιώνεται στη γεωγραφική θέση, στις γεωπολιτικές σχέσεις με τους γείτονες και δη με την Τουρκία, αλλά όχι μόνο. Η πρόσφατη συμφωνία των Πρεσπών επιβεβαίωσε για πολλούς/ες την εθνική απειλή και τις επεκτατικές τάσεις των γειτόνων:

... Μαζί με το όνομα παίρνουνε οι Σκοπιανοί δικαιώματα τα οποία θα μας γυρίσουν μπουμέρανγκ. Από τα δικαιώματά τους στο Αιγαίο, μέχρι δεν ξέρω εγώ τι... (Α.Ν., ΠΝ)

Παρόμοιες απόψεις βλέπουμε να διατυπώνονται και στον επίσημο στρατιωτικό Τύπο:

6. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioly-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia>

... Ένα και μοναδικό το Εθνικό Αίτημα της μεγάλης κινητοποίησης: Να μην τολμήσουν οι αρμόδιοι κυβερνώντες να ξεπουλήσουν το όνομα της ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ. Η ΕΑΑΣ συνέβαλε ενεργά και συνέβαλε στην επιτυχία της... (Εθνική Ηχώ, μνημιαία έκδοση ΕΑΑΣ, 02/2018, φύλ. 652, σελ. 6)

... Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ είναι ΜΙΑ και είναι ΕΛΛΗΝΙΚΗ... (Εθνική Ηχώ, μνημιαία έκδοση ΕΑΑΣ, 02/2018, φύλ. 65, σελ. 12)

Σύμφωνα με το ερωτηματολόγιο που πραγματοποιήσαμε, το 72,5% των στελεχών των ΕΔ θεωρεί ότι η χώρα δέχεται εισβολή, ενώ το 82,5% συμφωνεί με τη φράση «παλιά κοιμόμασταν με τις πόρτες ανοιχτές»: ⁷ Αυτό το αίσθημα συνεχούς κινδύνου και ανασφάλειας, αφενός, καθιστά αναγκαία την ύπαρξη της υποχρεωτικής θητείας, και αφετέρου, καταδεικνύει την σημασία των ΕΔ για την εθνική ασφάλεια.

ΧΩΡΙΣ ΣΤΡΑΤΟ, ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΠΑΤΡΙΔΑ

Βάσει όσων αναδείχτηκαν παραπάνω, αποκτά νόημα μια φράση που επανέρχεται έντονα στο λόγο των στελεχών των ΕΔ: η αμετάκλητη σημασία του στρατού για την ύπαρξη του έθνους. Ο στρατός ως θεσμός και τα μέλη του γίνονται αντιληπτά ως θεματοφύλακες του έθνους και βασικότετοι πυλώνες προστασίας του. Όπως άλλωστε είπαν πολλοί/ες εκ των συνεντευξιαζόμενων, «χωρίς στρατό, δεν υπάρχει πατρίδα» :

... Και ο στρατός χωρίζει τη διαφύλαξη των ιδεών και της δημοκρατίας στην Ελλάδα... (Γ.Θ., ΠΝ)

... Είναι ένα λειτούργημα. Ειδικά για τη χώρα μας, γιατί όλες οι χώρες δεν είναι το ίδιο, και φυσικά, οι τελευταίες εξελίξεις τα τελευταία χρόνια επιβεβαιώνουν αυτό που θα πω, είναι ότι χωρίς ένοπλες δυνάμεις δεν θα υπήρχε έθνος, κράτος καθόλου... (Λ.Μ., Πολεμική Αεροπορία [εφεξής ΠΑ])

Η φράση αυτή, καταρχάς, επιβεβαιώνει μια ταύτιση στο φαντασιακό των εδαφικών ορίων της χώρας με την «ουσία» της χώρας, προτάσσοντας το όραμα «ένα κράτος, ένα έθνος». Αντιλαμβανόμενοι την «πατρίδα» μέσω της γεωγραφικής της οριοθέτησης –η οποία χρήζει της υπεράσπισης των ΕΔ–, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες, κατά συνέπεια, προάγουν εκλαϊκευμένες εθνικιστικές αντιλήψεις για το τι ορίζει την ελληνικότητα και την Ελλάδα. Παράλληλα, η αντίληψη του στρατού ως καθοριστικής σημασίας για την εθνική ασφάλεια,

7. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioy-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia>

και άρα στενά συνδεδεμένου με την εθνική «ουσία», αποκαλύπτει ένα έλλειμμα στην πρόσληψη του στρατού ως επαγγέλματος: Ο στρατός δεν γίνεται αντιληπτός ως ένα ακόμα επάγγελμα, αλλά ως ένα λειτουργήμα⁸ ύψιστης σημασίας και τιμής. Παρότι σε μεγάλο ποσοστό προβάλλουν τον επαγγελματισμό και την τεχνοκρατικού χαρακτήρα επιλογή του επαγγέλματος, οι συνεντευξιζόμενοι/ες δεν αποταυτίζουν τον στρατό από την έννοια του λειτουργήματος, θεωρώντας ότι αυτός διαφοροποιείται έντονα από τα άλλα επαγγέλματα. Οι ειδοποιοί διαφορές αφορούν τόσο τον ίδιο το χαρακτήρα του επαγγέλματος όσο και τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν το ιδεώδες του/της στρατιωτικού: αίσθημα καθήκοντος, υψηλά ιδανικά, πειθαρχεία, φιλοπατρία.

Το ζήτημα της φιλοπατρίας μάλιστα φαίνεται σημαντικό, καθώς μεγάλο ποσοστό των συνεντευξιζόμενων συμφώνησε ότι η φιλοπατρία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για να ασκήσει κάποιος/α αυτό το επάγγελμα, καθώς οι υψηλές απαιτήσεις και ο επερχόμενος κίνδυνος μπορούν να αντισταθμιστούν μόνο από την ικανοποίηση της προσφοράς προς την πατρίδα:

... Εεε, αγαπώ και την πατρίδα μου, φυσικά. Γιατί, αν δεν αγαπάς την πατρίδα σου, δεν πας σε μια στρατιωτική σχολή, είναι πολύ απλό... (Λ.Μ., ΠΑ)

... Βέβαια, πάντα την αγάπη για την πατρίδα, γιατί δεν είναι ένα επάγγελμα το οποίο μπορείς να το δεις καθαρά σε επίπεδο βιοποριστικό... (Δ.Π., Στρατός Ξηράς [εφεξής ΣΞ])

Όλα αυτά μάς δείχνουν ότι στο φαντασιακό των στελεχών του ο στρατός δεν νοείται ως απλά μια επαγγελματική σταδιοδρομία, αλλά ως ένα σύνθετο πεδίο εννοιών και ιδανικών, που τον διαφοροποιούν από το κοινωνικό σύνολο.

Το αίσθημα της φιλοπατρίας αναδεικνύεται ως αναγκαία προϋπόθεση για την επιλογή του επαγγέλματος, αλλά παράλληλα ο ίδιος ο χώρος των ΕΔ λειτουργεί με τρόπο που επιδιώκει την καλλιέργεια και την ανάπτυξη του αισθήματος αυτού. Με άλλα λόγια, άτομα και θεσμός αλληλεπιδρούν στη δημιουργία ενός αισθήματος που συνδέει τον στρατό με το έθνος και τα εθνικά ιδεώδη, λιγότερο ή περισσότερο:

... Το αίσθημα πατριωτισμού αυξάνεται, όταν εργάζεσαι για την πατρίδα. Στις κοινωνικές αντιλήψεις, νομίζω πως ναι, ότι επηρεάζει γενικά αυτός ο τρόπος ζωής... (Α.Χ., ΠΝ)

... Αν το έχεις έστω και λίγο, θα σ' το θεριέψει, θα σ' το κάνει, θα το μεγαλώσεις, θα σ' το καλλιεργήσει, θα σ' το μεγεθύνει πολύ. Αν δεν το έχεις καθόλου, θεωρώ ότι το πιθανότερο είναι να σε αποβάλει η ίδια η σχολή... (Λ.Μ., ΠΑ)

8. Από τους/τις δεκαπέντε συνεντευξιζόμενους/ες οι δεκατρείς δήλωσαν ρητά ότι το στρατιωτικό επάγγελμα αποτελεί λειτουργήμα.

... Σίγουρα, σίγουρα. Τα μαθήματα της Ιστορίας, τα οποία κάνεις, η επαφή κιόλας με τη θρησκεία, όλα αυτά δημιουργούν ένα πλέγμα το οποίο εκτιμώ ότι ενισχύει το αίσθημα της φιλοπατρίας. Αν το έχεις, θα σου το ενισχύσει... (Δ.Π., ΕΣ)

ΤΟ ΑΔΙΑΦΘΟΡΟ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΑΞΙΩΝ

Ως σχετικά απομονωμένος από την υπόλοιπη κοινωνία, φύσει και θέσει, ο στρατός γίνεται αντιληπτός ως κάτι το αδιάφθορο. Αφενός, η πολιτική και η οικονομική διαφθορά που μαστίζει το ελληνικό κράτος δεν έχει παρεισφρήσει στα στελέχη των ΕΔ, και αφετέρου, ο στρατός δεν έχει διαφθαρεί από την κοινωνική κρίση που γίνεται αντιληπτή ως κρίση αξιών:

... Όσο ο στρατός απέχει από το πολιτικό «γίγνεσθαι», ας το πούμε, είναι ένα περιβάλλον αποστειρωμένο και δεν έχει θέμα κακών κριτικών... (Γ.Σ., ΠΝ)

Η κρίση αξιών, σύμφωνα με τους/τις συνεντευξιαζόμενους/ες, εδράζεται σε πολλές κοινωνικές αλλαγές: στη διάσπαση της πυρηνικής οικογένειας με τη διευρυμένη είσοδο της γυναίκας στον εργασιακό χώρο, στην υπογεννητικότητα, στις νέες μορφές οικογενειακότητας (μονογονεϊκές, μη ετεροκανονικές οικογένειες), στην παρουσία θρησκείων με διαφορετικές εκδηλώσεις πίστης και ευσέβειας, στην έλλειψη φιλοπατρίας και λοιπών ιδανικών:

... Για την πατρίδα δεν ενδιαφερόμαστε, για τη θρησκεία δεν ενδιαφερόμαστε, για την οικογένεια δεν ενδιαφερόμαστε, όσο πάει χειροτερεύει το πράγμα, πιστεύω, για θρησκεία και πατρίδα... (Α.Ν., ΠΝ)

Η αντίληψη των υποκειμένων σχετικά με την κρίση αξιών είναι σημαντική, γιατί συμπίπτει με μια βαθιά εμπεδωμένη λογική που διέπει τα ακροδεξιά ιδεολογήματα, όπου οι αλλαγές δεν αναλύονται με κοινωνιολογικούς όρους, αλλά με όρους κρίσης του έθνους. Εν προκειμένω, η παγκοσμιοποίηση δεν γίνεται αντιληπτή ως μια νέα κοινωνική συνθήκη του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, αλλά ως μια εθνική κρίση, μια απειλή από τα «έξω», που θέτει σε κίνδυνο το έθνος.

Η κρίση αξιών, έτσι, εμφανίζεται ως το αντίπαλο δέος των παραδοσιακών –και εν προκειμένω, ελληνικών– αξιών, ως κάτι το ξένο, προϊόν ή και αιτία μιας νέας τάξης πραγμάτων:

... Η κρίση αξιών είναι συννυφασμένη με την παγκοσμιοποίηση. Και τα νέα πρότυπα που έχουν περάσει. Καμία σχέση δεν έχουν οι αξίες που είχαμε κάποτε ως έθνος. Δεν έχουμε την ίδια εθνική συνείδηση που είχαμε κάποτε. Έχουμε φύγει από τη θρησκεία που ήμασταν πιο προσκολλημένοι... (Η.Π., ΠΑ)

Η κρίση αυτή, που αποσαθρώνει την ελληνική κοινωνία, εντοπίζεται στην πολιτική και ιδεολογική παρακμή, τη ριζοσπαστικοποίηση, τη βία, την έλλειψη πειθαρχίας, ενώ τα αίτιά της ποικίλλουν: από τον εξευρωπαϊσμό και την αμερικανοποίηση, στη νέα τάξη πραγμάτων (βλ. παρακάτω) και την πληθυσμιακή αλλοίωση. Απέναντι σε αυτές τις νέες συνθήκες ο στρατός νοείται ως θεματοφύλακας ενός παραδοσιακότερου τρόπου ζωής και κοινωνικής ενσωμάτωσης:

... Η Ιστορία είναι δεδομένη, οι Ένοπλες Δυνάμεις είναι θεματοφύλακας. Η ιστορία του Ελληνικού Στρατού και παράλληλα των Ενόπλων Δυνάμεων είναι η ιστορία του ελληνικού έθνους... (Δ.Π., ΕΣ)

Έτσι, ο στρατός, παρότι συστατικό κομμάτι της κοινωνίας, διαφοροποιείται ως σώμα από αυτή, δημιουργώντας μια λογική ιδιαιτερότητας, που καταδεικνύει την έλλειψη κανονικοποίησής του ως ενός επαγγέλματος σαν όλα τα άλλα. Αυτό συντελείται κυρίως μέσω της θέασής του ως λειτουργήματος, όπως αναλύθηκε και παραπάνω:

... Σίγουρα δεν είναι δουλειά. Δεν είναι ένα οχτάωρο και φεύγω... (Ζ.Π., ΠΑ, για το αν ο στρατός είναι λειτούργημα)

... Σίγουρα το προσωπικό των Ενόπλων Δυνάμεων είναι μια ξεχωριστή κατηγορία... (Δ.Π., ΕΣ)

ΣΧΕΣΗ ΣΤΡΑΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Λόγω του βάρους της επταετίας της Χούντας των Συνταγματαρχών, στην οποία ο στρατός κατείχε εξέχοντα ρόλο, στη συλλογική μνήμη ο στρατός ταυτίζεται με μελανά, αντιδημοκρατικά σημεία της ελληνικής ιστορίας. Αυτό, σε συνδυασμό με τα έντονα εθνικά, πατριαρχικά, παραδοσιακά πρόσημα που συνοδεύουν το επάγγελμα, επηρεάζει τον τρόπο αντιμετώπισης του στρατού:

... Τα παλαιότερα χρόνια, δεν μπορώ να πω ότι ήταν αρκετά προσφιλής. Γιατί μετά τη Δικτατορία ο λαός, ας πούμε, όταν έβλεπε τον στρατιωτικό, έλεγε: «Εσύ ευθύνεσαι για αυτό που έγινε»... (Κ.Ξ., ΕΣ)

Αντίθετα, ο δεξιός και ακροδεξιός χώρος δείχνουν να συνομιλούν παραπάνω με τη ρητορική των ΕΔ (Χριστόπουλος, 2014) είτε αξιοποιώντας κοινά σημεία είτε, όπως αναφέρουν πολλά από τα υποκείμενα της έρευνας, παρερμηνεύοντας:

... Ίσως κάποιοι, προερχόμενοι από τα άκρα, από την Άκρα Δεξιά, θα επιθυμούσαν να προσεταιριστούν στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων... (Δ.Π., ΕΣ)

Η σχέση του Ελληνικού Στρατού και των πολιτών αλλάζει και ανά την επικράτεια. Σε μεθοριακές περιοχές, όπου το επίσημο κράτος απουσιάζει, η παρουσία του στρατού είναι εντονότερη και, ελλείψει κοινωνικών δομών, αυτός καλείται να καλύπτει ανάγκες της τοπικής κοινωνίας (δημόσια έργα, ιατρική περίθαλψη, ασφάλεια), δημιουργώντας έτσι μια στενότερη σχέση με την κοινωνία. Αντίθετα, στις μεγαλύτερες πόλεις η παρουσία του στρατού και η επαφή με τον κόσμο είναι μικρότερη:

... Στα χωριά που είναι πιο βόρεια κάνει πολλά πράγματα ο στρατός για τον πληθυσμό τον ντόπιο. Το μόνο, ας πούμε, σε δημόσια υπηρεσία που υπάρχει σε κάποια απομακρυσμένα χωριά είναι το κοντινό στρατόπεδο που μπορούν να πάνε στον γιατρό [...] οπότε το έχουνε συνδυάσει έτσι, ας πούμε. Πιο πολύ στρατό θα έχεις στη Θράκη παρά στην Αθήνα... (Κ.Π., ΠΙΝ)

Παράλληλα, οι πολιτικές εντάσεις με την Τουρκία και το μεταναστευτικό-προσφυγικό έκαναν εντονότερη την ορατότητα του στρατού στην καθημερινή ζωή, ενώ η ανάληψη ευθυνών από μεριάς του στρατού αναφορικά με την επιβολή της τάξης εμπίπτει σε μια τάση εξαγωγής του στρατού από τα στρατόπεδα και ανάθεσης αστυνομικών καθηκόντων σε αυτόν (Χριστόπουλος, 2014).

ΑΝΤΙΣΥΣΤΗΜΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Η κρίση εμπιστοσύνης απέναντι στο κράτος, στους θεσμούς, στα ΜΜΕ και στον επίσημο λόγο είναι χρήσιμη για την κατανόηση των τρόπων κατασκευής καίριων αντιλήψεων. Η έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στην πολιτική διαφάνεια και τη λειτουργία των θεσμών έχει έντονη παρουσία στον επίσημο και ανεπίσημο λόγο των στελεχών των ΕΔ. Σημαντική κρίνεται στο σημείο αυτό η σχέση του στρατού με την έννοια του έθνους-κράτους. Από την ίδρυση των εθνών-κρατών τον 19ο αιώνα, ο στρατός είναι συνυφασμένος με την ίδρυση και την προστασία τους. Έτσι, σε ένα συνεχώς πιο παγκοσμιοποιημένο, διεθνοποιημένο και αποκεντρωμένο περιβάλλον, τα υποκείμενα βιώνουν τις νέες συνθήκες ως κρίση των εθνών-κρατών. Την συνθήκη αυτή ενέτεινε η περίοδος της οικονομικής κρίσης της Ελλάδας, όπου η εθνική κυριαρχία μειώθηκε ακόμα περισσότερο. Η κρίση της πολιτικής, λοιπόν, εσωτερικεύεται από τα στελέχη των ΕΔ και εκδηλώνεται ως έλλειψη εμπιστοσύνης, επισφάλεια και εσωστρέφεια.

Παρότι –φύσει αλλά και λόγω του τυπικού πλαισίου των συνεντεύξεων– οι συνεντευξιαζόμενοι/ες δεν εξέφρασαν ριζοσπαστικές αντιλήψεις, κατέστη φανερό ότι το κράτος και οι θεσμοί του γίνονται αντιληπτά ως ένα διεφθαρμένο σώμα που δεν κινείται προς το συμφέρον των πολιτών. Κατά συνέπεια,

τα ΜΜΕ παρουσιάζονται ως φερέφωνα πολιτικών ή/και κομματικών συμφερόντων και ανάξια εμπιστοσύνης:

... Δεν εμπιστεύομαι. Είναι πολύ κατευθυνόμενο όλο αυτό... (Α.Χ., ΠΝ)

... Εξοργίζομαι από την κάλυψη που υπάρχει από τα ΜΜΕ τα οποία εννοείται είναι συστημικά... (Γ.Θ., ΠΝ)

Καταλύτη επιτάχυνσης της διάδοσης και της ορατής ανόδου του ανορθολογισμού και του αντισυστημισμού αποτέλεσαν η οικονομική κρίση και η περίοδος των μνημονίων, όπου κόμματα και ΜΜΕ έχασαν την εμπιστοσύνη της κοινωνίας, ενώ αναδύθηκε ραγδαία ο ακροδεξιός λαϊκισμός – ενδεικτικά, το 75% των ΕΔ έχει προκρίνει το Διαδίκτυο ως βασικό τόπο ενημέρωσης, έναντι των κεντρικών ΜΜΕ,⁹ απέναντι στα οποία δεν υπάρχει εμπιστοσύνη. Έκτοτε η διαχείριση του κράτους στο προσφυγικό και το μεταναστευτικό ζήτημα (όπου οι υφιστάμενες πολιτικές κρίθηκαν υπερβολικά ανεκτικές), η διαχείριση της συμφωνίας των Πρεσπών (η οποία κρίθηκε ως προδοτική από το 55% του δείγματος) και η πανδημία εκτόξευσαν το φαινόμενο. Ο αντισυστημισμός και ο ανορθολογισμός δεν αποτελούν ίδιον του στρατού, αλλά περισσότερο αντανακλούν την ευρύτερη κρίση των θεσμών, στην οποία εμπίπτουν και οι ΕΔ.

Τον αντισυστημικό λόγο συνοδεύουν ο ανορθολογισμός και η συνωμοσιολογία, τα οποία προσωποποιούνται στην επονομαζόμενη «Νέα Τάξη Πραγμάτων»:

... Οι κυβερνήσεις λαμβάνουν οδηγίες από αλλού... Νέα Τάξη Πραγμάτων [...]. Η μοναδική εταιρεία (ισραηλινή) ανέλαβε τρία πράγματα: τη δημιουργία του κομμουνιστικού κινήματος του Λένιν [...] και είχαμε και την έναρξη του φεμινιστικού κινήματος, ώστε η παιδεία που δίνεται στα παιδιά να είναι συστημική [...] ήτανε για να δημιουργηθεί ο παιδικός σταθμός. Στον παιδικό σταθμό τι μάθαινε, μάθαινε αυτό που είναι η Νέα Τάξη Πραγμάτων... (Γ.Θ., ΠΝ)

Ως τέτοια ορίζεται μια νέα πολιτική και κοινωνική συνθήκη που αποσαθρώνει τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, καθυποτάσσει τις εθνικές ελευθερίες και ταυτότητες, επιβάλλει νέα έμφυλα, θρησκευτικά, πολιτισμικά και ιδεολογικά πρότυπα:

... Στη Νέα Τάξη Πραγμάτων δεν υπάρχει η έννοια του έθνους, η έννοια του κράτους, υπάρχει η έννοια του συννοθυλεύματος και μιας πεποίθησης, και είναι συνήθως ισραηλινών συμφερόντων, εβραϊκών συμφερόντων... (Γ.Θ., ΠΝ)

9. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioy-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia>

... Ναι, είναι λοιπόν το μεταναστευτικό η Νέα Τάξη Πραγμάτων, είναι αυτή, δυστυχώς. Ο σκοπός είναι η αλλοίωση των πληθυσμών... (Λ.Μ., ΠΑ)

Εργαλεία της νέας τάξης πραγμάτων είναι η παγκοσμιοποίηση, η αθρόα μετακίνηση ατόμων (προσφυγική και μεταναστευτική κρίση), ο περιορισμός του ρόλου της Εκκλησίας, η αντίδραση στα εθνικά ιδεώδη. Όλα αυτά συγκροτούν αυτό που το 72,5% αντιλαμβάνεται ως πολιτισμική αλλοίωση.¹⁰ Η υβριδική αυτή απειλή γίνεται αντιληπτή ως οργανωμένο σχέδιο με αμφιλεγόμενα υποκείμενα δράσης (αλλά με αντισημιτικές αναφορές) και στόχο της αποτελεί, μεταξύ άλλων, και το ελληνικό έθνος:

... Το να έχουμε μεγάλη εισροή μεταναστών στην Ελλάδα είναι για να γίνει μελλοντικά η αλλοίωση του πληθυσμού έτσι ώστε να καταργηθούν σιγά σιγά οι θρησκευτικές παραδόσεις και οι αξίες, που έχει ο Έλληνας... (Γ.Θ., ΠΙΝ)

... Όσο μπαίνουν, θα αφομοιωθούν, οπότε θα είναι αρνητικό, γιατί θα χαθεί το ελληνικό στοιχείο. Δηλαδή, αν όντως μέινουν όλοι αυτοί εδώ και συνεχίσουν να έρχονται κι άλλοι, ναι, αυτό θα γίνει... (Α.Ν., ΠΙΝ)

Τέλος, αναφορικά με την ενσωμάτωση και την αναπαραγωγή ακροδεξιών ρητορικών στο στράτευμα, κρίνουμε ότι υπάρχει μια ποιοτική διαφοροποίηση αναφορικά με τον κλάδο και την ηλικία. Όπως καταλήγει και ο Χριστόπουλος (2014), «η παρουσία της Ακροδεξιότητας στο στράτευμα αφορά, όπως είδαμε, κυρίως τις νεότερες ηλικίες και τα χαμηλά κλιμάκια της ιεραρχίας».

ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑ, ΑΡΡΕΝΩΠΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΔ¹¹

Το φύλο αποτελεί σημαντική αναλυτική κατηγορία και πεδίο άσκησης εξουσίας σε κάθε κοινωνία. Έτσι και η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται να διακατέχεται από αυστηρά προσδιορισμένους έμφυλους ρόλους και στερεότυπα, έμφυλες διακρίσεις, ομοφοβία και σεξισμό (Ράλλη, 2020). Σημαντική για την κατασκευή και ενσωμάτωση των έμφυλων προκαταλήψεων στο ελληνικό πλαίσιο είναι και η Εκκλησία, αλλά και η συμβολικά σημαντική ελληνική,

10. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioly-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia>

11. Μιλώντας για φύλο στο παρόν κεφάλαιο, αναφερόμαστε κυρίως σε παραδοσιακές, cis, ετεροκανονικές νοηματοδοτήσεις του φύλου, καθώς όλοι/ες οι συνεντευξιαζόμενοι/ες είναι cis, straight υποκείμενα, στην πλειονότητά τους άντρες. Έτσι, όταν μιλάμε για φύλο και έμφυλους ρόλους εδώ, δεν εξαντλούμε τις έμφυλες κατασκευές και δυνατότητες, αλλά προσπαθούμε να δούμε τους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται το φύλο τους και τους έμφυλους ρόλους του, κυρίως μέσω της κατασκευής αρρενωπότητας και θηλυκότητας.

ετεροκανονική, πυρηνική οικογένεια, ενώ υιοθετείται και ένας λόγος δαιμονοποίησης του φεμινισμού.

... Οι μεγάλες νίκες της δεκαετίας του '70 και η άνοδος της Αριστεράς στην εξουσία είχαν κατενθουσιάσει τις γυναίκες. Μέσα σε χρόνο λιγότερο από είκοσι χρόνια οι φεμινίστριες είχαν να επιδείξουν πραγματικό θρίαμβο. Ο αριθμός των διαζυγίων αυξάνεται συστηματικά και ο παραδοσιακός γάμος κάνει το περιεχόμενό του. Με την αντισύλληψη και την άμβλωση οι γυναίκες της Δύσης βρέθηκαν να κατέχουν μια άνευ προηγουμένου εξουσία στην ιστορία της ανθρωπότητας... (Εθνική Ηχώ, μηνιαία έκδοση ΕΑΑΣ, 02/2021, φύλ. 687)

Οι έμφυλες προκαταλήψεις, φυσικά, γίνονται ορατές και στο λόγο των μελών των ΕΔ κυρίως αναφορικά με την είσοδο των γυναικών στο στράτευμα, η οποία δεν είναι υποχρεωτική και δεν υποστηρίζεται παρά κατ' εξαίρεση.

Η πλειονότητα των συνεντευξιαζόμενων –ανεξαρτήτως φύλου¹² υποστηρίζει ότι η στράτευση των γυναικών δεν οφείλει να είναι υποχρεωτική:

... Για τις γυναίκες, ε; Υποχρεωτική, όχι, αλλά νομίζω να υπάρχει επιλογή. Δεν λέμε: «Τα γυναικόπαιδα πίσω;» (Α.Χ., ΠΝ)

Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός ότι ο λόγος περί επιτακτικότητας και επικινδυνότητας (όπως αναλύθηκε παραπάνω) αναφορικά με την ελληνική ιδιαιτερότητα εδώ παραγκωνίζεται προκειμένου να διατηρηθούν τα έμφυλα αφηγήματα και στερεότυπα σε σχέση με τις γυναίκες:

... Εμένα μη μου βάζεις ισότητες και ιστορίες, εγώ τη γυναίκα τη βλέπω σαν γυναίκα πάντα, οπότε πιστεύω λοιπόν ότι, αν έχουμε μια κοπελίτσα στο υποβρύχιο, εγώ κι ο Χ τότε πιτσιρικάδες δεν θα την βλέπαμε σαν τίποτε άλλο παρά μόνο σαν γυναίκα... (Γ.Σ., ΠΝ)

Επιπλέον, οι γυναίκες, παρότι πλέον έχουν ενταχτεί σε όλα σχεδόν τα Όπλα και τα Σώματα των ΕΔ, κρίνονται ακατάλληλες για σειρές θέσεων πιο μάχιμων, λόγω «φύσης», «βιολογικών» διαφορών και μητρικού ρόλου.¹³ Δηλαδή, παρότι υπάρχει ένας προσανατολισμός προς την επαγγελματοποίηση, όπως αναφέρεται παραπάνω, οι παγιωμένοι, παραδοσιακοκρατικοί έμφυλοι ρόλοι διατηρούν την ηγεμονία τους:

12. Δεν διαπιστώνουμε, γενικώς, ποιοτική διαφορά απόψεων ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες συνεντευξιαζόμενους/ες.

13. Για τη σχέση πατριαρχίας και βιολογικιστικού λόγου, βλ. Potts, M. – Campbell, M. (2008). *The origins and future of patriarchy: the biological background of gender politics*.

... Να μπαίνουν σε θέσεις συγκεκριμένες, [...] σε άλλες χρήσεις, για μένα προσωπικά πρώτα είναι ο ρόλος της μητέρας, που είναι αυτός ο υπέρτατος ρόλος, και μετά το να είναι στρατιωτικός... (Γ.Θ., ΠΝ)

... Διεκδικείς ένα δικαίωμα, δεν θα το πάρεις αυτό το δικαίωμα, γιατί, άμα σ' το δώσω, σταμάτησαν τα πάντα να λειτουργούν, δηλαδή φαντάσου τώρα μια ιπτάμενη, να γίνεται μια εισροή από την Τουρκία και να πρέπει να πάει να κάνει αναχαίτιση και να λέει: «Έχω περίοδο»... (Α., ΠΟΕΣ)

... Η σύζυγος, η αδερφή, η μητέρα έχει έναν άλλο κοινωνικό ρόλο για μένα. Αυτά τα πρότυπα με τα οποία η ελληνική κοινωνία γαλουχήθηκε για δεκαετίες, για αιώνες ίσως... (Ζ.Π., ΠΑ, περί στράτευσης γυναικών)

Κατ' αντιστοιχία, άτομα με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό ή ταυτότητα φύλου συνδέονται με την παρέκκλιση και την πρόκληση, και καλούνται να επιτελέσουν ετεροκανονικά και κρυφά την ταυτότητά τους προκειμένου να μη γίνουν θύματα διάκρισης.¹⁴

... Δεν με πειράζει τι κάνει ο άλλος στο κρεβάτι του, δεν με αφορά καν, στη δουλειά του να είναι σωστός... (Σ.Μ., ΠΝ)

... Γενικώς, δεν έχω κανένα πρόβλημα με τη σεξουαλική προτίμηση του καθενός. Πρόβλημα έχω να προσπαθεί με χυδαίο τρόπο να περάσει τη σεξουαλική του προτίμηση δημοσίως... (Γ.Γ., ΠΝ)

Φυσικά, η στάση αυτή εμπίπτει, αφενός, σε κεκαλυμμένες ομοφοβικές αντιλήψεις, και αφετέρου, στην αντρική ομοιογένεια την οποία επικαλείται ο λόγος του στρατού. Σε ένα περιβάλλον παραγωγής και προβολής αρρενωπότητας, η ομοφυλοφιλία οφείλει να συγκαλύπτεται με τρόπο ώστε να μην αμφισβητεί το παραγόμενο ετεροκανονικό δόγμα. Ενδεικτικά, το 87,5% δηλώνει κατά της τεκνοθεσίας από ομόφυλα ζευγάρια, ενώ μόλις το 52,5% δηλώνει υπέρ του δικαιώματος στο γάμο τους.¹⁵

Πέραν αυτών των στοιχείων, που, φυσικά, εντοπίζονται και στον στρατό, προκρίνεται η ερμηνεία ότι το φύλο αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο στη σύσταση της ταυτότητας και του χαρακτήρα των ΕΔ, ιδίως μέσω της κατασκευής της αρρενωπότητας.

Όντας ένα παραδοσιακά αντρικό και ανδροκρατούμενο επάγγελμα, ο

14. Βλ. για παραπάνω, Bulmer, S. (2017). "Sexualities in State Militaries". Στο Rachel Woodward – Claire Duncanson (επιμ.) (2017). *The Palgrave International Handbook of Gender and the Military*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan UK, σσ. 163-176.

15. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioy-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia>

χώρος του στρατού είναι στενά συνδεδεμένος με την κατασκευή και την ανα- παραγωγή της τοξικής αρρενωπότητας (Hinojosa, 2010). Ταυτίζοντάς τη με τα ιδανικά του ρόλου του στρατιωτικού, μέσω της πειθαρχίας, της αυστηρότητας και της λακωνικότητας, η αρρενωπότητα παρουσιάζεται ως απαραίτητη συν- θήκη και στόχος (Rouynette, 2020). Πώς, όμως, κατασκευάζει ο στρατός αυτή την αρρενωπότητα; Βασικό σημείο θεωρούμε ότι αποτελεί η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, η οποία λειτουργεί ως διαβατήριο τελετουργία («rite of passage»: Turner, 1967) από τη σφαίρα της νεαρότητας στη σφαίρα της ώρι- μης ανδρικότητας. Όπως, άλλωστε, επαναλαμβάνεται από τους/τις συνεντευ- τιαζόμενους/ες, «στον στρατό πας παιδί και γίνεσαι άντρας»:

... Είναι καλό για κάθε άντρα να ολοκληρώνεται στο πλαίσιο ενός στραώνα. Αυτό που δημιουργήθηκε από τη αρχαία Σπάρτη έως και τώρα... (Γ.Θ., ΠΝ)

... Δώδεκα μήνες είναι λίγοι, σαράντα έπρεπε να τους να τους έχουν μπας και μάθουν, να γίνουν λίγο άντρες... (Γ.Σ., ΠΝ)

... Η θητεία, μια τελετή κοινωνικής μύησης ειδικά σε εποχές που δεν υπάρ- χουν ισοδύναμες διαδικασίες στο κοινωνικό επίπεδο που να σε ενηλικιώ- νουν, να έχουνε το ισοδύναμο, που κάναμε παλιά, όταν ζούσαμε σε φυλές, των τελετών ενηλικίωσης... (Κ.Π., ΠΑ)

Η σημασία της στρατιωτικής θητείας κατέχει κεντρικό ρόλο στην κατα- σκευή της αντρικής ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία. Πέραν του ότι απο- τελεί μια προνομιακή θέση των ανδρών, μέσω αυτής θεωρείται ότι ολοκληρώ- νεται η αντρική ταυτότητα:

... Το βασικότερο είναι ότι με πήρε παιδί και με έκανε άντρα σε πολύ λίγο χρονικό διάστημα... (Σ.Μ., ΠΝ)

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνδέει με ιδιαίτε- ρο τρόπο τον αντρικό ρόλο με το έθνος, αναπαράγοντας την ιδεολογία και τη θεσμική πραγματικότητα της πατριαρχίας: Οι άντρες παρουσιάζονται σαν προστάτες του έθνους και των αδύναμων στοιχείων του, σαν μάχιμη ομάδα άμυνας και επίθεσης. Παρότι φυσικά δεν συμμερίζονται όλα τα υποκείμενα αυτές τις ταυτίσεις, η έρευνα αυτή προκρίνει ότι ο στόχος της στρατιωτικής θητείας είναι να παραγάγει σχέσεις μεταξύ της αντρικής και της εθνικής ταυ- τότητας, θεμελιωμένες ακριβώς στις στερεοτυπικές αντιλήψεις περί αρρενω- πότητας:

... Ο νέος θα προσφέρει στην πατρίδα και η πατρίδα θα χαρίσει στον νέο εφό- δια για τη μελλοντική του ζωή... (Σ.Μ., ΠΝ)

... Η υποχρεωτική στράτευση, λοιπόν, για μένα είναι υπέρτατο αγαθό που μπορεί να προσφέρει προς την πατρίδα... (Ζ.Π., ΠΑ)

... Μη ρωτάς τι μπορεί να κάνει η πατρίδα για εσένα, ρώτα τι μπορείς να κάνεις εσύ για την πατρίδα... (Σ.Μ., ΠΝ)

Επιπλέον, η στρατιωτική θητεία ως κοινωνικός χώρος και χρόνος δημιουργεί μια ιδεατή σφαίρα ανδρικότητας, μέσω της και χάρη στην αναπαραγωγή της «κουλτούρας του αδερφού» («broculture»: Sorcher, 2013). Στο φανταστικό, ο στρατός είναι ο χώρος όπου οι άντρες αποκτούν τις πιο στενές φιλίες, όπου ολοκληρώνεται και επιβεβαιώνεται η αντρική τους ταυτότητα και όπου ανταποδίδεται το εθνικό χρέος. Πλην της τελευταίας, ο στρατός αυτός καθαυτόν θεμελιώνεται στην αρρενωπότητα (Reit, 2019). Με αυτό το δεδομένο, δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός ότι η πλειονότητα των στελεχών των ΕΔ αποκτά οικογένεια, συχνά με πολλά παιδιά, αναπαράγοντας ένα παραδοσιακό πρότυπο οικογενειακότητας:

... Συγκεκριμένο αξιακό μοντέλο το οποίο υπήρχε στην ελληνική κοινωνία και ήταν βασικά η οικογένεια. Μια οικογένεια με ιδεώδη χριστιανικά... (Ζ.Π., ΠΑ)

... Το σύνθημα «πατρίδα-θρησκεία-οικογένεια» ξέρεις πάρα πολύ καλά πόσες φορές έχει παρερμηνευτεί. Αν κάτσουμε και το συζητήσουμε μαζί, είναι μια παράδοση η οποία είναι στην Ελλάδα χρόνια... (Λ.Μ., ΠΑ)

Οι έμφυλες αυτές κατηγορίες και νοηματοδοτήσεις θεωρούμε ότι βρίσκονται σε απόλυτη σύμπτωση με τα παραδοσιακά κελεύσματα που υιοθετούνται και προκρίνονται και από τον ακροδεξιό λόγο. Παράλληλα, οι παραδοσιακές αυτές «αξίες» συχνά θεωρούνται ότι χάνονται από νέα πρότυπα, όπως αναλύθηκε αναφορικά με τη «Νέα Τάξη Πραγμάτων». Εδώ θα μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε και τους φόβους υπογεννητικότητας, για να αντιληφθούμε τις σχέσεις μεταξύ φύλου και εθνικής συνέχειας (εθνοπατριαρχία). Οι αμφισβητούμενοι έμφυλοι ρόλοι (με την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας) φέρνουν ως αποτέλεσμα την υπογεννητικότητα, η οποία, σε συνδυασμό με την πληθυσμιακή αλλοίωση της υβριδικής απειλής από την είσοδο προσφύγων και μεταναστών, αλλά και τη μετανάστευση Ελλήνων υψηλής εξειδίκευσης προς το εξωτερικό (braindrain), καταδικάζει την εθνική ομοιογένεια και συνέχεια:

... Όμως, η πατρίδα χάνεται... (Λ.Μ., ΠΑ)

... Ο πληθυσμός στην Ελλάδα θα μειωθεί. Και ο άντρας και η γυναίκα έχουν επαγγελματική καριέρα που πολλές φορές τη βάζουνε πάνω από την οικογένεια... (Η.Π., ΠΑ)

... Σε λίγο θα είμαστε μια Ελλάδα χωρίς Έλληνες. Πόσοι Έλληνες φεύγουν έξω για να βρουν μια καλύτερη ζωή και έρχονται εδώ πέρα μετανάστες;... (Α.Ν., Π.Ν)

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

Παρότι οι μη παραδοσιακοί έμφυλοι προσδιορισμοί αποτελούν πάντοτε μια ετερότητα (De Beauvoir, 1949), θεωρούμε ότι στην αντίληψη των συνεντευξιζόμενων μας ο πιο σημαντικός Άλλος είναι ο θρησκευτικός και εθνικός Άλλος. Υπάρχει μια σαφής μεταστροφή της πηγής της εθνικής επικινδυνότητας από τον ψυχροπολεμικό κομμουνιστικό κίνδυνο στον κίνδυνο της υπαγωγής σε άλλη θρησκεία από την επικρατούσα. Ο θρησκευτικός Άλλος προσωποποιείται απόλυτα στον/στη μουσουλμάνο/α άλλο, καθώς στην Ευρώπη η ετερότητα κατασκευάζεται πρωτίστως με πολιτισμική-θρησκευτική αναφορά και συγκεκριμένα το Ισλάμ (Mirhosseini, 2015). Αν και θρησκευτικές και εθνοτικές μειονότητες υπηρετούν στο στράτευμα και έχουν ενσωματωθεί στην ελληνική κοινωνία, το Ισλάμ θεωρείται μια ανυπέβλητη ετερότητα που εμποδίζει την ουσιαστική ενσωμάτωση:

... Μιλάμε τώρα για μετανάστες με διαφορετική κοσμοθεωρία και αντίληψη, διότι, ως γνωστόν, το Ισλάμ είναι αξιακό και πολιτικό σύστημα πέρα από θρησκεία... (Γ.Γ., Π.Ν)

Τις υπάρχουσες αυτές προκαταλήψεις δυναμιτίζουν οι έντονες σχέσεις με την Τουρκία. Το τουρκικό κράτος θεωρείται ότι εργαλειοποιεί το μεταναστευτικό και προσφυγικό ζήτημα για να ασκεί πολιτικές πιέσεις στην Ελλάδα, ενώ δεν είναι λίγοι/ες αυτοί/ες που θεωρούν ότι οι άνθρωποι που εισέρχονται στη χώρα αποτελούν άμεσο κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια. Η θρησκευτική ταυτότητα εδώ είναι το σήμα κατατεθέν του «εχθρικά κείμενου» Άλλου, ο οποίος σε συνέργεια με το τουρκικό κράτος θα κηρύξει πόλεμο στη χώρα εκ των έσω:

... Με το θέμα της θρησκείας, είναι ένα άλλο θέμα. Σε άλλη χώρα δεν θα το συζητούσαμε, στην Ελλάδα είναι λίγο μπερδεμένο [...] η εθνική ταυτότητα... μάλλον η ιθαγένεια και μόνο δεν φτάνει για να θεωρηθεί κάποιος ότι είναι Έλληνας, οπότε μπορεί να υπηρετήσει την πατρίδα του. Όχι, γιατί ίσως δεν τους έχουμε κάνει εμείς να νιώσουν πραγματικά Έλληνες, νιώθουν Τούρκοι... (Σ.Μ., Π.Ν)

... Αυτοί μια διαταγή περιμένουν, «σκοτώστε τους άπιστους», είκοσι πέντε χιλιάδες κόσμος, βέβαια, μπορεί είναι και γυναίκες και παιδιά, αλλά όλοι αυτοί από ένα μαχαίρι να πάρουν... Μπορεί να μη γίνει, αλλά έχουν αυτό το

«πιστεύω», ή είναι μουσουλμάνοι, ή είναι άθεοι, άρα δεν τους νοιάζει να σκοτώσουν, και οι μουσουλμάνοι περιμένουνε αυτό... (Ρ.Σ., ΠΑ)

Αυτό το καθεστώς φόβου, καχυποψίας και ετεροποίησης του θρησκευτικού Άλλου συνομιλεί με τη γενικότερη ισλαμοφοβία που αναπτύσσεται και εκδηλώνεται σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη (Sajid, 2005). Ενδιαφέρον είναι να επισημανθούν και η μετατόπιση από τον αντισημιτισμό στην ισλαμοφοβία (Green, 2010· Hafez, 2019) και ο τρόπος που συνομιλούν σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον με τη συνωμοσιολογία. Παράλληλα, το ίδιο το στρατεύμα μεριμνά για τη διασφάλισή του, μη δίνοντας σε μουσουλμάνους που στρατεύονται καίριες θέσεις, σημείο που αντανακλά τις υπάρχουσες αντιλήψεις:

... Δεν γίνεται να είναι μουσουλμάνοι... δεν παίρνουνε όπλο. Ήτανε στα ΚΑΑΥ, γιατί εκεί δεν κάνουνε σκοπιές, κατάλαβες;... (Ρ.Σ., ΠΑ)

... Άρα λοιπόν δεν θα τους βάλουν σε κάποιες κρίσιμες ειδικότητες, έτσι; Αυτό εννοώ. Γιατί εκεί μπορεί να υπάρχει μια υποψία ότι κάτι μπορεί να πάει στραβά... (Λ.Μ., ΠΑ)

... Η πολιτεία, σε περίπτωση, ξέρω 'γω, μιας σύγκρουσης, επειδή ενδεχομένως δεν θα είναι σίγουρη για το τι ρόλο θα παίξει ο μουσουλμάνος, έχει τα σχέδιά της. Ήτάξει, σεβαστά... (Κ.Ξ., ΣΞ)

Θεωρούμε ότι στο σημείο αυτό εντοπίζεται μια μετατόπιση της ετερότητας: Ο απόλυτος Άλλος δεν χαρακτηρίζεται πλέον (τόσο) από το χρώμα, την εθνοτική ταυτότητα, ακόμα και το φύλο, όσο από τη θρησκευτική ταυτότητα του Ισλάμ. Η μετατόπιση αυτή συνάδει με την ευρωπαϊκή τάση, αλλά παράλληλα υποστηρίζεται από παραδοσιακές απειλητικές ετερότητες, που στην Ελλάδα συγκροτούνται με βάση την εθνικότητα: πρωτίστως, την τουρκική και, δευτερευόντως, άλλες γειτονικές βαλκανικές ταυτότητες, όπως η βουλγαρική και η αλβανική. Ενδεικτικά, το 92,5% των στελεχών των ΕΔ που απάντησαν το ερωτηματολόγιο κρίνει ως εχθρικά προσκείμενες όλες τις γειτονικές μας χώρες.¹⁶ Η ετερότητα στο ελληνικό συμφραζόμενο δεν θεμελιώνεται στη βάση της φυλής, όπως στις πρώην αποικιοκρατικές δυνάμεις, αλλά στη βάση εθνικών ανταγωνισμών:

... Η Ελλάδα απειλείται από όλους τους γείτονές της, με διαφορετικούς τρόπους. Ευθέως από την Τουρκία [...]. Έχουμε ένα τόξο γύρω μας, όπως περιέγραφα, Τουρκία-Αλβανία-Σκόπια-Βουλγαρία, οι οποίοι είναι όλοι εχθροί, κανείς δεν είναι φίλος, έτσι;... (Λ.Μ., ΠΑ)

16. Βλ. <https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioly-logoy-stin-ellada-fylo-mmme-enoples-dynameis-ekklisia>

Πέραν της ανυπέρβατης για πολλούς/ές θρησκευτικής αυτής διαφοράς, η κατασκευή εθνικής ταυτότητας είναι η μόνη που μπορεί να γεφυρώσει τις πολλαπλές ταυτότητες των Άλλων. Με την εθνική-εθνοτική ομοιογένεια να φαντάζει όλο και πιο αδύναμη, οι συνεντευξιαζόμενοι/ές μας προκρίνουν τη σημασία της εθνικής συνείδησης, ως πλέον σημαντικής, ικανής να υπερκεράσει τις άλλες διαφορές. Μόνη εξαίρεση στον κανόνα αυτό μπορεί να αποτελέσει, όπως αναλύθηκε, η μουσουλμανική θρησκευτική ταυτότητα. Θεωρούμε ότι αυτό το νέο στοιχείο δυνατότητας της εθνικής ταυτότητας να καλύψει το κενό που δημιουργεί η ετερότητα αποτελεί νέο στοιχείο που προκύπτει αναγκαστικά από τις κοινωνικές συγκυρίες της τελευταίας δεκαετίας:

... Το να μην είσαι χριστιανός δεν πάει να πει ότι δεν είσαι Έλληνας και δεν αγαπάς την Ελλάδα. Μπορείς να είσαι ό,τι θέλεις και να αγαπάς την Ελλάδα. Γιατί το βασικό αυτό είναι για να είσαι στρατιωτικός, να αγαπάς την Ελλάδα... (Α.Χ., ΠΝ)

... Ιδεολογικό και το αίσθημα φιλοπατρίας παραπάνω από ενδεχομένως άλλα χαρακτηριστικά [...] τι έλεγαν και οι αρχαίοι ημών πρόγονοι και ο Ισοκράτης; Ποιος είναι Έλληνας; Αυτός που έχει τύχει της ελληνικής παιδείας... (Γ.Θ., ΠΝ)

Παρότι το αφήγημα ενός έθνους-κράτους παραμένει ιδεατό, η παγκοσμιοποίηση και η μετακίνηση ανθρώπων το καθιστά όλο και πιο μακρινό. Σε αυτό το καθεστώς αποδόμησης η εθνική συνείδηση λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος που κρατά ενωμένο το κοινωνικό σύνολο. Μέσω της υπογράμμισης της σημασίας της εθνικής ταυτότητας, ο στρατός συνδέεται με την ακροδεξιά ρητορική, δημιουργώντας συμμαχίες με σημαντικές ιδεολογικές συνέπειες. Παράλληλα, μας καταδεικνύει ξανά, όπως αναλύθηκε παραπάνω, ότι η εθνική συνείδηση και το στρατιωτικό επάγγελμα είναι στενά συνδεδεμένα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνα για τους λόγους των στελεχών των ΕΔ και τη σχέση τους με τις ακροδεξιές ρητορικές προσέφερε τρία βασικά συμπεράσματα αναφορικά με τη δομή του θεσμού και τον τρόπο που αυτή καθορίζει την ενσωμάτωση και την αναπαραγωγή ακροδεξιών ρητορικών. Η δομή του θεσμού και η σύνδεσή του με την εθνική προστασία και ακεραιότητα, όπως αποτυπώνονται στο θυμικό των στελεχών των ΕΔ, κατασκευάζει μια συνεχή αίσθηση κινδύνου και απειλής. Μέσω της σκιαγράφησης των γειτονικών χωρών ως αρνητικά διακείμενων προς την Ελλάδα αλλά και της αίσθησης εθνικού καθήκοντος, που ενσωματώνουν πλήρως, τα στελέχη των ΕΔ βρίσκονται σε μια συνεχή κατάσταση αβεβαιότητας και κινδύνου.

Η αντίληψη αυτή καθιστά πιο εύκολα ενσωματώσιμες τις ακροδεξιές ρητορικές, καθώς οι έννοιες του κινδύνου της πολιτισμικής αλλοίωσης, της εθνικής εισβολής, της υβριδικής απειλής λόγω προσφυγικής-μεταναστευτικής κρίσης επανέρχονται συνεχώς. Παράλληλα με αυτά, οι συνεντευξιαζόμενοι/ες στην πλειονότητά τους αντιλαμβάνονται μία σειρά από κοινωνικές αλλαγές ως μια σταδιακή υποβάθμιση αξιών και ιδανικών, που προσωποποιείται στην έννοια της «Νέας Τάξης Πραγμάτων». Βιώνουν τις κοινωνικές αλλαγές που έχουν φέρει η παγκοσμιοποίηση, η οικονομική κρίση, η σταδιακή ενσωμάτωση της Ελλάδας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και η μεγαλύτερη αναγνώριση και αποδοχή των επιμέρους ταυτοτήτων (φύλου, φυλής, θρησκείας κτλ.) ως αποσάθρωση. Έτσι, η βίωση των κοινωνικών αλλαγών με όρους κρίσης συνομιλεί με την κρίση του έθνους-κράτους στην παγκοσμιοποιημένη, διεθνοποιημένη, αποκεντρωμένη κοινωνία. Με τον στρατό να είναι συνυφασμένος με το έθνος-κράτος (από την ανάδυση των εθνών-κρατών τον 19ο αιώνα), η μείωση του ρόλου του δευτέρου βιώνεται ως κρίση από τον πρώτο, πράγμα που εντάθηκε την περίοδο της οικονομικής κρίσης, με τη μείωση της ελληνικής κυριαρχίας.

Από την άλλη, θεωρούμε ότι η οπτική αυτή συνάδει με τα ρητορικά μοτίβα της Άκρας Δεξιάς, όπου οι κοινωνικές αλλαγές δεν αναλύονται με όρους κοινωνιολογικούς, αλλά με όρους κρίσης του έθνους. Οι θεωρήσεις αυτές συνομιλούν με ακροδεξιά αφηγήματα, καθώς τα μέλη των ΕΔ ενσωματώνουν την ανάγκη προστασίας μιας στερεοτυπικής, «παραδοσιακής» ανάγνωσης της εθνικής ταυτότητας και αναπαράγουν διχοτομήσεις όπως «εμείς-αυτοί», «παλιά-τώρα», με ένα ιδανικό παρελθόν να αντιπαρατίθεται σε ένα συνεχώς χειρότερο παρόν και μέλλον.

Λόγω της θέσης του και της σύνδεσής του με το έθνος, ο στρατός ως σώμα ενσωματώνει τις ακροδεξιές ρητορικές υπό ένα βασικό πρίσμα: αυτό του εθνικισμού. Οι ετερότητες, οι μισαλλοδοξίες και οι προκαταλήψεις, οι αγκυλώσεις σε συντηρητικούς λόγους διαπερνώνται από την αίσθηση καθήκοντος προς το έθνος. Με αυτό τον τρόπο οι εξωτερικές απειλές βιώνονται από τους/τις συνεντευξιαζόμενους/ες ως κάτι που απειλεί το έθνος ως ενότητα, οι νέες κοινωνικές συνθήκες (όπως οι νέες μορφές οικογενειακότητας ή θρησκευτικότητας) παρουσιάζονται ως κάτι που απειλεί τις εθνικές αξίες, τα νέα ευρωπαϊκά πρότυπα αντιπαρατίθενται με τα εθνικά ιδεώδη.

Η στοιχειοθέτηση όλων αυτών των λόγων στον εθνικισμό δεν είναι τυχαία. Στο εθνικό πλαίσιο, οι ετερότητες στηρίζονται σε εθνικά αφηγήματα και εθνικές πολιτικές, ειδικά αναφορικά με τη σχέση με τον Άλλο. Έτσι, η ετερότητα στην Ελλάδα δεν τίθεται, φέρ' ειπείν, στο ζήτημα της φυλής (όπως σε άλλες πρώην αποικιοκρατικές δυνάμεις), αλλά σε πολιτικές που αφορούν τα εθνικά σύνορα και τις εθνικές δυναμικές στα Βαλκάνια. Για το λόγο αυτόν, οι λόγοι περί απειλής συνομιλούν απόλυτα με το εθνικιστικό

δόγμα, ενώ παράλληλα οι ρατσισμοί απευθύνονται στους εθνικά Άλλους γείτονες.

Εδώ εντοπίζονται επίσης δύο πολύ ενδιαφέροντα σημεία, που αφορούν τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της ετερότητας. Η θρησκευτική, έμφυλη, εθνοτική ετερότητα μπορεί να υπερκεραστεί από την εθνική ομοιότητα και συνείδηση. Στα μάτια των συνεντευξιαζόμενων, η εθνική συνείδηση και η σχέση με την πατρίδα είναι η καθοριστική συνθήκη που μπορεί να εξωραΐσει όλες τις άλλες διαφορές. Με τον τρόπο αυτό, δίνεται διπλό βάρος στην έννοια του έθνους και στη σχέση με αυτό, ενώ υπογραμμίζεται η σημασία της εθνικής παιδείας και της φιλοπατρίας. Η οπτική αυτή είναι μια νέα μετατόπιση στο χώρο των ΕΔ, καθώς εκτιμούμε ότι παλιότερα οι ετερότητες αυτές θεωρούνταν αξεπέραστες, ενώ τώρα μπορούν να υπερκεραστούν από την εθνική ταυτότητα και συνείδηση. Η μετατόπιση αυτή είναι βασική για τη δομή του στρατού, καθώς το εθνικό αίσθημα θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για το επάγγελμα. Μοναδική εξαίρεση στην παραπάνω οπτική αποτελεί το Ισλάμ, με τη μουσουλμανική ταυτότητα να αποτελεί, για τα υποκείμενα της έρευνάς μας, μια ανυπέρβλητη ετερότητα. Η ισλαμοφοβία αυτή, αφενός, ακολουθεί το ευρωπαϊκό παράδειγμα, και αφετέρου, υποδαυλίζεται από τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, καταδεικνύοντας ότι ακόμα και αυτή η μορφή διάκρισης διαπερνάται από εθνικά συμφέροντα και πολιτικές. Έτσι, παρότι η προκατάληψη απέναντι στο Ισλάμ δεν είναι ελληνικό μονοπώλιο, τεκμαίρεται κυρίως από μια γεωπολιτική συνθήκη και από μια σκιαγράφηση του μουσουλμάνου Άλλου ως *a priori* εχθρικού.

Η έρευνα κατέδειξε τα παρακάτω συμπεράσματα, αναφορικά με τον τρόπο σκέψης των στελεχών των ΕΔ αλλά και της δομής του θεσμού. Από αυτά ένα είναι το κεντρικότερο, καθώς αιτιολογεί την ύπαρξη τόσων ιδιαιτεροτήτων. Ο στρατός στην Ελλάδα δεν είναι ένας πλήρως επαγγελματοποιημένος χώρος, δεν είναι ένα επάγγελμα σαν όλα τα άλλα. Καθορίζεται από έντονες συμβολικές, πολιτικές, ιδεολογικές προεκτάσεις που καθορίζουν τόσο την σχέση με την ελληνική κοινωνία και την πολιτική, όσο και τον τρόπο που τα ίδια τα στελέχη αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους. Το επάγγελμα γίνεται αντιληπτό ως ένα λειτούργημα υπέρτατης τιμής, καθώς είναι άρδην συνυφασμένο με το εθνικό χρέος της προστασίας, ενώ τα στελέχη γίνονται αντιληπτά ως θεματοφύλακες της ελληνικότητας, της εθνικής «ουσίας», μέσα σε κοινωνικές συνθήκες που συνεχώς αλλάζουν. Η αντίληψη αυτή του θεσμού τον καθιστά μια σφαίρα εκτός της κοινωνίας, με τις δικές της αναπαραστάσεις, τη δική της κουλτούρα και τους δικούς της τρόπους λειτουργίας.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αβδελά, Ε. (2006). *Διά λόγους Τιμής*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Αποστολίδης, Π. (2007). *Οι Υπηρεσίες Πληροφοριών στο Εθνικό Σύστημα Ασφάλειας: Η περίπτωση της ΕΥΠ*. ΕΛΙΑΜΕΠ, Διαθέσιμο στο http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2008/07/apostolidies_eyr_gr.pdf, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Βερέμης, Θ. «Οι στρατιωτικές επεμβάσεις στη φιλολογία των κοινωνικών επιστημών» (βιβλιοκρισία), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 58 (1985), σσ. 187-191.
- Βερέμης, Θ. (2000). *Στρατός στην ελληνική πολιτική*. Αθήνα: Κούριερ.
- Γαζή, Ε. (2011). «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)», *Ενθέματα* (2011). Διαθέσιμο στο https://enthemata.wordpress.com/2011/03/13/gazi/?fbclid=IwAR3gdOXH7C1cLs9prtynYqX4fWcZ_NbqznmMPfzA36zecc-vh0vmCgq4xIO, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Θεοφιλόπουλος, Θ. (2012). «Αντισυστημικότητα και εξτρεμιστικά φαινόμενα στην Ελλάδα της κρίσης: κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική δυναμική», Πρακτικά Συνεδρίου από Διμερίδα του Πανεπιστημίου Μακεδονίας (Εργαστήρι Διεθνών Σχέσεων και Ευρωπαϊκής Πολιτικής) και της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, που διεξήχθη στη Θεσσαλονίκη, στις 07-08/06/2012. Διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/330620853_Ependyontas_politika_se_echthrous_entos_kai_ektos_ton_teichon_e_synchrone_ellenike_akra_dexia, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Halpern, M. (1962). «Οι μεσανατολικοί στρατοί και η νέα μεσαία τάξη». Στο J. Johnson (επιμ.) (1971). *Ο ρόλος των στρατιωτικών στις υπανάπτυκτες χώρες*. Αθήνα: Κάλβος, σσ. 308-350.
- Κωστής, Κ. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Μαστρογεωργίου, Γ. (2007). «Η κρίση των Ιμίων και ο ρόλος του Τύπου και της ιδιωτικής τηλεόρασης» (πτυχιακή εργασία [online]). Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Διαθέσιμο στο <https://hellenicus.lib.aegean.gr/handle/11610/14576>, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Militaire News (2017). «Η προίκα στους γάμους στρατιωτικών και τα κοινωνικά φρονήματα...» [online]. Διαθέσιμο στο <https://www.militaire.gr/n-προίκα-στους-γάμους-στρατιωτικών-κα/>, τελευταία πρόσβαση: 2/4/2021.
- Mixanitouxronou.gr. «“Η Μακεδονία είναι ελληνική”: Το μαζικό συλλαλητήριο του 1922 στην Θεσσαλονίκη για την ονομασία των Σκοπίων. Ποιοι το διοργάνωσαν και τι αποφάσισε η πολιτική ηγεσία την επόμενη μέρα» (φωτό και βίντεο). Διαθέσιμο στο <https://www.mixanitouxronou.gr/i-makedonia-einai-elliniki-to-maziko-syllaliterio-tou-1922-stin-thessaloniki-gia-tin-onomasia-ton-skopion-ποιοι-tin-diorganosan-kai-ti-afofasise-i-politiki-igesia-tin-epomeni-mera-foto-vinte/>, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Mixanitouxronou.gr. «Τι συνέβη όταν το 1979 οι πρώτες γυναίκες μπήκαν στον στρατό. Η ασυνήθιστη εικόνα με το κομμωτήριο του στρατοπέδου και η αντίδραση των φεμινιστριών». Διαθέσιμο στο <https://www.mixanitouxronou.gr/ti-synevi-otan-to-1979-oi-protos-gynaikes-mpikan-sto-strato-i-asynithisti-eikona-me-to-kommotirio/>, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Μουζέλης, Ν. (1978). *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν. (1987). *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές (1946-1967)*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ξηράς, Σ. (2019). «Ηχηρή “σφαλιάρα” στο καθεστώς ΣΥΡΙΖΑ: Αθώς ο λοχαγός Τοκατλίδης, είχε αρνηθεί να γίνει υπηρέτης των μεταναστών», *pentapostagma* [online]. Διαθέσιμο στο https://www.pentapostagma.gr/ethnika-themata/stratos-xiras/6688382_ihiri-sfaliara-sto-kathestos-syriza-athoos-o-lohagos, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.

- Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Δ. (2014). «Στρατός, Ακροδεξιά και “εμπόλεμο κράτος”: τάσεις αμφισβήτησης ενός διπλού συνόρου». Στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) (2014). *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά: αστυνομία, δικαιοσύνη, στρατός, Εκκλησία*. Αθήνα: Νήσος, σσ.227-277.
- Παπαδόπουλος, Π. (2012). «Το πραξικόπημα που δεν έγινε», *Το Βήμα* [online]. Διαθέσιμο στο <https://www.tovima.gr/2012/09/30/politics/to-praksikorima-roy-den-egine/>, ενημερώθηκε στις 30/9/2012, 05:45, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Παπακοσμάς, Β. (1981). *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος: Το Πραξικόπημα του 1909 και οι επιπτώσεις του μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Εστία.
- Pye, L. (1961). «Οι στρατοί στη διαδικασία του πολιτικού εκσυγχρονισμού». Στο J. Johnson (επιμ.) (1971). *Ο ρόλος των στρατιωτικών στις υπανάπτυκτες χώρες*. Αθήνα: Κάλβος, σσ. 87-109.
- Σακελαρίου, Α. (2014). «Η Εκκλησία της Ελλάδας». Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) (2014). *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά: αστυνομία, δικαιοσύνη, στρατός, Εκκλησία*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 279-318.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (1998). *Τα αίτια του Απριλιανού Πραξικοπήματος (1949-1967): Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη Δικτατορία*. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Α.Α. Λιβάνη.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001). *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις (1974-1988)*. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Α.Α. Λιβάνη.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2011). «Στρατός και καθεστώς της 21ης Απριλίου». Διαθέσιμο στο http://spyrossakellaropoulos.com/keimenaDetails.php?nid=89&fbclid=IwAR1YX-phUGj0Gsjf0GhpKiepW9TO2gE6AxPc_6eFCG8N65ezoRDgJxtCd9U0, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Σπυρόπουλος, Φ. (2006). *Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Στασινού, Π. (2020). «Η Ακροδεξιά τότε και σήμερα: Πώς η κρίση έθρεψε το “τέρας”», *kathimerini* [online]. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/politics/561108904/i-akro-dexia-tote-kai-simera-pos-i-krisi-ethrepse-to-teras/>, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Τυροβούζης, Χ. (2001). «Ο στρατός στην Ελλάδα: Ζητήματα θεωρίας και όψης κοινωνικής εμπειρίας», *Θέσεις 75*. Διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=740&Itemid=29, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Φραγκουδάκη, Α. (2013). «Πολυπολιτισμός, εθνικισμός και Ακροδεξιά», *Επιστήμη και κοινωνία: Επιθεώρηση πολιτικής και ηθικής θεωρίας* 30 [ejournal]. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.12681/sas.645>
- Χαραλάμπης, Δ. (1985). *Στρατός και πολιτική εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Χριστόπουλος, Δ. (2014). *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά: αστυνομία, δικαιοσύνη, στρατός, Εκκλησία*. Αθήνα: Νήσος.
- Χριστόπουλος, Δ. (2014). «Πρόλογος του επιμελητή». Στο *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά: αστυνομία, δικαιοσύνη, στρατός, Εκκλησία*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 9-16.
- Ψαρράς, Δ. (2018). «Το σκληρό μάθημα του 1992», *efsyn* [online]. Διαθέσιμο στο https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/138285_skliri-mathima-toy-1992, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Ψυλλάς, Δ. (2008), «Μεταπολίτευση και αποκλιμάκωση του αντικομμουνισμού (1974-1989)», *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, ΙΓ', 52. Διαθέσιμο στο <http://ojs.lib.uth.gr/index.php/tonima/article/viewFile/240/181>, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Brown, J. (1974). “The Military Society in Greece,” *European Journal of Sociology* 15 (2), σσ. 245-261.

- Bulmer, S. (2017). "Sexualities in State Militaries." Στο Rachel Woodward – Claire Duncanson (επιμ.) *The Palgrave International Handbook of Gender and the Military*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan UK, σσ. 163-176.
- Danopoulos, C. (1984). *Warriors and Politicians in Modern Greece*. Βόρεια Καρολίνα: Documentary Publications.
- De Beauvoir, S. (1949). *The Second Sex*, First Vintage Books Edition 3, No. 1, 2011.
- Hafez, F. (2019). "'Jewification' to 'Islamization': Anti-Semitism and Islamophobia in Austrian Politics Then and Now," *Pluto Journals* 4, No. 2, The Journal of Critical Muslim Studies [online], σσ. 197-220. Διαθέσιμο στο <https://www.jstor.org/stable/pdf/10.13169/reorient.4.2.0197.pdf?refreqid=excelsior%3Aeeb619ef7cffe408ae0745ed3f57245>, τελευταία πρόσβαση: 2/4/2021.
- Feld, M. (1968). "Professionalism, Nationalism, and the Alienation of the Military." Στο J. Van Doorn (επιμ.) (1968). *Armed Forces and Society, Sociological Essays*. Χάγη: Mouton & Co N.V.
- Finer, S. (1962). *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*. Λονδίνο: Pall Mall.
- Fulbrook, M. (1978). "Max Weber's 'Interpretive Sociology': A Comparison of Conception and Practice," *The British Journal of Sociology* 29 (1), σσ. 71-82.
- Green, L. (2010). "Islamophobia: The new antisemitism?" *Humanityinaction.org* [online]. Διαθέσιμο στο https://www.humanityinaction.org/knowledge_detail/islamophobia-the-new-anti-semitism, τελευταία πρόσβαση: 2/4/2021.
- Gürsoy, Y. (2017). *Between Military Rule and Democracy: Regime Consolidation in Greece, Turkey, and Beyond*. ΗΠΑ: University of Michigan Press.
- Huntington, S. (1959). *The Soldier and the State*. Κέιμπριτζ MA και Λονδίνο: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hinojosa, R. (2010). "Doing Hegemony: Military, Men and Constructing a Hegemonic Masculinity," *The Journal of Men's Studies* 18, No. 2, σσ. 179-194 [online]. Διαθέσιμο στο <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.3149/jms.1802.179>, τελευταία πρόσβαση: 2/4/2021.
- Imam Dr Sajid (2005). "Islamophobia: A New Word for an Old Fear." OSCE conference on anti-semitism and other forms of ignorance. Κόρδοβα, 8-9/6/2005. Διαθέσιμο στο: <https://www.osce.org/cio/15618>, τελευταία πρόσβαση: 2/4/2021.
- Janowitz, M. (1960). *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. Γκλένκοουιλ: The Free Press.
- Irondele, B. (2011). *La réforme des armées en France*. Παρίσι: Presses de Sciences Po.
- Kourvetaris, G. (1969). *The Contemporary Army Officer Corps in Greece: An Inquiry into its Professionalism and Interventionalism* (διδακτορική διατριβή). Northwestern University.
- Mirhosseini, S.A. – Rouzbeh, H. (2015). *Instances of Islamophobia, demonizing the muslim Other*. Λάνχαμ, ΗΠΑ: Lexington Books.
- Nordlinger, E. (1970). "Soldiers in Mufti: The Impact of Military Rule Upon Economic and Social Change in the Non-Western States," *American Political Science Review* 64 (4), σσ. 1.131-1.148.
- Roynette, O. (2020). "Military Service and Masculinity," *Digital Encyclopedia of European History* [online] ISSN 2677-6588. Διαθέσιμο στο <https://ehne.fr/en/encyclopedia/themes/gender-and-europe/when-war-disrupts-gender/military-service-and-masculinity>, τελευταία πρόσβαση: 18/4/2021.
- Turner V. (1970): *The Forest of Symbols, chapter IV: Betwixt and Between: The liminal period in rites of passage*. Ιθάκα NY: Cornell University Press, σσ. 93-111.
- Weathersby, R.B. (2019). "Recognizing and addressing bro culture and other barriers in gender inclusion," *epsros.com* [online]. Διαθέσιμο στο <http://www.epspros.com/news-resources/white-papers/2019/recognizing-and-addressing-bro-culture-and-other-barriers-to-gender-inclusion.html>, τελευταία πρόσβαση: 2/4/2021.

Η ακροδεξιή ρητορική
και η Ορθόδοξη
Εκκλησία της Ελλάδος

ΝΙΚΟΣ ΑΝΤΩΝΑΚΟΣ – ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΛΙΑΚΑΚΟΣ –
ΜΟΝΙΚΑ ΝΑΜΙΑ – ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΚΗΤΑΚΗΣ

 ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Από την ίδρυση της το 1833 μέχρι και σήμερα η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του κρατικού μηχανισμού και σημαντικότερο φορέα νομιμοποίησης και εμπέδωσης της επίσημης κρατικής ιδεολογίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ Εκκλησίας και κράτους, αν και ιεραρχημένες υπέρ του τελευταίου, οδήγησαν σε συγκρούσεις μεταξύ κλήρου και πολιτικής εξουσίας, ιδιαίτερα μετά τη στρατηγική στροφή του ελληνικού κράτους προς την «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» τις δεκαετίες του '80 και του '90. Για πρώτη φορά στην ιστορία του νεωτερικού ελληνικού έθνους-κράτους ο «ελληνοχριστιανισμός» φαίνεται να χάνει τα πρωτεία της ιδεολογικής ηγεμονίας και μαζί με αυτόν να απειλείται και η πρωτοκαθεδρία της Εκκλησίας της Ελλάδος σε καίρια ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας. Ο πολιτισμικός συγκρητισμός που μοιραία προκύπτει από την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και την εισροή μεταναστευτικών ρευμάτων στην Ελλάδα οδηγεί μεγάλο μέρος του εκκλησιαστικού σώματος σε συντηρητικότερες πολιτικές θέσεις και λόγους. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η ανάδειξη του ρόλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος στην κανονικοποίηση πτυχών της ακροδεξιάς ιδεολογίας, αλλά και στη διάδοση των ιδεών της, που προκύπτουν από την επιρροή που ασκεί ο θεσμός αυτός στην ελληνική κοινωνία ως φορέας διαμόρφωσης της συλλογικής συνείδησης. Προς κατάδειξη του επιχειρήματος αυτού το κεφάλαιο δίνει έμφαση στον ανεπίσημο

1. Αυτή τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας βοήθησε το μεθοδολογικό σχήμα που εισήγαγαν στην ελληνική ιστοριογραφία ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, όπου γίνεται για πρώτη φορά σύνδεση της κλασικής αρχαιότητας με τον ανατολικορωμαϊκό Μεσαίωνα, έχοντας ως στόχο να προσδώσουν οι δύο συγγραφείς την εικόνα ενός διαχρονικού και αδιαίρετου «ελληνισμού». Ενός ελληνικού έθνους, δηλαδή, του οποίου η δόξα ξεπερνά κατά πολύ αυτήν του νεότευκτου ελληνικού έθνους-κράτους του 19ου αιώνα. Για το τρίσημο σχήμα του ελληνικού εθνικισμού, βλ. Κουμπουρλής, Γ. (2021). *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου*. Αθήνα: ΕΙΕ.

λόγο των υποκειμένων τα οποία απαρτίζουν το θεσμό αυτό διά της ανάλυσης λόγου που προκύπτει μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων, άρθρων από ορθόδοξες ενημερωτικές ιστοσελίδες και του Τύπου. Ο λόγος αυτός διαφοροποιείται από τον επίσημο θεσμικό λόγο της Ορθόδοξης Εκκλησίας παρουσιάζοντας σε κάποιες περιπτώσεις μεγάλη συνάφεια με την ακροδεξιά ρητορική όσον αφορά ζητήματα φύλου, εξωτερικής ή εσωτερικής πολιτικής και αντιλήψεων για την πολιτισμική και θρησκευτική ετερότητα.

Λέξεις-κλειδιά: Ορθόδοξη Εκκλησία, ελληνοχριστιανισμός, ακροδεξιός λόγος, εθνικισμός, ετερότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εξετάζοντας την άνοδο της Άκρας Δεξιάς στην Ελλάδα τόσο κατά την περίοδο της κρίσης όσο και πριν από αυτή, δεν μπορεί να αγνοηθεί ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισαν στη διάδοση και τη νομιμοποίηση των ιδεών της προσωπικότητες από το χώρο της Εκκλησίας. Από τις στενές σχέσεις με δικτατορικά καθεστώτα του παρελθόντος μέχρι την πρόσφατη στήριξη ακροδεξιών πολιτικών μορφωμάτων από μερίδα υψηλόβαθμων και χαμηλόβαθμων κληρικών, το κεφάλαιο αυτό αποσκοπεί στο να αναδείξει τη συμβολή του σημαντικότερου θρησκευτικού θεσμού της χώρας, της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, στην κανονικοποίηση και τη διάδοση της ακροδεξιάς ρητορικής στην ελληνική κοινωνία. Η συμβολή της Εκκλησίας στη διάδοση των ιδεών αυτών προκύπτει από το συνδυασμό του ιστορικά συντηρητικού της χαρακτήρα με την περιοπτη θεσμική θέση που απολαμβάνει εντός του ελληνικού κράτους. Συνεπώς, ο λόγος των μελών της ιεραρχίας της αποκτά ιδιαίτερη κοσμική σημασία, η οποία της επιτρέπει να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης της ελληνικής κοινωνίας. Το κεντρικό επιχείρημα του παρόντος κεφαλαίου είναι ότι, παρά την εκλογική καθίζηση της Χρυσής Αυγής και την καταδίκη της ως εγκληματικής οργάνωσης από την ελληνική δικαιοσύνη, οι λόγοι που την ανέδειξαν ως πολιτική δύναμη παραμένουν ιδιαίτερος επιδραστικοί έχοντας διαχυθεί εντός της ελληνικής κοινωνίας, γεγονός από το οποίο δεν εξαιρείται ούτε η Εκκλησία. Παρότι στο παρελθόν έχουν πραγματοποιηθεί προσπάθειες χαρτογράφησης της σχέσης μεταξύ Ορθόδοξης Εκκλησίας και ακροδεξιάς ιδεολογίας, η παρούσα έρευνα διαφοροποιείται από την υπάρχουσα βιβλιογραφία στο ότι εστιάζεται στο λόγο των ίδιων των υποκειμένων που απαρτίζουν το θεσμό αυτόν αντί στο θεσμό αυτόν καθαυτόν. Δίνοντας έμφαση στον ανεπίσημο λόγο των μελών της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, επιχειρούμε να αναδείξουμε την επιχειρηματολογία μέσω της οποίας αναπαράγονται και κανονικοποιούνται πτυχές του ακροδεξιού λόγου εντός των κόλπων της.

Θεωρούμε ότι μία έρευνα η οποία αφορά τις μεθόδους παρείσφρησης και εδραίωσης της ακροδεξιάς ρητορικής εντός της ελληνικής κοινωνίας με τέτοιο τρόπο που να θεωρείται από μεγάλο μέρος των Ελλήνων ως «κοινή λογική» δεν θα μπορούσε να μην περιλαμβάνει την Ορθόδοξη Εκκλησία. Και τούτο διότι τόσο εξαιτίας της ιδιαίτερης σχέσης της με το ελληνικό κράτος όσο και της μακράς παράδοσής της ως φορέα αναπαραγωγής συντηρητικών και κατά καιρούς ακροδεξιών θέσεων προβάλλει το πρότυπο του ελληνοχριστιανισμού εν είδει απάντησης στον κίνδυνο που προκύπτει για το έθνος από τον κομμουνισμό, την Αριστερά αλλά και τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης κατά τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα (Σακελλαρίου, 2014, σελ. 284). Ακόμα και οι πιο μετριοπαθείς λόγοι που εκφέρονται από το μεγαλύτερο κομμάτι της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν έρχονται σε αντίθεση με την επίσημη ιδεολογία του ελληνικού κράτους και την ελληνική εθνική ταυτότητα, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της νεωτερικότητας. Η διατήρηση ενός μονοπολιτισμικού –και σε κάποιες περιπτώσεις, ακόμα και μονοθρησκευτικού– έθνους-κράτους αποτελεί την κύρια στόχευση αυτών που εκφέρουν πιο μετριοπαθείς απόψεις υπερτονίζοντας το ζήτημα της «πολιτισμικής ασυμβατότητας» μεταξύ των γηγενών Ελλήνων και των μεταναστών που καταφθάνουν στη χώρα μας. Η πολιτισμική ομοιογένεια είναι ζήτημα-ταμπού για το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας και, κατ' επέκταση, της Εκκλησίας της Ελλάδος (Sakellariou, 2017, σελ. 4· Καραμούζης, 2004). Αυτό προκύπτει και από το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των ιερωμένων που δέχτηκαν να μας παραχωρήσουν συνέντευξη θεωρούσε ως καλύτερη λύση για το μεταναστευτικό την πολιτική πολιτισμικής αφομοίωσης των μεταναστών, προβάλλοντας τους ενδεχόμενους κινδύνους για τη θέση της γυναίκας και την ελευθερία του ατόμου, που προκύπτουν από ξένες θρησκείες, όπως το Ισλάμ, και από άλλους πολιτισμούς της «εξωτικής» Ανατολής.

Στο κύριο μέρος του κεφαλαίου αυτού, έπειτα από την εκτενέστερη ανάλυση της μεθοδολογίας που χρησιμοποιήσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνας αλλά και μια σύντομη ανασκόπηση της ιστορικής πορείας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, που κρίνεται απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση της παρούσας κατάστασης, θα εξεταστεί ο λόγος των υποκειμένων όσον αφορά την οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας και την αναπαράσταση του Άλλου εντός αυτής, την πολιτισμική ετερότητα, τον αντιμεταναστευτικό λόγο και τις έμφυλες σχέσεις.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, αρχικά προχωρήσαμε σε ημιδομημένες συνεντεύξεις βάθους με ιερωμένους της Εκκλησίας της Ελλάδος αλλά και με πιστούς που έχουν στενή σχέση με τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Επιχει-

ρώντας να διερευνήσουμε τη σχέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας τόσο με τη μουσουλμανική όσο και την εβραϊκή κοινότητα, πραγματοποιήσαμε συμπληρωματικές συνεντεύξεις με άτομα και των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων. Οι ημιδομημένες συνεντεύξεις προτιμήθηκαν έτσι ώστε να επιτύχουμε δύο βασικούς στόχους σχετικούς με την ερευνητική διαδικασία: Ο πρώτος στόχος ήταν να περιοριστεί, όσο είναι δυνατόν, η επιρροή μας πάνω στις απαντήσεις των συνεντευξιζόμενων, με σκοπό να οδηγηθούμε από τους ίδιους σε πτυχές του φαινομένου υπό έρευνα, τις οποίες ενδεχομένως να αγνοούσαμε σε περίπτωση που ακολουθούσαμε κλειστού τύπου ερωτήσεις. Ο δεύτερος σκοπός μας ήταν να καλυφθούν κάποια βασικά ζητήματα της παρούσας έρευνας, όπως η άποψη των υποκειμένων πάνω σε ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας, θρησκείας, μετανάστευσης, εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής. Για τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού, επικοινωνήσαμε συνολικά με δεκαεννιά άτομα, εκ των οποίων δεκατρία δέχτηκαν να μας παραχωρήσουν συνέντευξη, και με εννιά μητροπόλεις (Παροναξίας, Αλεξανδρουπόλεως, Φλωρίνης, Θεσσαλονίκης, Γλυφάδος, Κομοτηνής, Σερρών, Πειραιώς, Αθηνών), οι οποίες στο σύνολό τους είτε αρνήθηκαν το ενδεχόμενο συνέντευξης είτε δεν απάντησαν ποτέ. Όσον αφορά τους συνεντευξιζόμενους, οχτώ ανήκουν στην ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα, δύο στη μουσουλμανική και τρεις στην εβραϊκή.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν εξολοκλήρου μέσω Διαδικτύου εξαιτίας των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση του COVID-19. Η επιλογή των συνεντευξιζόμενων έγινε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας («snowball sampling»), καθώς οι λατρευτικοί χώροι παρέμειναν κλειστοί κατά τη διάρκεια της πανδημίας δυσχεραίνοντας την προσπάθειά μας να έρθουμε σε άμεση επαφή με ιερωμένους. Μία επιπλέον δυσκολία που αντιμετωπίσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας υπήρξε η απροθυμία από τις ανώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος να μας παραχωρήσουν συνέντευξη, περιορίζοντας το δείγμα μας στον κατώτερο κλήρο. Η ανωνυμία των υποκειμένων διασφαλίστηκε, ενώ τους γνωστοποιήθηκε το ερευνητικό μας πρωτόκολλο έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η συναίνεσή τους.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΚΡΑΣ ΔΕΞΙΑΣ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Το παρόν κεφάλαιο έχει ως μέλημα να καταδείξει την κανονικοποίηση του ακροδεξιού και εθνικιστικού λόγου μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος και τον τρόπο με τον οποίο αυτή αποτελεί έναν από τους κυριότερους πυλώνες του ελληνικού εθνικισμού. Κατά τη διάρκεια της βιβλιογραφικής έρευνάς μας, την προσπάθεια δυσχέρανε η ύπαρξη ελάχιστων συγγραμμάτων σχετικών με την εκφορά εθνικιστικών λόγων από το θεσμό της Ορθόδο-

ξης Εκκλησίας της Ελλάδος. Οι περισσότερες δημοσιεύσεις που πραγματεύονται τις σχέσεις Ορθοδοξίας και εθνικισμού αφορούν τη ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία.² Η περιγραφή των σχέσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος με το ελληνικό κράτος περιορίζεται κυρίως στο ζήτημα της επιβολής του κράτους πάνω στην Εκκλησία (πολιτειοκρατία), και όχι τόσο στα μέσα που χρησιμοποιεί η τελευταία για να νομιμοποιήσει την επίσημη εθνική ιδεολογία του κράτους. Τα βιβλιογραφικά μας ευρήματα, επομένως, εντάσσονται στο χώρο των κοινωνικών, πολιτικών και νομικών επιστημών, καθώς και σε συγγράμματα από το χώρο της θεολογίας.

Το κύριο βιβλιογραφικό ρεύμα της «πολιτειοκρατίας» αποτελείται από το *Σχέσεις Εκκλησίας-κράτους* του Σωτήρη Μητραλέξη (2019), το οποίο πραγματεύεται κυρίως το οικονομικό κομμάτι των σχέσεων αυτών και φιλοδοξεί να αποτελέσει τη βάση συζήτησης για έναν ενδεχόμενο διαχωρισμό Εκκλησίας-κράτους. Στην ίδια γραμμή σκέψης κινείται το *Εκφάνσεις πολιτειοκρατίας: Οι ωμές επεμβάσεις της Πολιτείας στις εκλογές των Προκαθήμενων της Εκκλησίας της Ελλάδος (1833-1974)* (2020) του Αθανάσιου Καρυάμπ, που χρησιμοποιεί τόσο νομική όσο και θεολογική επιχειρηματολογία, για να καταδείξει τις επεμβάσεις του κρατικού μηχανισμού στα ενδοεκκλησιαστικά ζητήματα, αλλά και τους τρόπους συμμετοχής ορισμένων ιεραρχών στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Τέλος, το έργο του Χαράλαμπου Ανδρεόπουλου *Η Εκκλησία κατά τη Δικτατορία* (2017) προσφέρει μια λεπτομερή καταγραφή των αυθαιρεσιών του καθεστώτος των συνταγματαρχών και του τρόπου με τον οποίο η Εκκλησία της Ελλάδος και οι εξωεκκλησιαστικές χριστιανικές οργανώσεις έγιναν μηχανισμός νομιμοποίησης της Δικτατορίας.

Ο συλλογικός τόμος *Το «βαθύ κράτος» στην σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά* (Χριστόπουλος, 2014), είναι ίσως το μόνο βιβλίο που βρίσκεται εγγύτερα στο θέμα της έρευνάς μας, με τη διαφορά ότι εκείνο εστιάζεται στο θεσμό αυτόν καθαυτόν, ενώ η έρευνά μας στο λόγο των κοινωνικών υποκειμένων, και ασχολείται με το θεσμό της Εκκλησίας ως φορέα παρασκηνιακών ενεργειών, οι οποίες έχουν σκοπό την προώθηση ακροδεξιών ιδεών. Το *Μακεδονικό Ζήτημα (1878-2018)* του διεθνολόγου Αλέξη Ηρακλείδη (2018) καταπιάνεται με το Μακεδονικό Ζήτημα και τη διένεξη Αθήνας-Σκοπίων από το 1992 έως το 2018 καθώς και με τη συμφωνία των Πρεσπών. Η *Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής* του δημοσιογράφου Δημήτρη Ψαρρά (2012) αποτελεί μια ενδελεχή έρευνα γύρω από την πορεία του νεοναζιστικού κόμματος, με αναφορές τόσο στις σχέσεις του με την Ορθοδοξία, όσο και με υψηλόβαθμους ιερωμένους που ήταν φίλα προσκείμενοι σε αυτό. Η μελέτη του φιλολόγου Σταύρου Ζουμπουλάκη *Χρυσή Αυγή και Εκκλησία* (2013) αποτελεί ένα σύντομο πόνημα που

2. Βλ. https://www.cairn-int.info/article-E_HER_166_0097--the-russian-orthodox-church.htm?fbclid=IwAR2ZQQ8L2Pz3eHN808iudMxtUzcbT7w73P13Q9B7SSbYqZSY6ZBjicXU6Y

βασίζεται σε συλλογή συνεντεύξεων και χρονικών του συγγραφέα και παρέχει πληροφορίες για τη σχέση Χρυσής Αυγής και Εκκλησίας από μια προσωπική και συντηρητική οπτική.

📖 Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ

ΤΟ ΡΟΥΜ (ΡΩΜΑΪΚΟ) ΜΙΛΛΕΤ

Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή, η Οθωμανική Αυτοκρατορία περνάει σε μια νέα φάση της ιστορίας της, όπου η αποτελεσματική διαχείριση πολυάριθμων μη μουσουλμανικών πληθυσμών ήταν ο κύριος άξονας μετασχηματισμού της. Δημιουργούνται για αυτόν το λόγο τα Μιλλέτ (Millet), εθνοθρησκευτικές κοινότητες με διακριτό διοικητικό σύστημα από εκείνο των Οσμανιδών, εντασσόμενες όμως στην αυτοκρατορία τους. Επικεφαλής αυτών ήταν ο Μιλλέτ Μπασής (Milletbasi), ο οποίος κατείχε το υψηλότερο ιερατικό αξίωμα της κάθε θρησκείας (Καραμούζης, 2004· Stavrianos, 2006 [1958], σελ. 210). Όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανικοί πληθυσμοί της αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως εθνοτικής ομάδας (Έλληνες, Σέρβοι, Άλβανοί, Βούλγαροι κ.ά.), υπάγονταν στο Ρουμ (Ρωμαϊκό) Μιλλέτ, ηγέτης του οποίου ήταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Κύρια αρμοδιότητα του Πατριάρχη ήταν ο έλεγχος του ποιμνίου, ώστε αυτό να ακολουθεί τις επιταγές του σουλτάνου χωρίς να εξεγείρεται, η συλλογή φόρων και η παράδοσή τους στις οθωμανικές Αρχές (Κωστής, 2013, σσ. 50-51).

Το Πατριαρχείο επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό την καθημερινότητα των Ορθοδόξων σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας, καθώς είχε αυξημένες δικαστικές δικαιοδοσίες πάνω τους τόσο σε κοινοτικά όσο και σε ιδιωτικά ζητήματα (Κωστής, 2013, σελ. 45), ενώ φρόντιζε για την εκπαίδευσή τους μέσα από τη δημιουργία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, αλλά και για τη θρησκευτική τους διαπαιδαγώγηση, ζήτημα εξαιρετικά σημαντικό για τις προνεωτερικές κοινωνίες. Με αυτό τον τρόπο η θρησκεία διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας και στην οριοθέτηση αυτής μέσω μιας σχέσης εξουσίας μεταξύ των πληθυσμών της αυτοκρατορίας και της κεντρικής εξουσίας, όπου οι μουσουλμάνοι είναι οι κυρίαρχοι και οι χριστιανοί οι υποταγμένοι (Αναγνωστοπούλου, 2000, σελ. 344).

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης στη Βαλκανική Χερσόνησο ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας για την ανάδυση

του ελληνικού εθνικισμού, αρχικά, και στις επόμενες δεκαετίες του 19ου αιώνα των υπόλοιπων βαλκανικών εθνικισμών. Η σύγχρονη ελληνική εθνική ταυτότητα δομήθηκε πάνω στο θεμέλιο του Ορθόδοξου-Ρωμιού, όπως προέκυψε από την ιστορική εμπειρία του Ρουμ Μιλλέτ. Επομένως, μετά την επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης και τη δημιουργία του ελληνικού έθνους-κράτους η νεοσύστατη πολιτική εξουσία επιχείρησε να ελέγξει τη θρησκευτική ζωή των πολιτών της μέσα από τη δημιουργία μιας εθνικής πλέον Εκκλησίας. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όντας ένας υπερεθνικός αυτοκρατορικός θεσμός, δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του νεοσύστατου έθνους-κράτους, οπότε η δραστική μείωση της επιρροής του πάνω στους Ορθόδοξους πολίτες του Βασιλείου της Ελλάδος ήταν σχεδόν επιβεβλημένη για τον νέο εθνικό σχεδιασμό. Το 1833 ανακηρύσσεται η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος κατόπιν διαβουλεύσεων του Βαυαρού καθηγητή Μάουερ, ο οποίος ήταν συνεργάτης του νεαρού βασιλιά της Ελλάδας Όθωνα, και του αρχιμανδρίτη Θεόκλητου Φαρμακίδη (Καρυάμης, 2020, σσ. 27, 56). Η Εκκλησία της Ελλάδος διατηρούσε πλέον δογματική ενότητα με το Πατριαρχείο και όχι διοικητική, ενώ επικεφαλής της θα ήταν ο βασιλιάς Όθωνας, ο οποίος θα κατείχε «την υπέρτατην εκκλησιαστικήν εξουσίαν» (Μητραλέξης, 2019, σσ. 23-24· Καρυάμης, 2020, σελ. 56).

Τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς δημιουργείται η Ιερά Σύνοδος, το κύριο όργανο λήψης αποφάσεων πάνω στα εκκλησιαστικά ζητήματα, αποτελούμενο από τους επικεφαλής όλων των μητροπόλεων του ελληνικού κράτους, όπου πρώτος μεταξύ ίσων θα ήταν ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. Παράλληλα, προκειμένου να ελέγχονται καλύτερα οι αποφάσεις της Ιεράς Συνόδου από το κράτος, ορίστηκε ότι θα βρίσκεται σε αυτήν ένας βασιλικός επίτροπος, χωρίς την υπογραφή του οποίου καμία συνοδική απόφαση δεν θα ήταν έγκυρη (Καρυάμης, 2020, σελ. 56· Μητραλέξης, 2019, σελ. 24). Την ίδια περίοδο το μεγαλύτερο ποσοστό των εκκλησιαστικών γαιών περιήλθε στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους, χωρίς το τελευταίο να αποζημιώσει την ελλαδική Εκκλησία, δημιουργώντας μια σχέση άμεσης οικονομικής εξάρτησης της Εκκλησίας από το κράτος (Μητραλέξης, 2019, σσ. 98-99). Η κύρια στόχευση της εθνοκοιμημένης πλέον Εκκλησίας θα ήταν η καλλιέργεια νομοταγών χριστιανών πολιτών, πιστών στην επίσημη ιδεολογία του έθνους-κράτους (Καραμούζης, 2004, σελ. 11).

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ ΣΤΟ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Το 1850 υπήρξε ένας συμβιβασμός μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος, όταν το πρώτο αναγνώρισε το αυτοκέφαλο της δεύτερης. Αυτός ο συμβιβασμός εξυπηρετούσε πρωτίστως το ελληνικό έθνος-κράτος, καθώς αυτό επιζητούσε να εκμεταλλευτεί τα ισχυρά ελληνόφωνα διπλωματικά και οικονομικά δίκτυα του Πατριαρχείου, όπως αυτά διαμορφώ-

θηκαν τον 18ο αιώνα (Κωστής, 2013, σσ. 31-95), χρησιμοποιώντας τα ως αντίβαρο στον αναδυόμενο βουλγαρικό εθνικισμό στη διεκδικούμενη περιοχή της Μακεδονίας. Το θρησκευτικό στοιχείο έπαιξε και σε αυτή την περίπτωση τον σημαντικότερο ρόλο για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των ορθόδοξων κατοίκων της οθωμανικής Μακεδονίας. Όσες κοινότητες έμεναν πιστές στο Οικουμενικό Πατριαρχείο εντάσσονταν στη σφαίρα επιρροής του ελληνικού εθνικισμού, ενώ όσες προσέφευγαν στη βουλγαρική Εξαρχία εντάσσονταν στη βουλγαρική σφαίρα επιρροής. Οι συγκρούσεις ήταν αιματηρές και έλαβαν τέλος με το διαμερισμό των μακεδονικών εδαφών μεταξύ των βαλκανικών κρατών μετά το πέρας των Βαλκανικών πολέμων (Κεχριώτης, 2008, σσ. 32-33).

Η Εκκλησία της Ελλάδος, έχοντας σημαντική θέση στη νομιμοποίηση τόσο της κρατικής ιδεολογίας όσο και της πολιτικής εξουσίας, παρασύρθηκε και αυτή στη δίνη των πολιτικών αντιπαραθέσεων των περιόδων του Εθνικού Διχασμού και του Μεσοπολέμου. Οι μητροπολίτες της Ιεράς Συνόδου χωρίστηκαν σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, ενώ ανέβαιναν στον αρχιεπισκοπικό θρόνο ή καθαιρούνταν από αυτόν ανάλογα με το ποια παράταξη διατηρούσε την πολιτική εξουσία κάθε περίοδο (Μητραλέξης, 2019, σσ. 26-29). Αποκορύφωμα αυτών των συγκρούσεων αποτέλεσε η ακύρωση της εκλογής του βενιζελικού Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού κατόπιν πιέσεων του καθεστώτος Μεταξά το 1938 (Μητραλέξης, 2019, σελ. 29).

Μετά την καταστροφική για τα ελληνικά συμφέροντα εκστρατεία στη Μικρά Ασία, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη της «Μεγάλης Ιδέας», το ελληνικό κράτος βρέθηκε σε μειονεκτική θέση απέναντι στην εξάπλωση σοσιαλιστικών ιδεών στα εργατικά στρώματα των ελληνικών πόλεων. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου (1936-1941) του πρώην ταγματάρχη του Ελληνικού Στρατού Ιωάννη Μεταξά προσπάθησε να καλύψει αυτή την αδυναμία μέσω του ιδεολογικού σχήματος του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού», ο οποίος εμπερικλείει τον πρώτο ελληνικό πολιτισμό της Αρχαίας Ελλάδας και τον δεύτερο ελληνικό πολιτισμό του Βυζαντίου (Καραμούζης, 2004, σελ. 365· Ανδρέopoulos, 2017, σελ. 48). Κύριο μοχλό αυτής της προσπάθειας αποτέλεσαν οι διάφορες χριστιανικές οργανώσεις που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Αυτές συμπεριλάμβαναν τόσο πιστούς όσο και θεολόγους της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που επέλεγαν να ενταχθούν σε αυτές ώστε να προσφέρουν κοινωνικό έργο αλλά κυρίως θρησκευτική και πολιτική κατήχηση (Ανδρέopoulos, 2017, σελ. 55). Προεξάρχουσα αυτών των οργανώσεων ήταν η Αδελφότης Θεολόγων «Η Ζωή», η οποία οργάνωνε τα μέλη της σε κοινόβια και ακολουθούσε αυστηρούς κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, ενώ επέβαλλε σε όσους εντάσσονταν σε αυτή να μεταβιβάζουν την παρουσία τους στην οργάνωση (Μουστάκης, 1983, σσ. 16-17· Ανδρέopoulos, 2017, σελ. 55). Οι θρησκευτικές οργανώσεις εμφορούνταν από αντικομμουνισμό και κοινωνικό

συντηρητισμό σε τέτοιο επίπεδο ώστε να θεωρούν το δικαίωμα των γυναικών στην ψήφο ως «ψευδοπολιτισμό», καθώς οι κοινωνικοί ρόλοι θεωρούνταν καθορισμένοι από τη βιολογία και τη χριστιανική θεολογία (Καραμούζης, 2004, σελ. 340).

Κατά τη διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου η Εκκλησία της Ελλάδος τάχτηκε υπέρ του Εθνικού Στρατού και κατά των ανταρτών του Δημοκρατικού Στρατού, επειδή, σύμφωνα με αυτήν, η κομμουνιστική ιδεολογία απειλούσε τους τρεις πυλώνες της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, τον πατριωτισμό, τη θρησκεία και την οικογένεια (Σακελλαρίου, 2014, σσ. 285-286), χρησιμοποιώντας τα ιδεολογικά εργαλεία του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού» σε όλο το διάστημα της ψυχοραγούσας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας μέχρι το Πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967.

Ο ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

Η άνοδος μιας ομάδας συνταγματαρχών στην πολιτική εξουσία της Ελλάδας έπειτα από ένα επιτυχημένο πραξικόπημα τον Απρίλιο του 1967 έφερε στο προσκήνιο την ιδεολογία του «ελληνοχριστιανισμού», που με μικρές παραλλαγές αποτελούσε την ίδια ιδεολογία με αυτήν που προωθούσε ο δικτάτορας Μεταξάς τριάντα ένα χρόνια πριν (Ανδρεόπουλος, 2017, σσ. 46-47). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένας εκ των πρωτεργατών του πραξικοπήματος, ο συνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος, παρακολουθούσε διαλέξεις της χριστιανικής οργάνωσης «Ελληνικό Φως», όπου προήδρευε ο βασιλεύς Παύλος και είχε ενεργό συμμετοχή ο αρχιμανδρίτης –τότε– Ιερώνυμος Κοτσώνης, ο οποίος μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Παπαδόπουλο ανήλθε στον αρχιεπισκοπικό θρόνο (Ανδρεόπουλος, 2017, σσ. 47-50).

Η σύζευξη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας με την Ορθοδοξία ήταν η κύρια σταθερά του «ελληνοχριστιανισμού», και αυτό φαίνεται ξεκάθαρα από το σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων χριστιανών», όπου η θρησκεία εθνικοποιείται ώστε να αποτελέσει ένα αποτελεσματικό εργαλείο στην ιδεολογική φαρέτρα κατά της Αριστεράς. Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Κοτσώνης και το σύνολο του εκκλησιαστικού μηχανισμού υποστήριξαν το καθεστώς της 21ης Απριλίου εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, οι οποίες αντέδρασαν κυρίως για τις διοικητικές επεμβάσεις του καθεστώτος και όχι τόσο για την ιδεολογία που προωθούσε, όπως ο μητροπολίτης Φλωρίνης Αυγουστίνος Καντιώτης (Ανδρεόπουλος, 2017, σελ. 54): «Είμαστε πολύ ευγνώμονες στον στρατό που έσωσε την Ελλάδα απ' την καταστροφή την 21η Απριλίου», είχε δηλώσει δημοσίως ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος (Ανδρεόπουλος, 2017, σσ. 51-52).

Τα γεγονότα του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1973, η αντικατάσταση του Παπαδόπουλου από τον ταξίαρχο Ιωαννίδη και αντίστοιχα η αναμενόμενη αντικατάσταση του Ιερωνύμου Κοτσώνη από τον Σεραφείμ Τίκα στον

αρχιεπισκοπικό θρόνο προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις στους κύκλους της Εκκλησίας και ιδιαίτερα σε κάποιες χριστιανικές οργανώσεις όπως η «Ζωή», ηγετικό στέλεχος της οποίας έγραφε στο ομώνυμο περιοδικό στις 16 Δεκεμβρίου 1973:

... Η δήθεν οργή των νέων, που την υπέθαλψαν και την οργάνωσαν αναρχικά και κομμουνιστικά στοιχεία, έφθασε στον καιρό μας σε σημείο εκρηκτικό. Με μακριά μαλλιά και παρδαλό ντύσιμο, λίγοι φοιτηταί και περισσότεροι εργάται και οικοδόμοι κλείσθηκαν στο Πολυτεχνείο, ξεχύθηκαν στους δρόμους με ανατρεπτικά συνθήματα, με οδοφράγματα, με πυρπολήσεις και ανατινάξεις, έσπειραν τον όλεθρο παντού όπου πέρασαν... (Μουστάκης, 1983, σελ. 110)

Η πτώση της Δικτατορίας το καλοκαίρι του 1974 και οι διαδοχικές εκλογικές νίκες του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 έθεσαν σε νέες βάσεις τόσο την επίσημη ιδεολογία του κράτους όσο και τις σχέσεις του με την Εκκλησία. Το καλοκαίρι του 1979 η Ελλάδα ολοκλήρωσε τις διαδικασίες ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ). Η ευρωπαϊκή προοπτική γίνεται πλέον το αντίπαλο δέος του «ελληνοχριστιανισμού», ο οποίος προσπαθεί να διατηρήσει την ιδεολογική ηγεμονία του κράτους μέχρι τις μέρες μας (Παρασκευαΐδης, 1997· Κεσσαράς, 2010).

Ο ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ

... Οι σχέσεις του Χριστόδουλου με την Άκρα Δεξιά εντοπίζονται από την εποχή της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών, οπότε και διετέλεσε γραμματέας της Ιεράς Συνόδου, ενώ εξελέγη μητροπολίτης λίγο πριν από την πτώση του καθεστώτος. Μεταπολιτευτικά, οι επαφές του με ακροδεξιούς φορείς συνεχίστηκαν, ειδικά με τις ακροδεξιές εφημερίδες Ελεύθερος Κόσμος και Στόχος, ενώ τις ομιλίες του διακατείχε ένας έντονος εθνικιστικός και ακροδεξιός απόχρωσης λόγος, που περιελάμβανε την πολιτισμική ανωτερότητα του ελληνικού έθνους, την παρότρυνση για την προστασία καθετί ορθοδόξου και ελληνικού από αλλότριες δυνάμεις, την ταύτιση θρησκειώματος και εθνικότητας... (Χριστόπουλος, 2014, σσ. 290-291)

Με την άνοδο στον επισκοπικό θρόνο του Αρχιεπίσκοπου Χριστόδουλου το 1998, η μέχρι τότε εσωστρέφεια της Εκκλησίας εξωτερικεύεται και το κέντρο βάρους των αντιπάλων της μετατοπίζεται από την Αριστερά προς τις παγκοσμιοποιητικές δυνάμεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και την εκσυγχρονιστική κυβερνητική πολιτική, όπως έγινε ορατό με το «ζήτημα των ταυτοτήτων», όταν η κυβέρνηση Σημίτη αποφάσισε, βάσει των επιταγών της ΕΕ,

τη μη αναγραφή του θρησκευάματος στις ταυτότητες των Ελλήνων πολιτών. Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος και οι οπαδοί του αντέδρασαν σε αυτή την κυβερνητική απόφαση, εκλαμβάνοντάς την ως επιχείρηση αλλοίωσης της εθνοκοινοσκευτικής τους ταυτότητας και διοργανώνοντας συλλαλητήρια διαμαρτυρίας. Η Εκκλησία επιχείρησε να χειραφετηθεί και να εναντιωθεί στο κράτος, διαταράσσοντας τις μέχρι τότε μεταξύ τους σχέσεις συνεργασίας και υπαγωγής της πρώτης στο δεύτερο (Χριστόπουλος, 2014, σσ. 292-293).

«Δεν αποδέχεται η Εκκλησία μας το πολιτισμικό μέρος της παγκοσμιοποίησης, που αποβλέπει στην ομογενοποίηση των λαών, στην ισοπέδωση των παραδόσεων και της ιδιαιτερότητας του κάθε λαού», έλεγε ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος σε ομιλία του για το ζήτημα των ταυτοτήτων στο Σύνταγμα, επιχειρώντας να προασπίσει ένα μονοπολιτισμικό μοντέλο ταυτότητας, όπως είναι ο ελληνοχριστιανισμός. «Η απάντηση της Εκκλησίας στην παγκοσμιοποίηση δεν είναι μόνο η άμυνα για την εθνική μας ταυτότητα, είναι κυρίως η πρόταση της Εκκλησίας σε πνευματικό επίπεδο. Όποιος νομίζει ότι γίνεται Ευρωπαίος μέσα από την ομοιομορφία και την ισοπέδωση, πρέπει να γνωρίζει ότι γίνεται Ευρωπαίος δεύτερης κατηγορίας».³ Γίνεται αντιληπτό ότι, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, η ΕΕ και η αποδοχή της νομοθεσίας της αποσκοπούσαν στην υποβάθμιση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, ενώ κύριος άξονας της επιχειρηματολογίας του ήταν η προάσπιση του ελληνοχριστιανισμού.

Είναι η πρώτη περίπτωση στην οποία η Εκκλησία, ο εκκλησιαστικός λόγος, αποκλίνει από τη διαμόρφωση της επίσημης κρατικής πολιτικής, και αυτό γίνεται στο όνομα της προάσπισης της εθνικής ιδεολογίας. Η Εκκλησία, ουσιαστικά, αντιπαράκειται με το κράτος, διότι θεωρεί ότι το κράτος δεν διαφυλάττει την ταυτότητα εκείνη που προωθεί από την ίδρυσή του. Με το θάνατο του Χριστόδουλου το 2008 και την άνοδο στον αρχιεπισκοπικό θρόνο του Ιερώνυμου, οι σχέσεις Εκκλησίας-κράτους εξομαλύνθηκαν (Χριστόπουλος, 2015, σελ. 293).

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η διάλυση της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας (ΣΟΔΓ) στις αρχές του 1990 και, πιο συγκεκριμένα, η δημιουργία κράτους στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας με το όνομα Δημοκρατία της Μακεδονίας ενεργοποίησαν τα ανταντακλαστικά του ελληνικού εθνικισμού απέναντι στη γειτονική χώρα, της οποίας το όνομα εκλήφθηκε ως απειλή για την εδαφική ακεραιότητα και την ιστορία της Ελλάδας (Ηρακλείδης, 2018, σσ. 162-

3. Βλ. <https://www.vice.com/el/article/akwgja/mia-ponemenh-istoria-20-etwn-gia-tis-astynomikes-taytothtes-sthn-ellada>, τελευταία πρόσβαση: 9/4/2021.

163). Όπως ήταν αναμενόμενο, η Εκκλησία της Ελλάδος, θεωρώντας εαυτόν ως τον πυρήνα της ελληνικότητας, πήρε ενεργό θέση για το νέο Μακεδονικό Ζήτημα, με «εθνοδιεγερτικό» ρόλο.

Η Εκκλησία της Ελλάδος, έχοντας παραδοσιακές σχέσεις με τη Νέα Δημοκρατία (Χριστόπουλος, 2014), αναπροσάρμοσε τη σύνδεση αυτή στα νέα δεδομένα το 1992 με τα μεγάλα συλλαλητήρια για το Μακεδονικό (Ψαρράς, 2012, σελ. 217), τα οποία πραγματοποιήθηκαν ως ένδειξη αντίθεσης στην ονομασία της τότε νεοσύστατης γειτονικής χώρας, με αξιοσημείωτη συμμετοχή. Η εκκλησιαστική και κοσμική εξουσία, προερχόμενη σε επίπεδο βάσης κυρίως από τον συντηρητικό χώρο, κατήλθε στο μεγάλο συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης της 14ης Φεβρουαρίου 1992 (Ηρακλείδης, 2018, σσ. 178-179), με τον τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παντελεήμονα να εκφωνεί λόγο επ' αυτού:

... Δι' ημάς, και ειδικώς τους κατοικούντες εν Μακεδονίαν ημών, δεν υπάρχει θέμα Μακεδονικόν. Υπάρχει μόνον διά τους εχθρούς της πατρίδος ημών και στους οποίους λέγομεν ότι η Μακεδονία ήτο, είναι και θα παραμείνει ελληνική...⁴

Στις εκδηλώσεις αυτές είχε πρωτοστατήσει και ο τότε μητροπολίτης Δημοτριάδος-Αλμυρού, μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος,⁵ και κεντρική μορφή της σύγκλισης νεοεθνικισμού και Εκκλησίας, στο ρόλο του οποίου θα αναφερθούμε παρακάτω.

Πρελούδιο σε μικροκλίμακα των όσων συνέβησαν το 1992 αποτέλεσε ο αφορισμός του σκηνοθέτη Θεόδωρου Αγγελόπουλου για την ταινία του *Το μείωρο βήμα του πελαργού* από τον μητροπολίτη Φλωρίνης Αυγουστίνο Καντιώτη τον Δεκέμβριο του 1990. Η υπόθεση της ταινίας αφορούσε την εξαφάνιση ενός πολιτικού και την αναγνώρισή του από ένα δημοσιογράφο σε έναν καταυλισμό μεταναστών στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας. Η υπόθεση της ταινίας εξόργισε τον μητροπολίτη, ο οποίος θεώρησε τους συντελεστές της ως «Σκοπιανούς» πράκτορες. Όταν το συνεργείο έφτασε στη Φλώρινα για τα γυρίσματα, το υποδέχτηκαν αναρτημένες μαύρες σημαίες και προσβλητικές καρικατούρες, ενώ σύντομα πραγματοποιήθηκαν συλλαλητήρια από τους

4. Ιερά Μητρόπολη Λαγκαδά, Λητής και Ρεντίνης (0:58-1:06) (2012), <https://www.youtube.com/watch?v=hfomryDRfx8&t=2s>

5. Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδας την περίοδο 1998-2008, ο οποίος συγκρούστηκε με την κυβέρνηση Σημίτη για το ζήτημα της μη αναγραφής του θρησκευάτος στις ταυτότητες, βλ. https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%B5%CF%80%CE%AF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%82_%CE%A7%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CF%8C%CE%B4%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BF%CF%82

οπαδούς του μητροπολίτη και η τελετή του αφορισμού του σκηνοθέτη.⁶ «Το σενάριο είναι γραμμένο κατά τοιούτον πονηρόν τρόπον, ώστε να αφήνει να υπάρχουν μηνύματα αντεθνικά και αντιχριστιανικά», διατεινόταν ο μητροπολίτης Αυγουστίνος Καντιώτης σε συνέντευξή του, δηλώνοντας ότι η αντίθεση προς την ταινία είχε να κάνει με την προάσπιση της ιδεολογίας του ελληνοχριστιανισμού. Στην ίδια συνέντευξη έθιξε και το επίκαιρο τότε Μακεδονικό: «Ενώ, δηλαδή, η Ελλάς πραγματοποιεί αγώνα εναντίον των Σκοπιανών, η ταινία του κυρίου Αγγελόπουλου λέει: “Κάτω τα σύνορα!”»⁷ Η συγκεκριμένη κατάσταση που δημιουργήθηκε τότε ασφαλώς δεν έμεινε ανεπηρέαστη ούτε από τις εξελίξεις της εποχής, όπως η κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ και τα μεταναστευτικά ρεύματα (Κοτζαμάνης – Ανδρουλάκη, 2009), ούτε από τη συνθήκη του παρελθόντος, όπως ήταν ο αντίκτυπος του Μακεδονικού Αγώνα και η εθνολογική σύνθεση της Μακεδονίας κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την προσάρτησή της στην Ελλάδα (Ηρακλείδης, 2018), η προσφυγική εγκατάσταση (Μαυρογορδάτος, 2017) και ο Εμφύλιος πόλεμος (Καλύβας – Μαραντζίδης, 2016), για μια περιοχή με «φορτισμένη ιστορία», όπως είναι η Φλώρινα, παράγοντες που εκλήφθησαν ως εθνικοθρησκευτική απειλή.⁸

Η ένταση και η παρέμβαση εκκλησιαστικών φορέων απέναντι στο Μακεδονικό συνεχίστηκε στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ του 1992 και του 2018. Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χριστόδουλος, με επιστολή του προς τον τότε Πρόεδρο των ΗΠΑ Τζωρτζ Μπους τον Νεότερο, εξέφρασε την αντίθεσή του προς τη χρήση του όρου Μακεδονία από τη γειτονική χώρα.⁹ Το 2011 ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Άνθιμος προέτρεψε σε βίαια επεισόδια, στο άκουσμα της ίδρυσης σλαβόφωνου σταθμού στη Μελίτη Φλωρίνης:

«Αυτοί που έμειναν τότε εδώ [εννοώντας μετά τον Εμφύλιο] είναι ελληνικής καταγωγής, μεγαλωμένοι με τους δικούς τους τρόπους, τους υποκινούν απ’ έξω σε προπαγάνδα οι Σκοπιανοί [...] και προσπαθούν να μας δημιουργήσουν αυτό το ζήτημα. [...] Αν πουν: “ναι” και το κάνουν, τουλάχιστον εγώ, με άλλους σαράντα αδελφούς, πρέπει να πάμε στη Φλώρινα να τα κάνουμε γυαλιά καρφιά».¹⁰

Η επισήμανση της ελληνικής καταγωγής των σλαβόφωνων και ο λόγος

6. Βλ. <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=197613>, τελευταία πρόσβαση: 25/5/2021.

7. Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=0Nvr2EHp7q8&t=58s>

8. Στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας έλαβαν χώρα πολεμικές επιχειρήσεις, εθνολογικές ανακατατάξεις και εθνοτικές συγκρούσεις στο πλαίσιο των εθνικών ανταγωνισμών μεταξύ των βαλκανικών κρατών και των δύο Παγκοσμίων πολέμων, με κύριο πρωταγωνιστή τη σλαβομακεδονική μειονότητα. Μνήμες των συγκρούσεων, με αποκορύφωμα τον Εμφύλιο πόλεμο, καθόρισαν την ιστορική μνήμη στη Μακεδονία, ειδικά από την πλευρά των νικητών, βλ. Ηρακλείδης, 2018.

9. Βλ. <https://www.ekklisiaonline.gr/ekklisiaonline/iroiki-epistoli-christodoulou-stin-e-egia-makedonia-apoklistiko>

10. Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=fLida0PCi0w&t=40s>

περί ξενοκίνητης προπαγάνδας θυμίζουν το πνεύμα των συλλαλητηρίων και είναι δίαυλος επικοινωνίας με τον ακροδεξιό λόγο επί του θέματος, επαναφέροντας στη μνήμη πρακτικές ανάλογες της Χρυσής Αυγής στο Μακεδονικό, όπως ήταν η παρέμβαση για το *Μακεδονικό Λεξικό* το 2009, όταν μέλη της Χρυσής Αυγής με επικεφαλής τον Ηλία Παναγιώταρο επενέβησαν με σκοπό να ακυρώσουν ομιλία της οργάνωσης Ουράνιο Τόξο σχετικής με τη μακεδονική γλώσσα.¹¹

Η ανακοίνωση υπογραφής της συμφωνίας των Πρεσπών, με την οποία στις 18 Ιουνίου του 2018 (Ηρακλείδης, 2018, σελ. 318) επιλύθηκε το ζήτημα της ονομασίας της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, με το νέο κράτος να φέρει τη σύνθετη ονομασία, προκάλεσε, μεταξύ άλλων, αντιδράσεις εκ μέρους της Εκκλησίας της Ελλάδος και άλλων εκκλησιαστικών και παρεκκλησιαστικών φορέων. Πιο συγκεκριμένα, η συμφωνία συνήφθη μεταξύ των υπουργών Εξωτερικών της Ελλάδας Νίκου Κοτζιά και της Βόρειας Μακεδονίας Νίκολα Ντιμιτρόφ. Βάσει της συμφωνίας αυτής, το προσωρινό όνομα Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας και το διεθνώς αναγνωρισμένο Δημοκρατία της Μακεδονίας καταργούνται, με το κράτος να ονομάζεται πλέον Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας, γεγονός το οποίο προκάλεσε, μεταξύ άλλων, αντιδράσεις εκ μέρους της Εκκλησίας της Ελλάδος και άλλων εκκλησιαστικών και παρεκκλησιαστικών φορέων (Ηρακλείδης, 2018).

Παρά την αρχική αμφίσημη στάση της ΔΙΣ¹² και την αποστασιοποίηση του Αρχιεπίσκοπου Ιερώνυμου, η Εκκλησία, τελικά, συμμετέσχε στα μεγάλα συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη το πρώτο δίμηνο του 2018.¹³ Κράτησε αρχικά αμφίθυμη στάση και κατόπιν έκανε μεταστροφή και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Άνθιμος, ο οποίος μάλιστα εκφώνησε λόγο στο συλλαλητήριο, όπως είχε πράξει και ο Παντελεήμων το 1992: «Παρακαλούμε τον Θεό να αναπαύσει τις ψυχές των χιλιάδων Ελλήνων που έχουν θυσιαστεί για να υπερασπιστούν την Μακεδονία μας. [...] Η Μακεδονία είναι Ελλάδα και η Ελλάδα Μακεδονία» ήταν ο χαιρετισμός του μητροπολίτη στο συλλαλητήριο, όπου επικαλούνταν ανώνυμους πεσόντες και ταύτιζε τη Μακεδονία με την Ελλάδα.¹⁴

Το γνώριμο μοτίβο επιφανών ιεραρχών έγκειται στην ταύτιση της

11. Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=7MufIyiRzkQ&t=1s>

12. Διαρκής Ιερά Σύνοδος, είναι το ανώτατο διοικητικό όργανο των αυτοκέφαλων Ορθόδοξων Εκκλησιών.

13. Βλ. <https://www.protothema.gr/greece/article/756076/me-tin-parousia-tis-ekklisias-to-syllalitimio-gia-ti-makedonia-ta-shedia-ton-diorganoton/>, τελευταία πρόσβαση: 4/4/2021.

14. Βλ. <https://www.tovima.gr/2018/01/21/politics/to-syllalitimio-gia-to-makedoniko-sti-thessaloniki-to-psifisma/> https://www.athensvoice.gr/greece/413380_mitropolitis-anthimos-na-pate-sto-syllalitimio-mporeso-tha-pao-ki-ego-video, τελευταία πρόσβαση: 11/5/2021.

Αριστεράς με την εθνική προδοσία, η οποία συνεπάγεται αθεΐα και απατρία, με την αναγνώριση κράτους με το όνομα Μακεδονία να αποτελεί εθνική προδοσία που απειλεί την ορθόδοξη πίστη. Ο γνωστός για τις σχέσεις του με τη Χρυσή Αυγή μπτροπολίτης Καλαβρύτων Αμβρόσιος (Ψαρράς, 2012, σελ. 213) μέσα από το προσωπικό του ιστολόγιο στις 7 Φεβρουαρίου 2018 υιοθέτησε μία αντιαριστερή και αντικυβερνητική ρητορική: «Το συλλαλητήριο για τη Μακεδονία μας τελικά ήταν ένα πολύ γερό χαστούκι στην κυβέρνηση Τσίπρα!», ενώ στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας του βρέθηκε ο λόγος του αριστερής προελεύσεως συνθέτη Μίκην Θεοδωράκη στο συλλαλητήριο της Αθήνας:

«Με όσα είπε εκεί ο κύριος Θεοδωράκης, έριψε στον Καιάδα της ανυποληψίας όλους τους άθεους και απάτριδες ηγέτες της Αριστεράς, όλους μαζί! Πρώτον, ονόμασε “εθνομηδενιστές” αυτούς που μας κυβερνούν σήμερα, δεύτερον, χαρακτήρισε “φασίστες” τους Συριζαίους οι οποίοι κυβερνούν σήμερα την Ελλάδα μας, τρίτον, βαθμολόγησε ως την “πιο πονηρή, απατηλή και επικίνδυνη μορφή του την αριστερόστροφη” μορφή φασισμού, αυτούς οι οποίοι κυβερνούν σήμερα τη χώρα μας».¹⁵

Χαρακτηρισμοί όπως «άθεοι», «εθνοπροδότες» και «απάτριδες», κοινοί στο ακροδεξιό λεξιλόγιο, αποτυπώνουν τους λόγους που κατά τον μπτροπολίτη Αμβρόσιο επιβαλλόταν η παρουσία του λαού στο συλλαλητήριο και η ισχυρή έκφραση αντίθεσης στη συμφωνία, προσδίδοντας στα λεγόμενά του μια έντονη εμφυλιοπολεμική πνοή όσον αφορά την πρόσληψη της Αριστεράς από την Εκκλησία.¹⁶

Ο μπτροπολίτης Πειραιώς Σεραφεΐμ, στο ίδιο μήκος κύματος, έκανε λόγο για την υποχρέωση της Εκκλησίας να τοποθετηθεί απέναντι στην «άθλια, αντίχριστη και πολέμια της πίστεως πολιτεία», σε περίπτωση υλοποίησης της συμφωνίας,¹⁷ ουσιαστικά σε άμεση συνέχεια με τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, καθιστώντας σαφές ότι η αναγνώριση κράτους με το όνομα Μακεδονία αποτελεί απειλή και για την πίστη και ταυτίζοντας την αριστερή κυβέρνηση με τον σταλινικό ολοκληρωτισμό: «Η Πειραιϊκή Εκκλησία από προχθές μεταδίδει ένα μήνυμα για την απαράδεκτη, φασίζουσα και σταλινικού περιεχομένου απόφαση της Κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ στο άρθρο 220 του πολυνομοσχεδίου που έχει κατατεθεί στη Βουλή προς ψήφιση».¹⁸

Οι παραπάνω δηλώσεις αποτυπώνουν την ακραία αντίδραση της

15. Βλ. <https://tempo24.news/eidisi/165064/aihmiri-paremvasi-amvrosioy-gia-to-syllalitirio-tis-athinas>, τελευταία πρόσβαση: 6/5/2021.

16. Βλ. <https://www.tovima.gr/2018/01/21/politics/to-syllalitirio-gia-to-makedoniko-sti-thessaloniki-to-psifisma/>

17. Βλ. <https://www.romfea.gr/sinenteyxeis/19456-peiraios-serafeim-ethniki-prodosia-eandothoi-o-oros-makedonia>, τελευταία πρόσβαση: 17/4/2021.

18. Βλ. <https://www.tovima.gr/2018/01/21/politics/to-syllalitirio-gia-to-makedoniko-sti-thessaloniki-to-psifisma/>

Εκκλησίας απέναντι στη συμφωνία των Πρεσπών. Ωστόσο, δεν έλειψαν και οι μετριοπαθείς αντιδράσεις και δηλώσεις, στις οποίες θα αναφερθούμε παρακάτω, που αποτελούν «αιρετικές» ή ατομικές πεποιθήσεις ιερωμένων ή άλλων προσώπων που συνδέονται με την Εκκλησία ή εκκλησιαστικούς κύκλους.

Μια χαρακτηριστική μετριοπαθής περίπτωση είναι εκείνη του μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσοστόμου: «Θεωρώ, όπως όλοι άλλωστε, δεδομένη και σεβαστή την επιθυμία κάθε Έλληνα πολίτη να συμμετάσχει σε οποιοδήποτε συλλαλητήριο προκειμένου [...] να εκφραστεί η λαϊκή βούληση για το συγκεκριμένο ζήτημα». Ενώ παρακάτω συνέχιζε: «Όταν μάλιστα τα συλλαλητήρια αυτά διοργανώνονται, προκειμένου να εξυπηρετηθούν πρόσωπα και σκοπιμότητες “έξωθεν και έσωθεν”, τότε η Εκκλησία δεν μπορεί να έχει λόγο συμμετοχής, ούτε και τρόπο παρουσίας. Ας προβληματιστούμε λίγο περισσότερο και ας αναλογιστούμε το μέλλον του θεσμού και όχι την εξέλιξη και ικανοποίηση των προσωπικών μας επιδιώξεων και οραματισμών».¹⁹

Στην παραπάνω τοποθέτηση εκφράζεται η άποψη ότι η Εκκλησία δεν οφείλει να συμμετέχει σε πολιτικά ζητήματα και να υπερασπίζει το όνομα της Μακεδονίας, καθότι αναρμόδια επ’ αυτού. Ωστόσο, η αποστασιοποίηση αυτή δεν φανερώνει συναίνεση με τη συμφωνία των Πρεσπών:

... Μια παγίδα στην οποία έπεσε η Εκκλησία είναι ότι δεν είχε καμιά δουλειά να υπερασπιστεί το όνομα της Μακεδονίας. Σαν πολίτες ας πούμε ότι θέλουμε [...]. Εγώ πολιτικά δεν θέλω να τοποθετηθώ... (Ν.Δ., ιερωμένος)

Σε άλλες περιπτώσεις, υπάρχει μεν αποδοχή της συμφωνίας ως μέσου διευθέτησης διεθνών υποθέσεων, κρούοντας ωστόσο τον κώδωνα του κινδύνου για αλυτρωτικές βλέψεις των γειτόνων, κοινό επιχείρημα όλων των φωνών, μετριοπαθών και μη, καθώς και του ίδιου του Αρχιεπίσκοπου Ιερώνυμου:

... Δηλαδή, όταν αναγνωρίζεις ένα μακεδονικό έθνος που το ταυτίζεις με την ύπαρξη αυτού του κράτους ουσιαστικά και δεν σε ενοχλεί που ονομάζεται μακεδονικό έθνος, χωρίς να υπάρχει κάτι τέτοιο ποτέ στην Ιστορία. Αυτό είναι η πηγή πολλών προβλημάτων και αλυτρωτικών κινδύνων στο μέλλον. [...] Δεν γίνεται δεκτή η σλαβογενής ταυτότητά τους ουσιαστικά, αλλά μια διαφορετική εθνική ταυτότητα, και αυτό το αποδεχόμαστε και το κατοχυρώνουμε με μια διεθνή συνθήκη. Από εκεί και πέρα, όμως, ναι, έπρεπε να υπάρχει κάποιου είδους συμφωνία, είναι δεδομένο... (Π.Σ, ιερωμένος)

19. Βλ. <https://www.kathimerini.gr/society/946066/mitropolitismessinias-giasyllalitiario-athesmoi-organotes-epidiokoy-nakapelosoy-n-tin-thesmiki-ekklisia/>, τελευταία πρόσβαση: 12/5/2021

Στις παραπάνω δηλώσεις γίνεται φανερό μεν η αποστασιοποίηση από το μεγαλύτερο μέρος της επίσημης Εκκλησίας, ωστόσο, δεν παρατηρείται κάποιου είδους ρήξη ή διαφωνία με τη διενέργεια συλλαλητηρίων, ούτε αναγνώριση της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας με το συνταγματικό της όνομα, παρά μόνο μια αντίθεση στην επέμβαση της Εκκλησίας σε κοσμικές-πολιτικές υποθέσεις. Εν ολίγοις, δίδεται σιωπηρή συγκατάθεση και υφίσταται ουσιαστική αποδοχή του εθνικιστικού λόγου διά της μετριοπάθειας. Οπότε, η όποια διαφοροποίηση ή διαφωνία μεταξύ ακραίων και μετριοπαθών φωνών έγκειται σε επίπεδο τακτικής και επικοινωνίας, καθότι οι μεν ακραίες φωνές συμβαδίζουν με και αναπαράγουν έναν ακραίο εθνικιστικό λόγο σε άμεση συνάφεια με την Ακροδεξιά, οι δε μετριοπαθείς, αν και αποστασιοποιούνται σημαντικά, συχνά καταδικάζουν ανοιχτά τις ακραίες φωνές, έχοντας ως κοινό παρονομαστή την αντίθεση, σιωπηρή ή ηχηρή, στην ύπαρξη κράτους στα βόρεια σύνορα της χώρας με το όνομα Μακεδονία ως εθνική απειλή. Ο ρόλος της ιδεολογίας του ελληνοχριστιανισμού έχει εμπεδωθεί από την πλειονότητα της Εκκλησίας και αναλόγως αναπαράγεται, πράγμα προφανές στην περίπτωση του Μακεδονικού Ζητήματος.

Η ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΑΠΟ ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΣΕ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Κατά το μεγαλύτερο διάστημα του 20ού αιώνα η Ελλάδα αποτελούσε χώρα προέλευσης μεταναστών με προορισμό κυρίως τις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες της Βόρειας Ευρώπης, την Αυστραλία και τις ΗΠΑ. Η συνθήκη αυτή διαφοροποιήθηκε τη δεκαετία του '90 με την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων, καθώς η χώρα άρχισε να δέχεται μεγάλο αριθμό μεταναστών από το πρώην Ανατολικό Μπλοκ, κυρίως τη γειτονική Αλβανία. Το 1991 το 1,63% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας είχε ξένη υπηκοότητα· δέκα χρόνια μετά, το ποσοστό αυτό ανέβηκε στο 7%, με την αύξηση αυτή να οφείλεται κατά 75% στη μετανάστευση από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες (Κοτζαμάνης – Ανδρουλάκη, 2009, σσ. 110-113). Η αρχή της χιλιετίας σηματοδοτήθηκε και από τη μεταβολή του μεταναστευτικού προφίλ της χώρας, με τους περισσότερους νεοεισερχόμενους να προέρχονται από κράτη της Ασίας και της Αφρικής.

Η μεγαλύτερη πρόκληση όμως θα ξεκινούσε το 2015, όταν, ως αποτέλεσμα του Συριακού Εμφυλίου και άλλων συρράξεων, καταφθάνουν στην Ελλάδα διασχίζοντας τα θαλάσσια σύνορα 856.723 άτομα, με τη συντριπτική πλειονότητα αυτών να κατευθύνεται προς άλλες χώρες της ΕΕ (Sakellis – Spygroulou – Ziomas, 2016). Το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να

διαχειριστεί μόνο του την ανθρωπιστική κρίση που ακολούθησε, και η ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία αποδείχτηκε χρήσιμος σύμμαχος λειτουργώντας συμπληρωματικά προς τους υπάρχοντες κρατικούς θεσμούς. Οι δράσεις της για την υλική, νομική και ψυχοκοινωνική στήριξη των προσφύγων και μεταναστών πραγματοποιήθηκαν κυρίως μέσω δύο οργανισμών: της ΜΚΟ «Αποστολή» και του Κέντρου Συμπαραστάσεως Παλινοστούντων και Μεταναστών (Trantas – Tseligka, 2020). Ωστόσο, παρά την επίσημη στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, δεν έλειψαν οι ακραίες φωνές, προερχόμενες από μερίδα υπερσυντηρητικών μελών της ιεραρχίας της αλλά και από μέρος του ποιμνίου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΩΣ ΑΠΕΙΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Έπειτα από την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους το 2001 και τον επακόλουθο «Πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» αναβιώνει το ψυχροπολεμικό επιχείρημα στην πολιτική συζήτηση των χωρών της Δύσης, που υποστηρίζει ότι τα ζητήματα εθνικής ασφάλειας θα έπρεπε να αφορούν και μη στρατιωτικές απειλές, και ως τέτοια γίνεται αντιληπτή και η μετανάστευση (Lazaridis – Wadia, 2015). Παρόλο που στην Ελλάδα δεν έχει συμβεί κάποια τρομοκρατική επίθεση σχετιζόμενη με ισλαμικές φονταμενταλιστικές οργανώσεις, ο φόβος για ένα τέτοιο ενδεχόμενο είναι υπαρκτός και δεν λείπουν οι φωνές, κυρίως από το χώρο της Άκρας Δεξιάς, που προτείνουν αυξημένους ελέγχους στα σύνορα με πρόφαση την τρομοκρατία. Ήδη από το 2014 σε επιστολή απευθυνόμενη προς το Υπουργείο Εσωτερικών και το Υπουργείο Οικονομίας η Χρυσή Αυγή προειδοποιεί για ενορχηστρωμένο σχέδιο κατάληψης της Ελλάδας και της Κύπρου από τρομοκράτες του ISIS που εισέρχονταν στην χώρα ως πρόσφυγες, καλώντας την κυβέρνηση να επιβάλει αυστηρούς ελέγχους στα σύνορα (Ζαρούλια, 2014). Τις ανησυχίες αυτές φαίνεται να συμμερίζονται και διάφορες ορθόδοξες ιστοσελίδες ενημερωτικού περιεχομένου κάνοντας λόγο για επερχόμενα χτυπήματα τζιχαντιστών στη χώρα ως μέρος ευρύτερου σχεδίου για ιερό πόλεμο κατά των χριστιανών από μουσουλμάνους μετανάστες. Οι ιστοσελίδες αυτές (για παράδειγμα, Ρομφαία, Ορθόδοξος Τύπος) αποτελούν πρακτορεία εκκλησιαστικών ειδήσεων, τα οποία δεν ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά σε ιδιώτες· συνεπώς, δεν εκφράζουν επίσημες θέσεις της Εκκλησίας. Όσον αφορά τα δημοσιεύματα σχετικά με το μεταναστευτικό, ως επί το πλείστον αυτό παρουσιάζεται ως μέρος οργανωμένου σχεδίου ενορχηστρωμένου από ξένες δυνάμεις, που σκοπό έχει να πλήξει την Ελλάδα και την Ορθοδοξία. Ενδεικτικά είναι τα αποσπάσματα που ακολουθούν:

... Φαίνεται ότι ο Ερντογάν χρειάζεται και χρησιμοποιεί τις μεταναστευτικές ροές ως πολιορκητική μηχανή και ως εργαλεία πίεσης σε βάρος της Ελλάδας

και της Ευρώπης, στο πλαίσιο της νεοοθωμανικής του επιθετικότητας και των επεκτατικών του σχεδίων. Μάλιστα, πολλοί, ερμηνεύοντας τα γεγονότα, υποστηρίζουν ότι θα συνεχιστούν τα εγκλήματα του ιερού πολέμου από την πλευρά όχι όλων, φυσικά, αλλά πολλών από τους μουσουλμάνους μετανάστες που βρίσκονται ή έρχονται στην Ευρώπη, με το γνωστό θρησκευτικό τους σύνθημα που περιέχεται στην πίστη τους: Πόλεμος των πιστών κατά των απίστων...²⁰

... Το πιο επικίνδυνο είναι, σύμφωνα με το TCS, ότι υπάρχουν και άλλες μεταναστευτικές ομάδες που είναι ακόμα πιο δεκτικές στην προπαγάνδα της Αλ Κάιντα, κυρίως Άραβες και Πακιστανοί. Σε αυτούς ποντάρουν περισσότερο οι ομοεθνείς τους εξτρεμιστές και, αφού περνούν μαζί τα ελληνικά σύνορα, αρχίζουν τον προσηλυτισμό. Σκοπός τους είναι να δημιουργήσουν πυρήνα της Αλ Κάιντα στην Αθήνα, που μπορεί να προκαλέσει εξέγερση...²¹

Τέτοιες απόψεις δεν περιορίστηκαν όμως ούτε στην Άκρα Δεξιά ούτε σε μερίδα ορθόδοξων αρθρογράφων, αλλά αναπαράχθηκαν και από μέλη της Ιεράς Συνόδου, με τον τότε μητροπολίτη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιο να δηλώνει το 2017:

... Το κράτος προσπαθεί να εντάξει τα παιδιά των μεταναστών-κατακτητών μας στα δημόσια σχολεία. Άλλοι Έλληνες γονείς αρνούνται να το αποδεχτούν και άλλοι το αποδέχονται! Τα δεινά άρχισαν ήδη. Εν τω μεταξύ, οι δήθεν μετανάστες, στην ουσία όμως απεσταλμένοι κατακτητές, άρχισαν ήδη την εγκληματική δράση τους! Επιτίθενται, κλέβουν, τραυματίζουν ή και φονεύουν αθώους Έλληνες πολίτες... (δύλωση μητροπολίτη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιου)²²

Σε παρόμοιο ύφος κινήθηκε και ο μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ, όταν, ένα χρόνο πριν από τον πρώην μητροπολίτη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιο,²³ τοποθετήθηκε σχετικά με τον –κατά τη γνώμη του– επερχόμενο κίνδυνο για την Ευρώπη, που προκύπτει από το μεταναστευτικό, σε εκπομπή τηλεοπτικού σταθμού εθνικής εμβέλειας:

20. Βλ. <https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/40341-i-tourkiki-apeili-gia-iero-polemo-ek-merous-mousoulmanon-metanaston->, τελευταία πρόσβαση: 26/4/2021.

21. Βλ. <https://www.vimaorthodoxias.gr/ethnika/amerikaniko-institoyto-tcs-tha-xythei-aima-me-tous-lathrometanastes-stin-ellada/>, τελευταία πρόσβαση: 9/5/2021.

22. Βλ. <https://www.protothema.gr/greece/article/648801/amvrosios-apestalmenoi-katakhtites-oi-dithen-metanastes/>, τελευταία πρόσβαση: 26/4/2021.

23. Ο πρώην μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιος παραιτήθηκε το 2019 από τη θέση του επικαλούμενος τη προχωρημένη ηλικία του. Οι δηλώσεις του που φιλοξενούνται στην παρούσα υποενότητα πραγματοποιήθηκαν όσο κατείχε ακόμα τη θέση του μητροπολίτη.

... Οι Μαροκινοί περνάνε όλη τη Βόρεια Αφρική και φτάνουν στο Καστελόριζο, γιατί γνωρίζουν πως εδώ θα πάρουν χαρτί για να συνεχίσουν το ταξίδι τους. Κοινή συνισταμένη σε όλα αυτά είναι πως όλοι αυτοί είναι μουσουλμάνοι. Υπάρχει κίνδυνος για την Ευρώπη από αυτό το γεγονός. Το Ισλάμ δεν είναι μια θρησκεία που δέχεται το διαφορετικό. Στο Ισλάμ ο θεός είναι το Κοράνι. Το πρόβλημα δεν είναι ανθρωπιστικό, είναι οντολογικό...²⁴ (δήλωση μπτροπολίτη Πειραιώς Σεραφείμ)

Αν και κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων παρόμοιοι ακραίοι χαρακτηρισμοί αποφεύχθηκαν από ιερωμένους, ένας εκ των συνομιλητών μας και ιδρυτής ορθόδοξης ενημερωτικής ιστοσελίδας δικαιολόγησε την ισλαμοφοβία ως αντίδραση στις τρομοκρατικές επιθέσεις των τελευταίων ετών, μεταθέτοντας ουσιαστικά την ευθύνη στα θύματα της διάκρισης αυτής:

ΕΡΩΤΗΣΗ: Θεωρείτε ότι υπάρχει ισλαμοφοβία στην Ευρώπη; Και αν υπάρχει, είναι δικαιολογημένη;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Υπάρχει, γιατί τη δημιούργησαν αυτοί. Όταν κόβεις κεφάλι για καφέ, πώς να μην υπάρχει; Δεν έχεις δει στην Ελλάδα. Άμα δεις στην Ελλάδα να σφάζουν τη θεία σου, θα καταλάβεις τι ισλαμοφοβία θα έχεις. Αυτοί το δημιούργησαν αυτό το πράγμα. Να μην το δημιουργούσαν, να μην υπάρχει ισλαμοφοβία. (Π.Ε., ιδρυτής ορθόδοξης ενημερωτικής ιστοσελίδας)

Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η ισλαμοφοβία στην ευρωπαϊκή ήπειρο δεν αναπτύχθηκε ως αντίδραση στις πρόσφατες τρομοκρατικές επιθέσεις, αλλά προϋπήρχε από τις δεκαετίες του '80 και του '90, όταν η ευρωπαϊκή Ακροδεξιά –με πρωτοστάτες το γαλλικό Front Nationale και το βελγικό Vlaams Belang– έθετε το Ισλάμ στον πυρήνα αυτού που αντιλαμβάνονταν ως μεταναστευτικό πρόβλημα (Kallis, 2018). Όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, ο ισλαμοφοβικός λόγος εκφράστηκε αρχικά μέσω του ΛΑΟΣ από την ίδρυσή του το 2001 μέχρι την εκλογική του καθίζηση το 2012 και στη συνέχεια απέκτησε ξεκάθαρα βιολογικά και φυλετικά χαρακτηριστικά με την ανάδυση της Χρυσής Αυγής ως πολιτικής δύναμης (Sakellariou, 2019, σελ. 201). Τη μετάβαση από την ισλαμοφοβική ρητορική επί ΛΑΟΣ στη ρατσιστική βία της Χρυσής Αυγής μαρτυρεί και το ακόλουθο απόσπασμα από συνέντευξή μας με μέλος της μουσουλμανικής κοινότητας:

... Ο Καρατζαφέρης συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά της Ακροδεξιάς εκτός από τα τάγματα εφόδου. Δηλαδή υπήρχαν συμπράξεις, φώναζε τους

24. Βλ. <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/2155363/pireos-serafim-kindinos-gia-tin-evropi-i-mousoulmani-prosfiges-ke-metanastes>, τελευταία πρόσβαση: 22/4/2021.

Αιγύπτιους παπάδες, τους Κόπτες, και έβλεπες ότι τον φυλούσαν χρυσαυγίτες. Στο Σύνταγμα διαδήλωναν κατά των Αιγύπτων μεταναστών. Η ρητορική μεγάλωνε, όμως τη διαφορά την έκανε η είσοδος της Χρυσής Αυγής στη Βουλή. Τότε απέκτησε ασυλία, και τα χτυπήματα ήταν καθημερινά. Υπήρχαν τα στάνιαρ χτυπήματα, τα χτυπήματα στις αποβάθρες του τρένου, όπου πήγαιναν και πλάκωναν στο ξύλο μετανάστες, τους έσκιζαν τα χαρτιά και τους έπαιρναν όσα λεφτά είχαν πάνω τους. Αυτό ήταν μέρος της καθημερινότητας των μεταναστών, που ούτε το κατήγγελλαν από ένα σημείο και μετά, παρά τις παροτρύνσεις μας... (Α.Σ., μέλος της μουσουλμανικής κοινότητας)

ΣΕΝΑΡΙΑ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ «ΑΛΛΟΙΩΣΗΣ»

Η μεγαλύτερη, ωστόσο, ανησυχία σχετικά με την εθνική ασφάλεια η οποία σχετίζεται με τη μετανάστευση δεν φαίνεται να είναι η τρομοκρατία, αλλά η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι αυτοί, ηθελημένα ή μη, συμμετέχουν σε οργανωμένο σχέδιο πληθυσμιακής και πολιτισμικής αλλοίωσης της Ελλάδας. Τέτοια σενάρια δεν αποτελούν καινοτομία για την ελληνική πολιτική σκηνή. Ήδη από το 2001 ο επικεφαλής του ακροδεξιού κόμματος ΛΑΟΣ Γιώργος Καρτζαφέρης έκανε λόγο για επερχόμενη απειλή προς την Ορθοδοξία αλλά και τη δημογραφική σύνθεση της χώρας, σε περίπτωση νομιμοποίησης μεγάλου αριθμού μεταναστών (Sakellariou, 2019, σελ. 201). Σε παρόμοιο τόνο κινήθηκε και ο τότε Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος με την ακόλουθη δήλωσή του:

... Σήμερα είναι περί το ένα εκατομμύριο [οι μετανάστες], σε λίγα χρόνια θα υπερβαίνουν τα τρία. Σε συνδυασμό με το δημογραφικό πρόβλημα των Ελλήνων και παρότι δεν μας το επιτρέπουν ο πολιτισμός μας και η θρησκεία μας να πούμε: «Έξω οι ξένοι!», από την άλλη αντιλαμβάνεστε τον κίνδυνο που ελλοχεύει να μετατραπούμε, ύστερα από λίγο, σε πρόσφυγες στην ίδια μας την πατρίδα...²⁵ (δήλωση Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, 29/10/2000)

Αν και αυτές οι προβλέψεις ποτέ δεν επιβεβαιώθηκαν καθώς η Ελλάδα παρέμεινε και παραμένει μια κατά συντριπτική πλειονότητα ορθόδοξη χώρα, τα γεγονότα του Φεβρουαρίου-Μαρτίου του 2020 στα ελληνοτουρκικά σύνορα αποτέλεσαν ευκαιρία για τις ρητορικές αυτές να έρθουν και πάλι στο προσκήνιο. Στις 28 Φεβρουαρίου 2020 η διακήρυξη της Τουρκίας ότι δεν θα εμπόδιζε πια τους μετανάστες που κατευθύνονταν προς την ΕΕ, σε συνδυασμό με την απόφαση της Ελλάδας να κλείσει τα σύνορά της, οδήγησε χιλιάδες ανθρώπους να συγκεντρωθούν στη μεθόριο των δύο κρατών προσπαθώντας -χωρίς

25. Βλ. <https://www.news247.gr/afieromata/i-taytotita-toy-archiepiskopoy-christodoyloymeres-kai-erga-me-dika-toy-logia.6421305.html>, τελευταία πρόσβαση: 22/4/2021.

επιτυχία- να εισέλθουν στην Ελλάδα. Τα επεισόδια που ξέσπασαν μεταξύ προσφύγων και ελληνικών Σωμάτων Ασφαλείας τράβηξαν την προσοχή των ΜΜΕ που χαρακτήρισαν την πράξη αυτήν «εισβολή» και «ασύμμετρη απειλή» συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία ενός κλίματος ανασφάλειας και παρουσιάζοντας τους πρόσφυγες ως υποχείρια της τουρκικής πολιτικής ηγεσίας (Κοκκινάκη, 2021, σελ. 19). Η στάση της Εκκλησίας όσον αφορά τα συμβάντα αυτά ήταν να στηρίξει τις αποφάσεις της πολιτικής ηγεσίας προσπαθώντας παράλληλα να εκφράσει τη συμπόνια της για τους πρόσφυγες. Ωστόσο, κατέστη ξεκάθαρο από την αρχή ότι η ανθρωπιστική κρίση θα ερχόταν σε δεύτερη μοίρα μπροστά στην εθνική ασφάλεια. Ενδεικτικές των προαναφερθέντων είναι οι δηλώσεις του Αρχιεπίσκοπου Ιερώνυμου έπειτα από επίσκεψη σε στρατιωτική μονάδα στην ελληνοτουρκική μεθόριο:

... Λυπάμαι αυτές τις ψυχές των ανθρώπων που σπρώχνονται προς τα εδώ, γιατί γίνονται εργαλεία στα χέρια των άλλων [...]. Ο λαός μας σας αγαπάει [τους ένστολους] πάρα πολύ και ένωσε περήφανος αυτές τις ημέρες, βλέποντας έστω αυτές τις τραγικές σκηνές, οι οποίες προβάλλονται για να δημιουργούν και εντυπώσεις πολλές φορές...²⁶ (Δήλωση Αρχιεπίσκοπου Ιερώνυμου, 4/3/2020)

Ωστόσο, ο ανεπίσημος λόγος των ιερωμένων διαφοροποιείται από την επίσημη στάση της Εκκλησίας κατά περιπτώσεις, χαρακτηρίζοντας ευθέως τα γεγονότα αυτά ως απόπειρα ανορθόδοξου πολέμου από την πλευρά της Τουρκίας. Το σύνολο των ιερωμένων που μας παραχώρησαν συνέντευξη θεώρησαν σωστή ενέργεια το κλείσιμο του συνοριακού περάσματος του Έβρου, όπως και την αυξημένη στρατιωτικοποίηση των συνόρων με τη Τουρκία, που επακολούθησε:

... Αν δεν είχαν προηγηθεί οι εικόνες που είδαμε στον Έβρο τον περασμένο Μάρτιο. Δηλαδή, με πούλμαν να καταφθάνουν από το εσωτερικό της Τουρκίας, ομάδες μεταναστών, ή προσφύγων, ή όπως θέλει κανείς να τους πει να επιχειρούν να εισέλθουν εδώ και τώρα στο ελληνικό έδαφος, ναι, θα έλεγα, είναι μια υπερβολική αντίδραση. Ωστόσο, υπ' αυτά τα δεδομένα κι όταν χρησιμοποιούνται μέχρι ενός σημείου οι άνθρωποι αυτοί στη λογική ενός ανορθόδοξου πολέμου –μιλάω για τα ελληνοτουρκικά αυτή τη στιγμή– σαφέστατα θα πρέπει και η Ελλάδα να λάβει και τα δικά της μέτρα... (Π.Ι., ιερωμένος)

... Από τη μια, λες να προστατευτούν τα σύνορα με την έννοια [...]. Ειδικά επειδή έρχονται από την Τουρκία και ο Ερντογάν παίζει τρομακτικά

26. Βλ. <https://www.amna.gr/macedonia/article/436247/Konta-stous-frourous-ton-sunoron-o-Archiepiskopos-Ieronumos>, τελευταία πρόσβαση: 20/4/2021.

παιχνίδια, αν ελευθερώσει δύο εκατομμύρια πρόσφυγες να έρθουν στην Ελλάδα, αυτό είναι πρόβλημα όχι μόνο δημογραφικό, εθνικό, οικονομικό, τα πάντα. [...] Ό,τι και να λέμε για τα ζητήματα πολυπολιτισμικότητας, με την Τουρκία είναι εθνικό ζήτημα, οι απειλές είναι τεράστιες, οπότε είναι και πολύ σύνθετο ως θέμα... (Π.Χ., ιερωμένος)

Στα παραπάνω αποσπάσματα παρατηρούμε ότι η πολιτική κλειστών συνόρων της Ελλάδας δικαιολογείται εξαιτίας της υποτιθέμενης απειλής προς την εθνική ασφάλεια, που προκύπτει από την υπόθεση ότι οι πρόσφυγες χρησιμοποιούνται σαν όργανα «ανορθόδοξου πολέμου» από την Τουρκία. Πέρα όμως από τις εικασίες για οικονομική και δημογραφική καταστροφή, δεν παρουσιάζεται καμία εξήγηση για το πώς πραγματοποιείται αυτός ο άτυπος πόλεμος ή πώς θα επηρεαζόταν η πληθυσμιακή σύνθεση της Ελλάδας, όταν ακόμα και στο απόγειο της μεταναστευτικής κρίσης, το 2015-2016, εισήλθαν στη χώρα ένα εκατομμύριο άνθρωποι και εξ αυτών υπολογίζεται ότι παρέμειναν στη χώρα πενήντα εφτά χιλιάδες (Sakellis – Spygroulou – Ziomas, 2016).

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

Οι πρώτες εντάσεις ξεκίνησαν με το αίτημα για την κατασκευή τεμένους στην Αθήνα ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, καθώς οι μουσουλμάνοι της πόλης δεν διέθεταν κάποιον επίσημο χώρο να προσευχηθούν, αναγκαζόμενοι έτσι να καταφεύγουν σε άτυπους χώρους λατρείας. Η Εκκλησία της Ελλάδος τάχτηκε υπέρ της κατασκευής τεμένους, διατύπωσε ωστόσο ενστάσεις σχετικά με την τοποθεσία του αλλά και την κατασκευή Κέντρου Ισλαμικών Σπουδών, αφήνοντας υπονοούμενα για τη σύνδεση παρόμοιων χώρων με τρομοκρατικές ενέργειες (Σακελλαρίου, 2014, σελ. 295). Όπως και κατά την πρόσφατη μεταναστευτική κρίση, έτσι και τότε υπήρξε μια υπερσυντηρητική μερίδα μελών της Ιεράς Συνόδου που δεν κινήθηκε σύμφωνα με την επίσημη γραμμή της Εκκλησίας. Παρουσιάζοντας το Ισλάμ ως εν γένει βίαιο και ασύμβατο με το ελληνικό Σύνταγμα, ο μητροπολίτης Πειραιώς Σεραφείμ ζήτησε να μην κατασκευαστεί τέμενος στην Αθήνα (Sakellariou, 2019). Σε παρόμοιο τόνο κινήθηκε το 2013 ο τότε μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιος, όταν στον προσωπικό του ιστότοπο δήλωνε:

... Το τζαμί, που επιχειρείται να ανεγερθεί κάπου στο Βοτανικό με χρήματα του κρατικού ταμείου, δηλαδή του ορθόδοξου λαού, είναι απλώς η αρχή της εδαφικής κυριαρχίας του Ισλάμ εις βάρος της χώρας μας...²⁷ (δήλωση μητροπολίτη Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιου, 23/12/2013)

27. Βλ. http://mkka.blogspot.com/2013/12/blog-post_23.html, τελευταία πρόσβαση: 6/5/2021.

Το τέμενος ολοκληρώθηκε, εντέλει, το 2020, με το κράτος να ικανοποιεί σχεδόν όλες τις ενστάσεις της Εκκλησίας πάνω στο ζήτημα, καθώς το κτήριο δεν συνοδεύεται ούτε από πολιτιστικό κέντρο, ούτε διαθέτει μιναρέδες.

ΙΣΛΑΜ, ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΑΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ

Ένα από τα κυριότερα θέματα προς συζήτηση όσον αφορά τη μετανάστευση αποτελεί η ενσωμάτωση στην εκάστοτε χώρα υποδοχής. Έντονα σχολιάστηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης η δήλωση του Αρχιεπίσκοπου Ιερώνυμου, την οποία έσπευσε να διορθώσει, στην οποία ανέφερε ότι «το Ισλάμ δεν είναι θρησκεία, αλλά πολιτικό κόμμα» και ότι οι μουσουλμάνοι είναι «οι άνθρωποι του πολέμου» (Μπόννης, 2021). Συζητώντας για τους τρόπους με τους οποίους οι μετανάστες θα μπορούσαν να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία, ορισμένοι εκ των ορθόδοξων ιερωμένων που μας παραχώρησαν συνέντευξη απάντησαν ότι κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό εξαιτίας του διαφορετικού πολιτισμικού υπόβαθρου μεταξύ Ευρώπης και μουσουλμανικών κρατών.

... Τώρα βλέπουμε τα προβλήματα, γιατί δεν μπορούν να αφομοιωθούν αυτοί οι πληθυσμοί, αφενός μεν, διότι δεν έχουν το background των κοινωνικών διεκδικήσεων που έχουν οι ευρωπαϊκοί λαοί και είναι διακόσια χρόνια πίσω. Το παράδειγμα της μαντήλας είναι χαρακτηριστικό. Να έχεις μια χώρα η οποία πρωτοστάτησε στα δικαιώματα της γυναίκας και τώρα να βρίσκεται μπροστά στο γεγονός να μην μπορεί να πείσει, να μην μπορεί να αφομοιώσει ένα μεγάλο μέρος των μεταναστών εκεί, που θέλουν τα κορίτσια τους να φοράνε μαντήλα... (Π.Χ., ιερωμένος)

... Κοιτάξτε να δείτε. Καταρχάς, δεν υπάρχει λόγος να θέλεις να αφομοιώσεις ανθρώπους που έχουν έναν πολιτισμό διαφορετικό. Αυτό που χρειάζεται είναι δικαιώματα, όμως δικαιώματα και θέσεις της Ευρώπης που έχουν κατά κύριο λόγο την καταγωγή τους στη χριστιανική ιστορία της Ευρώπης, όπως είναι τα θέματα της ισότητας, των δικαιωμάτων, της αποδοχής του διαφορετικού [...]. Αν μεθαύριο –θα πω το πιο απλό– έρθει μια ομάδα ανθρώπων από διαφορετικό πολιτισμό που θεωρεί τη γυναίκα ότι είναι κατώτερη, ότι δεν έχει δικαίωμα ούτε να μιλάει, ούτε να βγαίνει στο δρόμο, αυτό δεν μπορεί να το δεχτεί στον δημόσιο χώρο ένα κράτος που έχει εκατοντάδες χρόνια αγώνων για να το κατακτήσει αυτό. Δεν μπορεί να πάει πίσω λόγω πολιτικής ορθότητας... (Π.Ν., ιερωμένος)

Στα παραπάνω αποσπάσματα παρουσιάζονται δύο διαφορετικοί κόσμοι, ο καθένας πολιτισμικά ομογενοποιημένος, με τον ευρωπαϊκό να εμφανίζεται ως ανεκτικός και δημοκρατικός, ενώ ο μουσουλμανικός χαρακτηρίζεται από μισαλλοδοξία και καταπίεση. Ως αποτέλεσμα οι μουσουλμάνοι μετανάστες

παρουσιάζονται σαν να ζουν σε διαφορετικό ιστορικό χρόνο, καθώς η θρησκεία τους δεν τους έχει επιτρέψει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα που προκύπτουν από τη χριστιανική ιστορία της Ευρώπης, και συνεπώς, εμφανίζονται ως πολιτισμικά κατώτεροι. Ωστόσο, το σχήμα αυτό δεν μπορεί παρά να είναι ανιστορικό και κατασκευασμένο στο πλαίσιο μιας οριενταλιστικής λογικής, καθώς παρουσιάζει και στις δύο περιπτώσεις ως ενιαίο σύνολο μια πληθώρα εθνοτήτων, αγνοώντας τις μεταξύ τους πολιτισμικές διαφορές, όπως και τη μέχρι τώρα ιστορική τους πορεία. Η παρατήρηση του Σακελλαρίου ότι «ο ρατσιστικός και μισαλλόδοξος λόγος της Εκκλησίας [...] εκφέρεται με όρους πολιτισμικής ανωτερότητας-κατωτερότητας» (Σακελλαρίου, 2014, σελ. 287) επιβεβαιώνεται στην περίπτωση μας, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω αποσπάσματα.

Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΟΦΟΒΙΑΣ

Σημαντικό στοιχείο στην επιχειρηματολογία ότι το Ισλάμ είναι οπισθοδρομικό και απειλητικό για τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελεί και η αντίληψη για τη θέση της γυναίκας, που παρουσιάζεται ως ισότιμη με τον άντρα στη χριστιανική Ευρώπη και ως υποχείριο και θύμα εκμετάλλευσης στην ισλαμική Ανατολή. Κεντρική θέση στο επίκεντρο αυτό διαδραματίζει η μαντίλα ως σύμβολο καταπίεσης, με την ύπαρξη αυτής σε χώρες όπως η Γαλλία να παρουσιάζεται ως ένα ακόμα δείγμα της ασυμβατότητας των δύο τρόπων ζωής. Οι συνομιλητές μας, αν και φαίνεται να θεωρούν σημαντική κοινωνική κατάσταση τα δικαιώματα των γυναικών, δεν αναγνωρίζουν τις μουσουλμάνες ως αυτόβουλα όντα που μπορούν να επιλέγουν να φορούν μαντίλα, αλλά αντιμετωπίζουν το ζήτημα μονοσήμαντα, θεωρώντας μια τέτοια πράξη ως εξορισμού καταπιεστική. Χαρακτηριστικό ήταν το παράδειγμα που χρησιμοποίησε ένας ιερωμένος συνεντευξιαζόμενός μας, ο οποίος, για να τεκμηριώσει την άποψή του ότι οι γυναίκες καταπιέζονται από τα αρσενικά μέλη της οικογένειας ώστε να υιοθετήσουν τη μαντίλα ως τρόπο ένδυσης, ισχυρίζεται τα εξής:

ΕΡΩΤΗΣΗ: *Οι γυναίκες να βγάλουνε τη μαντίλα;*

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: *Οι γυναίκες τώρα με τη μαντίλα, που ρώτησες. Είχα δυο μαθήτριες με μαντίλα, όταν έκανα ένα μάθημα μια ώρα στην πρώτη Λυκείου. [...] Κάποια στιγμή, λοιπόν, τις ρώτησα:*

«Μα, καλά, δεν σας ταλαιπωρεί η μαντίλα;»

«Ναι, κύριε, μας ταλαιπωρεί. Αλλά ο πατέρας μας επιμένει ότι πρέπει να τη φοράμε.»

Αυτή είναι η πραγματικότητα. Τώρα οι πιο πολλές μετανάστριες που φέρνουν μαντίλες κτλ. έχω την εντύπωση ότι είναι λίγο υποβολιμαίο. Δηλαδή, τους έχουν πει ότι θα φοράτε μαντίλες, ώστε να γνωρίζουν ότι στην κοινωνία εδώ είναι παρόν και το Ισλάμ. Είναι ένας τρόπος να δείξουν την παρουσία του Ισλάμ... (Π.Α., ιερωμένος)

Ο λόγος των ιερωμένων, όπως αποτυπώνεται στο παραπάνω παράθεμα, επιχειρεί να οικειοποιηθεί μια χειραφετική ρητορική, χαρακτηριστική του φεμινιστικού κινήματος όσον αφορά το ζήτημα ισότητας των φύλων, εντάσσοντας τη στον δικό του οριενταλιστικό τρόπο θέασης των μουσουλμάνων γυναικών ως άβουλων όντων που καταπιέζονται χωρίς να το αντιλαμβάνονται μέσω της μαντίλας. Οι ιερωμένοι λειτουργούν έτσι ως αυτόκλητοι σωτήρες των γυναικών αυτών από τη θρησκευτικά και πατριαρχικά επιβεβλημένη ενδυμασία τους (Abu-Lughod, 2002). Συνεπώς, το ζήτημα της μαντίλας και, κατ' επέκταση, της ισότητας των φύλων με αυτό τον τρόπο εντάσσεται ως ένα ακόμα επιχείρημα υπέρ της υποτιθέμενης πολιτισμικής ασυμβατότητας μεταξύ Ευρώπης και μουσουλμανικού κόσμου.

ΦΥΛΟ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Η Εκκλησία, όντας από την ίδρυση του κράτους της Ελλάδας ένας ισχυρός θεσμός, δεν θα μπορούσε να μην εκφέρει άποψη και για τα έμφυλα ζητήματα, παρατηρώντας τόσο την ανάδυση του μετακοσμικού φεμινισμού (ο οποίος αποπειράται να συμβιβάσει τις φεμινιστικές διεκδικήσεις με τις επιταγές της θρησκευτικής πίστης, βλ. Braidotti, 2008· Mahmood, 2005· Vasilaki, 2016), όσο και τους ρόλους των φύλων, που μεταβάλλονται και αποκλίνουν από την παράδοση ολοένα και περισσότερο. Η γυναίκα, σύμφωνα με την Εκκλησία – μια θέση που αντανακλάται και στην ιδεολογία του κατεχοκίν παραδείγματος ακροδεξιάς ρητορικής των τελευταίων χρόνων, της Χρυσής Αυγής (Θεοφιλόπουλος – Καραμπελιάς 2016)–, είναι η σύντροφος του Έλληνα άντρα και κυρίως μητέρα των παιδιών που θα φέρουν στον κόσμο, ώστε να επιτελέσουν τον ύψιστο σκοπό τους και να φροντίσουν για τη συνέχιση του ελληνικού έθνους και της εθνικής ταυτότητας. Οι κοινωνικές αυτές εξελίξεις, με την παραδοσιακότητα που διέπει την ιδεολογία της Εκκλησίας για τα έμφυλα ζητήματα, οδηγούν σε ένα ενδιαφέρον παράδοξο: Ενώ η Εκκλησία προσπαθεί να προσαρμοστεί στις αλλαγές της κοινωνίας, επιζητεί παράλληλα να διατηρηθούν οι παραδόσεις των προνεωτερικών κοινωνιών, ιδιαίτερα όσον αφορά τους έμφυλους ρόλους και, συνεπώς, την οικογένεια που θα διασφαλίσει τη συνέχεια του ελληνικού γένους. Η Ελλάδα, λοιπόν, παρουσιάζει αυτή την ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης, καθώς η αργή ανταπόκριση στο φεμινισμό, στις νέες θέσεις και διεκδικήσεις των γυναικών στην κοινωνία, αλλά και στην αποδοχή της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, που αμφισβητεί από τη βάση της τις έμφυλες ταυτότητες και ρόλους, εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στην πολύ στενή σχέση που διατηρεί με την Εκκλησία, όπως προαναφέρθηκε. Η αντιμετώπιση αυτής της νέας έμφυλης πραγματικότητας απασχολεί ολόκληρο το πολιτικό φάσμα, με αντικείμενο αντιπαράθεσης, μεταξύ άλλων, το βαθμό ανάμειξης της Εκκλησίας στην επίλυση των ζητημάτων αυτών, τα οποία γίνονται όλο και πιο περίπλοκα και δισεπίλυτα.

Ένα τέτοιο ζήτημα είναι αυτό του συμφώνου συμβίωσης των ομόφυλων ζευγαριών. Το σύμφωνο νομιμοποιήθηκε στην Ελλάδα το 2015 για τα ετερόφυλα ζευγάρια· ωστόσο, δεν επεκτάθηκε και στα ομόφυλα. Η Ελλάδα καταδικάστηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για τη διάκριση αυτήν και, τελικά, τον Δεκέμβριο του 2015 νομιμοποίησε και το σύμφωνο συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια. Η αντίδραση της Εκκλησίας ήταν διαβαθμισμένη, αλλά σε κάθε περίπτωση αισθητή (Μίχος – Φίγγου, 2019). Σημαντικό μέρος του κλήρου ήταν ανετίθετο στον πολιτικό γάμο και στο σύμφωνο συμβίωσης ήδη πριν από την επέκτασή του και στα ομόφυλα ζευγάρια, καθώς ο δεσμός αυτός θεωρούν ότι δεν είναι ευλογημένος από τον Θεό. Η άποψη αυτή βρίσκει απήχηση και στον ακροδεξιό λόγο –το παράδειγμα της Χρυσής Αυγής είναι και πάλι χαρακτηριστικό εδώ– που θεωρεί το γάμο και την παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια ως τον υπέρτατο θεσμό για τη διαφύλαξη του ελληνικού κράτους και της θρησκείας του (Θεοφιλόπουλος – Καραμπελιάς, 2016). Με την επέκταση της νομοθεσίας, η Εκκλησία πήρε ξεκάθαρη δημόσια πολιτική θέση, ισχυριζόμενη ότι με αυτό τον τρόπο νομιμοποιείται ένας δεσμός «μη φυσιολογικός», παραπλανώντας την κοινωνία στο να τον θεωρήσει «κανονικό» (Παπαγεωργίου, 2017). Ορισμένοι πιο συντηρητικοί ιερωμένοι έφτασαν στο σημείο να ανακοινώσουν ότι, όσοι πολιτικοί ψήφισαν υπέρ της νομοθεσίας αυτής, δεν θα ξαναγίνονταν δεκτοί στην Εκκλησία. Θεωρώντας ότι οι περισσότεροι Έλληνες είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι και ένα τέτοιο νομοσχέδιο και η εφαρμογή του είναι αντίθετα στην πίστη και ανήθικα, ισχυρίστηκαν επίσης ότι το νομοσχέδιο θα ήταν αυτομάτως και αντίθετο στο Σύνταγμα το οποίο έχει γραφεί με βάση την Αγία Γραφή, η οποία δεν επιτρέπει τις ομόφυλες σχέσεις (Μίχος – Φίγγου, 2019). Ωστόσο, παρά τις επίσημες αυτές δηλώσεις από την ιεραρχία της Εκκλησίας, διαπιστώθηκε μέσω της ερευνάς μας ότι οι απόψεις του κατώτερου κλήρου διαφοροποιούνται σε σχέση με το ζήτημα και, σε κάθε περίπτωση, είναι διαβαθμισμένες, αναδεικνύοντας έτσι ότι κάποιος προβληματισμός σε σχέση με τα έμφυλα ζητήματα έχει αρχίσει να διαμορφώνεται «από τα κάτω»:

ΕΡΩΤΗΣΗ: Θεωρείτε ότι η Εκκλησία δυσκολεύεται να προσεγγίσει ιδιαίτερες κοινωνικές ομάδες, όπως οι ομοφυλόφιλοι ή οι τρανς;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Κοιτάξτε, εμείς στην ενορία μας έχουμε ανθρώπους νέους, που δεν είχαν σχέση με την Εκκλησία και ζεστάθηκαν με τον τρόπο που γίνεται η Λειτουργία. Επίσης, έχουμε έξι εφτά άτομα που είναι γκέι και έρχονται να εξομολογηθούν, έρχονται να κουβεντιάσουμε και είναι απόλυτα αποδεκτοί. Αυτό το λέω, γιατί και οι ίδιοι μού έλεγαν ότι, πριν γνωρίσουν την ενορία μας, βρίσκονταν σε μια απόσταση. Εγώ τους χαίρομαι... (Π.Α., ιερωμένος)

ΕΡΩΤΗΣΗ: Για το σύμφωνο συμβίωσης και την υιοθεσία παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια, ποια είναι η γνώμη σας;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Εεε, με το σύμφωνο συμβίωσης μάλλον η Εκκλησία μας διαφωνεί, διότι πολύ απλά... όπως επίσης και με τον πολιτικό γάμο ή οτιδήποτε άλλο που δεν ευλογείται εντός Εκκλησίας για τα μέλη της. Από εκεί και πέρα ο καθένας είναι ελεύθερος να επιλέξει αυτό που νομίζει. [...] Εεε, σεβαστό οτιδήποτε άλλο μπορεί κανείς να επιλέξει, αλλά δεν είναι κάτι που εκπληρώνει το σκοπό της ύπαρξης των φύλων και αυτό που όρισε ο Δημιουργός... (Π.Ι., ιερωμένος)

Άλλοι συνεντευξιαζόμενοι ιερωμένοι ανέφεραν ότι ελάχιστα τους απασχολεί η σεξουαλικότητα του ατόμου, εφόσον αυτό θέλει να διατηρήσει την πίστη του, έχει μία σταθερή σχέση ή ιδανικά αν, παρόλο που έχει παραδεχτεί τη φύση του, δεν προχωρά σε ομοφυλοφιλικές πράξεις. Άλλοι ανέφεραν ότι, αν τους επιτρεπόταν, θα τελούσαν μέχρι και θρησκευτικό γάμο σε ομόφυλο ζευγάρι, αν έβλεπαν πως είναι μία μονογαμική και «δυνατή» σχέση:

... Το ζήτημα είναι να είναι μέλη της Εκκλησίας του Χριστού και να αυτοπροσδιορίζονται πρώτα ως χριστιανοί. Αυτό σημαίνει και κάτι άλλο. Έχω δει από την προσωπική μου εμπειρία κάποιες προσωπικές περιπτώσεις ανθρώπων που προσπαθούν να συνδυάσουν την πίστη τους στον Χριστό με το γεγονός ότι συνειδητοποιούν ότι είναι ομοφυλόφιλοι, αλλά εδώ έρχεται [...]. Θα σας πω όπως σας είπα και πριν με άλλη αφορμή. Γιατί είναι μια καινούργια κατάσταση που το μέλλον θα δείξει πώς θα εξελιχθεί. Αλλά νομίζω ότι ένας ρηχός δικαιωματισμός, δηλαδή, στο δικαίωμα, ας πούμε [...]. Ο γάμος, ας πούμε, είναι ένα Μυστήριο στο οποίο δύο άνθρωποι ευλογούν τη σχέση τους από τον Χριστό. Δεν είναι μια υπόθεση, ας πούμε, αν η Εκκλησία νομιμοποιεί κάποιες μορφές σεξ ή αν κάποιες μορφές σεξ δεν τις νομιμοποιεί. Αυτή η προσπάθεια να επικεντρωθούμε στις σεξουαλικές πρακτικές νομίζω ότι είναι άβολη. Το θέμα είναι αν οποιαδήποτε σχέση δύο ανθρώπων τους κάνει καλύτερους ανθρώπους, τους φέρνει πιο κοντά τον ένα προς τον άλλο και προς τον Θεό, και αυτό μένει να αποδειχθεί. Για τους ομοφυλόφιλους και τους ετεροφυλόφιλους εξίσου, έτσι... (Π.Ε., ιερωμένος)

Το ζήτημα της τεκνοθεσίας φάνηκε να είναι ακόμα πιο ευαίσθητο. Η Εκκλησία δεν είναι έτοιμη ακόμα να δει ζευγάρια του ίδιου φύλου σε αναγνωρισμένη από το κράτος σχέση, πόσο μάλλον με παιδιά.

... Εγώ θεωρώ ότι η υιοθεσία παιδιών κάποια στιγμή μπορεί να φτάσει να είναι ένα γεγονός που θα είναι αυτονόητο στην κοινωνία και δεν θα το συζητάμε πια έπειτα από πενήντα χρόνια. [...] Στην παρούσα φάση, επειδή

κοινωνικά είναι δύσκολο, εγώ πιστεύω ότι τα παιδιά, να, μπαίνουν σε μία μεταβατική φάση και κάποιοι την πληρώνουν λίγο παραπάνω. [...] Είναι θέματα τεράστια αυτά, δεν μπορούμε να τα απαντήσουμε [...]. Αυτά τα πράγματα θέλουν ψυχολόγους, δεν είναι μόνο θέμα ηθικής αυτό το πράγμα... (Π.Ν., ιερωμένος)

Όσον αφορά το ζήτημα αλλαγής ταυτότητας φύλου, η Εκκλησία καταδικάζει επίσημα την εφαρμογή του νόμου αυτού, υποστηρίζοντας ότι το φύλο δεν είναι επιλέξιμο, αλλά κάτι που έχει δοθεί από τον Θεό, και ότι μία τέτοια διαδικασία αλλαγής φύλου θα φέρει έξαρση στις ψυχικές διαταραχές, θα επηρεάσει αρνητικά τους νέους και θα απειλήσει το θεσμό της οικογένειας και, κατά συνέπεια, την κοινωνική συνοχή (Μπόννης, 2017· Schmitz, 2017). Οι απόψεις αυτές, ωστόσο, δεν διατυπώνονται αποκλειστικά από την Εκκλησία, αλλά και από τα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου για την αναγνώριση ταυτότητας φύλου στη Βουλή το 2017, ο σημερινός πρωθυπουργός και πρόεδρος του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας, Κυριάκος Μητσοτάκης, υποστήριξε ότι ένας ψυχίατρος του είπε προσωπικά ότι δεν είναι σωστό να επιτρέπεται η αλλαγή αυτή πριν από τα δεκαοχτώ, καθώς του έτυχε μια περίπτωση που ένα νέο παιδί, όταν ερωτήθηκε γιατί ήθελε να προχωρήσει σε αυτή την αλλαγή, απάντησε ότι του το είπαν οι εξωγήινοι.²⁸ Το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, λοιπόν, με πρόφαση ειδικά το νεαρό της ηλικίας (δεκαπέντε έτη), καταψήφισε το νομοσχέδιο υπέρ της αλλαγής φύλου. Η Χρυσή Αυγή επίσης καταψήφισε το νομοσχέδιο, υποστηρίζοντας ότι είναι αντισυνταγματικό,²⁹ ενώ στο παρελθόν είχε δημόσια ανακοινώσει ότι «μετά τους μετανάστες είστε εσείς», εννοώντας τα άτομα της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας.

Είναι επίσης σημαντικό να εξεταστούν οι ρόλοι που «δίνει» μέχρι και σήμερα η Εκκλησία στη γυναίκα για την αναπαραγωγή του Έλληνα χριστιανού. Είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ η Εκκλησία φαίνεται να επιθυμεί να προσαρμοστεί στις αλλαγές και τις αναπροσαρμογές της κοινωνίας, ώστε να συμβαδίσει με την εποχή της, διατηρώντας σε κάποια ζητήματα μετριοπαθή στάση, μέσα στο λόγο της διακρίνονται ευκρινώς ακόμα οι διαχωρισμένοι έμφυλοι ρόλοι που διατηρούνται από προηγούμενους αιώνες. Αυτό παρατηρήθηκε όχι μόνο από την Εκκλησία, αλλά και από τα άτομα της ισραηλίτικης κοινότητας, που ερωτήθηκαν.

28. Βλ. euronews.com, 2017, <https://gr.euronews.com/2017/10/10/nomos-toy-kratos-i-taft-otita-allagis-fulou-apo-ta-15>

29. Βλ. enikos.gr, 2017, <https://www.enikos.gr/politics/539541/enstasi-antisynagmatikotitas-katethese-i-xrysi-avgi-gia-to-nomos>

... Εντάξει, η θρησκεία έχει προδιαγραφές. Θεωρώ ότι η γυναίκα είναι πολύ σημαντικό κομμάτι, πιο σημαντικό από τον άντρα, λόγω των χαρακτηριστικών που έχει μία γυναικεία φύση που είναι πιο μαλακή, που είναι πιο ευαίσθητη, που έχει μία άλλη σύνδεση με το παιδί. Βασικά, και στην εβραϊκή θρησκεία οι γυναίκες έχουν δείξει μέχρι τώρα ότι σε όλες τις καταστάσεις που έχουν να κάνουν με πίστη πάντα ήταν καλύτερες από τους άντρες, και γι' αυτό και δεν χρειάζεται να ακολουθήσουν τόσο πολλές εντολές, όσες οι άντρες, γιατί έχουν μια πιο βαθιά έμφυτη πίστη. Οπότε θεωρώ γενικά ότι η γυναίκα αν [...] είναι ο πυλώνας του σπιτιού από άποψη ότι είναι αυτή που θα περάσει στα παιδιά την ευαισθησία που χρειάζεται από το μεγάλωμά τους. Παράλληλα, αν μπορούν, δεν υπάρχει πρόβλημα να δουλεύουν, αλλά αυτό να μην είναι εις βάρος της οικογένειάς τους. (Α.Τ., μέλος ισραηλίτικης κοινότητας)

Η επικρατούσα άποψη των θρησκευόμενων κύκλων θέλει τις γυναίκες να είναι πιο ευαίσθητες, τρυφερές και διαλλακτικές και να μπορούν να ολοκληρωθούν ουσιαστικά μέσω της μητρότητας και της δημιουργίας μιας οικογένειας (Παπαγεωργίου, 2017). Μία γυναίκα καριέρας θεωρείται απλά ως μια γυναίκα εγώστρια, ενώ η έκτρωση είναι για την Εκκλησία θανάσιμο αμάρτημα, καθώς θεωρείται φόνος (Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, 2002). Οι απόψεις αυτές βρίσκουν απήχηση και στο λόγο της Χρυσής Αυγής, καθώς η άμβλωση χαρακτηρίζεται παιδοκτονία, ενώ στο πρόγραμμά της η οργάνωση αναφέρει ότι σκοπεύει να την απαγορεύσει, χωρίς να αναφέρεται σε καμία εξαίρεση, είτε για λόγους υγείας της μητέρας είτε σε περίπτωση βιασμού (Θεοφιλόπουλος – Καραμπελιάς, 2016). Ωστόσο, αυτές οι απόψεις δεν περιορίζονται μόνο στον ακροδεξιό χώρο, αλλά τυγχάνουν αποδοχής κι από τον ευρύτερο πολιτικό χώρο της Δεξιάς, με πιο πρόσφατο παράδειγμα την περίπτωση της καταψήφισης του δικαιώματος στην έκτρωση από τον ευρωβουλευτή της Νέας Δημοκρατίας Στέλιο Κυμπουρόπουλο στην Ευρωβουλή (Μπελτές, 2021).³⁰

Για το θέμα της έκτρωσης παρόμοιες απόψεις διατυπώθηκαν και από τους συνομιλητές μας από την ισραηλίτικη αλλά και τη μουσουλμανική κοινότητα, αλλά σε διαφορετικές διαβαθμίσεις.

... Ισλαμικά, αναγνωρίζονται ειδικοί λόγοι προκειμένου κάποια γυναίκα να κάνει έκτρωση. Εννοείται όταν είναι σε πολύ μικρή ηλικία ή πολύ μεγάλη ηλικία, που να θέτει σε κίνδυνο τη ζωή τη δική της και του παιδιού. Παρ' όλα αυτά, πρακτικά, στον ισλαμικό κόσμο δεν υπάρχει περιορισμός... (Α.Σ., μέλος μουσουλμανικής κοινότητας)

... Εεε, και η έκτρωση είναι κάτι το οποίο υπάρχει στον ιουδαϊσμό, όπως το διαζύγιο. Δεν είναι κάτι που θέλουμε, είναι κάτι πολύ ακραίο και χρειάζονται

30. Βλ. <https://www.cnn.gr/politiki/story/258410/kympoyropoylos>

πολύ συγκεκριμένες συνθήκες για να γίνει, αλλά η αρχή της εβραϊκής θρησκείας είναι η ζωή. Αν η ζωή της μητέρας απειλείται από το έμβryo, επιτρέπεται η έκτρωση, αλλά όχι επειδή δεν θέλεις την εγκυμοσύνη. Μόνο σε ακραίες περιπτώσεις. Βασικά, η εβραϊκή θρησκεία είναι πολύ πιο ανεκτική με την αντισύλληψη... (Ν.Χ., μέλος ισραηλίτικης κοινότητας)

... Δεν είμαι σύμφωνος με την έκτρωση. Τώρα, βέβαια, δεν έχω υπάρξει ποτέ έγκυος και δεν έχω βρεθεί στην κατάσταση να πρέπει να αποφασίσω αν θα κρατήσω ένα παιδί, αν δεν ξέρω πώς θα το μεγαλώσω οικονομικά. Δηλαδή, δεν θα κρίνω ποτέ μια γυναίκα που θα κάνει μία έκτρωση. [...] Τώρα είναι εν μέρει μία δολοφονία, από την άποψη ότι με τον ένα και με τον άλλο τρόπο, για να είσαι έγκυος, κάτι έγινε... (Λ.Τ., μέλος ισραηλίτικης κοινότητας)

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι παρατηρείται μία διστακτικότητα όσον αφορά το φεμινιστικό κίνημα στις μέρες μας, τόσο από τους εκπροσώπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας όσο και από τους εκπροσώπους του Ισλάμ, αλλά και πάλι με διαβαθμίσεις.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Άρα, πιστεύετε ότι το κίνημα του φεμινισμού ως κίνημα, επειδή πολλοί λένε ότι πλέον έχει γίνει υπερβολικό και ακραίο και απειλεί κάποιους κοινωνικούς θεσμούς, απειλεί το χριστιανισμό ή το θεσμό της Εκκλησίας;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Δεν απειλεί το θεσμό της Εκκλησίας, η Εκκλησία δεν απειλήθηκε από Σταυροφορίες, θα απειληθεί από το *femen*; Εγώ άλλο βλέπω από το φεμινισμό. Βλέπω ότι αυτές οι γυναίκες χάνουν το σκοπό τους. Δηλαδή, θα μπορούσαν να πολεμάνε άλλα πράγματα και πολεμάνε λάθος πράγματα... (Π.Ε., ιδρυτής ορθόδοξης ενημερωτικής ιστοσελίδας)

... Καταρχάς, εγώ νομίζω στην ηλικία που είμαι ότι το φεμινιστικό κίνημα απειλείται από τον εαυτό του. Δηλαδή, ζει μια πολύ διχασμένη εποχή αυτή τη στιγμή. Και δεν ξέρει τι πρέπει να κάνει αυτή τη στιγμή, γιατί πρέπει να προσαρμοστεί, γιατί παλαιότερα έκανε μία νέα επιβολή. Δηλαδή, θα πρέπει να είσαι με αυτά τα χαρακτηριστικά, για να είσαι φεμινίστρια· αλλιώς, έξω από την πόρτα... (Α.Σ., μέλος μουσουλμανικής κοινότητας)

Η καχυποψία ή και η αμφιθυμία αυτή απέναντι στον σύγχρονο φεμινισμό υποδηλώνει το παράδοξο που καλούνται οι ηγεσίες και ο κλήρος των μονοθεϊστικών δογμάτων να αντιμετωπίσουν σήμερα, όπως υπογραμμίζεται και παραπάνω, μεταξύ μιας παραδοσιακής κρατίας που είναι εγκλωβισμένη στα πατριαρχικά προτάγματα και των νεωτερικών και μετανεωτερικών διεκδικήσεων και ρόλων των γυναικών (αλλά και της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας), που επιβάλλουν ενός βαθμού εκσυγχρονισμό.

- Αναλύοντας τον επίσημο και άτυπο λόγο των εκπροσώπων της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος, διαπιστώσαμε ότι η δημιουργία μιας εθνικής Εκκλησίας στα μέσα του 19ου αιώνα ακολουθούσε τα προτάγματα της εκκοσμίκευσης, όπως αυτά διαχύθηκαν μέσα από τις ιδέες του Διαφωτισμού, με αποτέλεσμα να ταυτιστεί τόσο με τη θρησκευτική όσο και με την εθνική οντότητα. Αυτή η τάση συνεχίζεται μέχρι και σήμερα, με την Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος να θεωρεί εαυτόν θεματοφύλακα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.

Ο ρατσιστικός και μισαλλόδοξος λόγος των μελών της Εκκλησίας της Ελλάδος, ειδικά όσον αφορά τον θρησκευτικό και εθνικό Άλλο, δεν φαίνεται να αρθρώνεται βάσει μίας υποτιθέμενης φυλετικής ανωτερότητας του ελληνικού έθνους έναντι άλλων εθνών, αλλά, όπως εύστοχα είχε παρατηρήσει ο Σακελλαρίου (2014, σελ. 287), «εκφέρεται με όρους πολιτισμικής ανωτερότητας-κατώτερότητας». Αυτού του είδους η ρητορική γίνεται εμφανής στα αποσπάσματα στα οποία γίνεται λόγος για το Ισλάμ και την πολιτισμική ασυμβατότητα που οι συνεντευξιαζόμενοι παρουσιάζουν ως ανυπέρβλητο εμπόδιο ως προς την ένταξη των μουσουλμάνων μεταναστών στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Η ελληνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα, που συνοδεύεται από ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερία, παρουσιάζεται από τα υποκείμενα της έρευνας ως απότοκο της χριστιανικής ιστορίας της Ευρώπης και κατασκευάζεται σε αντιδιαστολή με την υποτιθέμενη βιαιότητα και ανελευθερία, που χαρακτηρίζουν τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς.

Ο ακροδεξιός και εθνικιστικός λόγος των μελών της Εκκλησίας της Ελλάδος όσον αφορά το Μακεδονικό Ζήτημα αρθρώνεται βάσει μιας υποτιθέμενης απειλής απέναντι στην εθνική ταυτότητα που προέρχεται από την ονομασία κράτους με το όνομα Μακεδονία στα βόρεια σύνορα της χώρας. Σε αυτό συντέλεσαν τόσο οι σχέσεις μεγάλου μέρους των φορέων της Εκκλησίας με την Άκρα Δεξιά, όσο και ο ρόλος της ως στυλοβάτη και ενίοτε διαμορφωτή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ακόμα και μετριοπαθείς φωνές, που αποστασιοποιούνται ή καταδικάζουν την Ακροδεξιά και δηλώνουν αντίθετες σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας για το Μακεδονικό (συλλαλητήρια κτλ.), περιορίστηκαν σε δηλώσεις ότι η Εκκλησία είναι αναρμόδια να παρεμβαίνει σε πολιτικά ζητήματα. Ωστόσο, η αποστασιοποίησή τους αυτή εκφράζει τη σιωπηλή συναίνεσή τους απέναντι στις προαναφερθείσες ενέργειες και την εμπέδωση του ρόλου της Εκκλησίας ως φορέα και θεματοφύλακα της ελληνοχριστιανικής εθνικής ταυτότητας, άμεσα συνδεδεμένης με τον ελληνικό εθνικισμό.

Όσον αφορά τις αντιλήψεις που σχηματίζονται γύρω από ζητήματα φύλου στον εκκλησιαστικό χώρο, ως επί το πλείστον, αυτές θέλουν να μοιάζουν δεκτικές και ολοένα και πιο προοδευτικές, όχι μόνο για να ταιριάζουν στην εποχή και στις αλλαγές που αυτή επιβάλλει, αλλά και για να αντιταχθούν στο

«πατριαρχικό και οπισθοδρομικό Ισλάμ», το οποίο θεωρείται ότι αποτελεί και εθνική απειλή. Το γεγονός αυτό, όμως, δεν εμποδίζει την Εκκλησία να εκφράζει συχνά συντηρητικές απόψεις που περιορίζουν τις ζωές των γυναικών, θέλοντας να τους ασκήσει έλεγχο σχεδόν σε κάθε έκφανση της ζωής τους και οριοθετώντας και νομιμοποιώντας τη δική της λογική περί κανονικότητας.

Η υιοθέτηση πτυχών της ακροδεξιάς ιδεολογίας δεν συνεπάγεται, βεβαίως, ότι τα υποκείμενα αναγκαστικά ανήκουν πολιτικά στο χώρο αυτό. Το δείγμα της έρευνας αυτής δεν είναι αρκετό για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για το σύνολο της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος· ωστόσο, μπορούν μέσω της παρούσας έρευνας να αναδειχτούν τάσεις που επικρατούν στους κόλπους της. Η απροθυμία εκ μέρους των ιερωμένων που ανήκουν στις ανώτερες βαθμίδες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας περιόρισε το δείγμα μας στον κατώτερο κλήρο, και μια μελλοντική έρευνα που θα περιλάμβανε και αυτή την ομάδα ανθρώπων θα μπορούσε πιθανόν να φωτίσει περαιτέρω πτυχές της κανονικοποίησης και της διάδοσης της ακροδεξιάς ρητορικής εντός της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αναγνωστοπούλου, Σ. (2000). *Η ιστορικότητα του εθνικού ρόλου της Εκκλησίας: Έθνος ελληνικό και έθνος ελληνορθόδοξο*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, τόμος 7.
- Ανδρέοπουλος, Χ. (2017). *Η Εκκλησία κατά τη Δικτατορία, Ιστορική και Νομοκανονική Προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Αρτέμης, Ε. (2015). «Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία μέσα από τα Πατερικά Κείμενα έως και την Πέμπτη Οικουμενική Σύνοδο». Στο *Η διδασκαλία των Πατέρων για τη θέση της Γυναίκας στην Εκκλησία*.
- Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χριστόδουλος (1997). *Ο τέταρτος πυλώνας: Ο ελληνοισμός και η Ευρώπη*. Αθήνα: Κάκτος.
- Ζουμπουλάκης, Στ. (2013). *Χρυσή Αυγή και Εκκλησία*. Αθήνα: Πόλις.
- Ηρακλείδης, Α. (2018). *Το Μακεδονικό Ζήτημα (1878-2018): από τις εθνικές διεκδικήσεις στις συγκρουσιακές εθνικές ταυτότητες*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ιωακειμίδου, Π. (2019). «Ανοιχτά θεολογικά ζητήματα που αφορούν τη συμμετοχή των γυναικών στη ζωή και στο έργο της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε συνάρτηση και σχέση με τα προγράμματα του Παγκόσμιου Συμβουλίου των Εκκλησιών». Πρακτικά συνεδρίου από το 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Θεολόγων που διεξήχθη στην Θεσσαλονίκη 27-29/9/2019, Φορέας διεξαγωγής: Θεολογική Σχολή ΑΠΘ.
- Καλύβας, Στ. – Μαραντζίδης, Ν. (2016). *Εμφύλια Πάθη: 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καραμούζης, Π. (2004). *Κράτος, Εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη σύγχρονη Ελλάδα (διδακτορική διατριβή)*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Καρυάμης, Α. (2020). *Οι ωμές επεμβάσεις της πολιτείας στις εκλογές των Προκαθημένων της Εκκλησίας της Ελλάδος (1833-1974)*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

- Κεσσαράς, Ε. (2010). *Ορθόδοξη Εκκλησία και κράτος στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: κοινωνιολογική ανάλυση των ιδεολογικών αντιπαράθεσεων*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.
- Κεχριώτης, Β. (2008). «Ρέκβιμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία». Στο Αντώνης Λιάκος – Έφη Γαζή (επιμ.) (2008). *Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Κοκκινάκη, Φ. (2021). «Αποτύπωση της διπλής κρίσης στον Τύπο: κορονοϊός και κρίση στα χερσαία σύνορα». Στο Δ. Αγγελίδης *et al.* *Σύνορα και κορονοϊός: Προσφυγική πολιτική και δημόσιος λόγος την εποχή της διπλής κρίσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Friedrich-Ebert-Stiftung, σσ. 18-22.
- Κοτζαμάνης, Β. – Ανδρουλάκη, Ε. (2009). «Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεότερη Ελλάδα (1830-2007)». Στο Β. Κοτζαμάνης (επιμ.), *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*. Βόλος: ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σσ. 87-120.
- Κουμπουρλής Γ. (2021) *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου*. Αθήνα: ΕΙΕ.
- Κωστής, Κ. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Μητραλέξης, Σ. (2019). *Σχέσεις Εκκλησίας-κράτους*. Αθήνα: Αρμός.
- Μίχος, Ι. – Φίγγου, Α. (2019). «Συμπλεκόμενες και ασύμβατες ταυτότητες στην επιχειρηματολογία κατά της θεσμοθέτησης του Σύμφωνου Συμβίωσης ομόφυλων ζευγαριών: “Ελληνορθοδοξία” και ομοφυλοφιλία», *Hellenic Journal of Psychology*, σσ. 95-121.
- Μουστάκης, Γ. (1983). *Η γέννηση του χριστιανοφασισμού στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κάκτος.
- Παπαγεωργίου, Ν. (2017). «Εκκοσμίκευση και φύλο στην Ελλάδα: Οι “αντιστάσεις” της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 148, σσ. 105-122.
- Σακελαρίου, Α. (2014) «Η Εκκλησία της Ελλάδας». Στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.). *Το «βαθύ κράτος» στη σημερινή Ελλάδα και η Ακροδεξιά: αστυνομία, δικαιοσύνη, στρατός, Εκκλησία*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 279-318.
- Σταλικά, Φ. (2017). *Το άφυλο του Θεού και το φύλο στην θρησκεία*. Πρακτικά συνεδρίου από το 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Θεολόγων που διεξήχθη στην Θεσσαλονίκη στις 20-21/5/2017. Φορέας διεξαγωγής: Θεολογική Σχολή ΑΠΘ.
- Σταυριανός, Α. (2006). *Τα Βαλκάνια*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Ψαρράς, Δ. (2012). *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής*. Αθήνα: Πόλις.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Abu-Lughod, A. (2002). “Do Muslim Women Really Need Saving? Anthropological Reflections on Cultural Relativism and Its Others,” *American Anthropologist* 104 (3), σσ. 783-790.
- Braidotti, R. (2008). “In Spite of Times: The Post secular Turn in Feminism,” *Theory, Culture and Society* 26 (6), σσ. 1-24.
- Felix, A. (2015). *Old Missions in New Clothes: The Reproduction of the Nation as Women’s Main Role Perceived by Female Supporters of Golden Dawn and Jobbik* (1st ed.) [e-book], σσ. 166-182.
- Kallis, A. (2018). “The Radical Right and Islamophobia.” Στο Jens Rudgren (επιμ.) *The Oxford handbook of the radical right*. Νέα Υόρκη: Oxford University Press, σσ. 76-102.
- Lazaridis, G. – Wadia, K. (2015). *The Securitisation of Migration in the EU Debates Since 9/11*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan.
- Mahmood, S. (2005) *The Politics of Piety. The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Πρίνστον και Οξφόρδη: Princeton University Press.
- Sakellariou, A. (2019). “Islamophobia in Greece.” Στο Irene Zempi – Imran Awan (επιμ.) (2019). *The Routledge International Handbook of Islamophobia*, σσ. 198-211.

- Sakellariou, A. (2017). *Fear of Islam in Greece: migration, terrorism, and "ghosts" from the past*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Sakellis, Y. – Spyropoulou, N. – Ziomas, D. (2016). *The refugee crisis in Greece in the aftermath of the 20 March 2016 EU-Turkey Agreement*. Βρυξέλλες: ESPN Flash Report 2016/64.
- Trantas, G. – Tseligka, D. (2020). "Religion and Forced Displacement in Greece." Στο Lucian N. Leustean (επιμ.) (2020). *Religion and Forced Displacement in the Eastern Orthodox World*. Λονδίνο: The Foreign Policy Center, σσ. 30-39.
- Vasilaki, R. (2016). "The Politics of Post secular Feminism," *Theory, Culture & Society* 33 (2), σσ. 103-133.
- Yilmaz, F. (2012) *Right wing hegemony and immigration: How the populist far-right achieved hegemony through the immigration debate in Europe*. Νέα Υόρκη: Current Sociology, Sage Publications, σσ. 368-381.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Ανυπόγραφο άρθρο (2013). «Αμερικάνικο Ινστιτούτο TCS: Θα κυθεί αίμα με τους λαθρομετανάστες στην Ελλάδα!», *Βήμα Ορθοδοξίας*, Αθήνα, 26 Σεπτεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.vimaorthodoxias.gr/ethnika/amerikaniko-institoyto-tcs-tha-xythei-aima-metous-lathrometanastes-stin-ellada/>, τελευταία πρόσβαση: 9/5/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2016). «Πειραιώς Σεραφείμ: Κίνδυνος για την Ευρώπη οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες και μετανάστες», *NEWSBEAST*, Αθήνα, 1η Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/2155363/pireos-serafim-kindynos-gia-tin-evropi-i-mousoulmani-prosfiges-ke-metanastes>, τελευταία πρόσβαση: 22/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2017). «Αμβρόσιος: Απεσταλμένοι κατακτητές οι δήθεν μετανάστες», *Πρώτο Θέμα*, Αθήνα, 26 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/648801/amvrosios-apestalmenoi-kataktites-oi-dithen-metanastes/>, τελευταία πρόσβαση: 26/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2017). «Ενσταση αντισυνταγματικότητας κατέθεσε η Χρυσή Αυγή για το νομοσχέδιο ταυτότητας φύλου», Αθήνα, 9 Οκτωβρίου 2017. Διαθέσιμο στο <https://www.enikos.gr/politics/539541/enstasi-antisyntagmatikotitas-katethese-i-xrysi-avgi-gia-to-nomos>, τελευταία πρόσβαση: 5/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2017). «Ιερά οργή για τον διαχωρισμό Εκκλησίας-Πολιτείας: Ίσως ποτέ στο παρελθόν στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν ετέθη θέμα αναθεώρησής του», *Το Βήμα*, Αθήνα, 5 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.tovima.gr/2017/10/04/opinions/iera-orgi-gia-ton-diaxwrismo-ekklisias-politeias>, τελευταία πρόσβαση: 19/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2017). «Νόμος του κράτους η αλλαγή ταυτότητας φύλου από τα 15», Αθήνα, 10 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο <https://gr.euronews.com/2017/10/10/nomos-toy-kratos-i-taftotita-allagis-fulou-aro-ta-15>, τελευταία πρόσβαση: 05/6/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2018). «Ιερώνυμος: Η Εκκλησία θα συμμετάσχει στο συλλαλητήριο της Κυριακής», Αθήνα, 30 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/755956/ieronumos-i-ekklisia-tha-summetashei-sto-sullalithirio-tis-kuriakis>, τελευταία πρόσβαση: 22/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2018). «Με την παρουσία της Εκκλησίας το συλλαλητήριο για τη Μακεδονία. Τα σχέδια των διοργανωτών», Αθήνα, 31 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/greece/article/756076/me-tin-parousia-tis-ekklisias-to-sullalithirio-gia-ti-makedonia-ta-shedia-ton-diorganoton>, τελευταία πρόσβαση: 4/4/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (2018). «Μητροπολίτης Άνθιμος: Να πάτε στο συλλαλητήριο, εάν μπορέσω, θα πάω και εγώ», Αθήνα, 21 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.athensvoice.com>.

gr/greece/413380_mitropolitiss-anthimos-na-pate-sto-syllalitimio-mporeso-tha-paoki-ego-video, τελευταία πρόσβαση: 11/5/2021.

- Ανυπόγραφο άρθρο (2018). «Μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος για συλλαλητήρια», *Καθημερινή*, Αθήνα, 30 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/society/946066/mitropolitiss-messinias-gia-syllalitimio-athesmoi-organotes-epidiokoyn-na-kapelosoyntin-thesmiki-ekklisia/>, τελευταία πρόσβαση: 12/5/2021.
- Ανυπόγραφο άρθρο (x.x.). «Πειραιώς Σεραφεΐμ: Εθνική προδοσία, εάν δοθεί ο όρος “Μακεδονία”», *ΡΟΜΦΑΙΑ*, Αθήνα, 14 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο https://www.romfea.gr/epikairotita-xronika/19456-peiraios-serafeim-ethniki-prodosia-ean-dothei-o-oros-make-donia?fbclid=IwAR2tdT1FTgGG5epfrXzP-9_aIeGMvSpFyoMwPK2K4DHS-KvEG14x9d9SW3y0, τελευταία πρόσβαση: 17/4/2021.
- Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χριστόδουλος (2002). «Προβλήματα της ελληνικής οικογένειας: Προβληματισμός και μέτρα από την Εκκλησία – Προτάσεις διά την πολιτεία» (online). Διαθέσιμο στο http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/christodoulos.aspid=51&what_main=1&what_sub=3&lang=gr&archbishop_heading=%CE%95%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1&fbclid=IwAR1f7xw0PYYAYhVL7By8nSIWwUif-EMAUwpdJXon6uGJNQmDNwGzmfMdwq8, τελευταία πρόσβαση: 15/4/2021.
- Γεωργακοπούλου, Β. (2010). «Ο μητροπολίτης που αφόρισε Αγγελόπουλο-Μαστρογιάννι», *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 30 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=197613>, τελευταία πρόσβαση: 25/5/2021.
- Δεμετής, Χ. (2016). «Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος: Η αμφιλεγόμενη “ταυτότητά” του», *News 24/7*, Αθήνα, 28 Απριλίου. Διαθέσιμο στο <https://www.news247.gr/afieromata/i-taytotita-toy-archiepiskopoy-christodoyloy-meres-kai-erga-me-dika-toy-logia.6421305.html>, τελευταία πρόσβαση: 22/4/2021.
- Ζαρούλια, Ε. (2014). «Η Ελλάδα απέναντι στην απειλή των τζιχαντιστών». Διαθέσιμο στο <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/c0d5184d-7550-4265-8e0b->, τελευταία πρόσβαση: 26/4/2021.
- Θεοφιλόπουλος, Θ. – Καραμπελιάς, Γ. (2016). «Η διάσταση του φύλου στο πρόγραμμα και στην ιδεολογία της Χρυσής Αυγής (2014-2015)», Αθήνα, 27 Μαΐου. Διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/330633547_E_diastase_tou_phylou_sto_programma_kai_sten_ideologia_tes_Chryses_Auges_2014-2015, τελευταία πρόσβαση: 27/5/2021.
- Κουκουμάκας, Κ.. (2020). «Μια πολεμένη ιστορία 20 ετών για τις αστυνομικές ταυτότητες στην Ελλάδα», *VICE*, Αθήνα, 10 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο https://www.vice.com/el/article/akwgja/mia-ponemenh-istoria-20-etwn-gia-tis-astynomikes-taytothtes-sthn-ellada?fbclid=IwAR3KZVotRo1XNXLStJz7hxpfrYCWj25XDf414khr7O4qI_Gh7hYP53quuYZo, τελευταία πρόσβαση: 9/4/2021.
- Μαρδάς, Μ. (2018). «Τα θρυλικά συλλαλητήρια του 1992 για το Σκοπιανό», *ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ*, Αθήνα, 20 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://eleftherostypos.gr/istories/170902-ta-thrylika-syllalitimia-tou-1992-gia-to-skopiano/>, τελευταία πρόσβαση: 17/5/2021.
- Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Άνθιμος *et al.* (2018). «Επιστολή των εν Μακεδονία Αρχιερέων», *Θεσσαλονίκη*, 19 Δεκεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.protothema.gr/files/2018-12-21/epistolii-arxiereon.pdf>, τελευταία πρόσβαση: 12/5/2021.
- Μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Αμβρόσιος (2013). «Αντίο Ελλάδα μας! Αντίο Αγία Ορθοδοξία μας! Χριστούγεννα! Εορτή της Ορθοδοξίας! Σύντομα, Δυστυχώς, έρχεται το τέλος της!» *MKKA BLOGSPOT*, Αίγιο, 23 Δεκεμβρίου. Διαθέσιμο στο http://mkka.blogspot.com/2013/12/blog-post_23.html, τελευταία πρόσβαση: 6/5/2021.
- Μούρτος, Γ. (2018). «Η ηρωική επιστολή Χριστόδουλου στην ΕΕ για Μακεδονικό», *ΕΚΚΛΗΣΙΑ ONLINE*, Αθήνα, 2 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.ekklisiaonline.gr/>

- ekklisiaonline/iroiki-epistoli-christodoulou-stin-e-e-gia-makedonia-apoklistiko/, τελευταία πρόσβαση: 30/4/2021.
- Μπόννης, Χ. (2021). «Ελλάδα/Ιερώνυμος: Το Ισλάμ δεν είναι θρησκεία, είναι πολιτικό κόμμα. Είναι οι άνθρωποι του πολέμου», *LIFO*. Διαθέσιμο στο <https://www.lifo.gr/now/greece/ieronymos-islam-den-einai-thriskaia-einai-politiko-komma-einai-oi-anthropoi-toy-polemoy>
- Μπόννης, Χ. (2017). «Νέα ρήξη στις σχέσεις Εκκλησίας-πολιτείας για το νομοσχέδιο αλλαγής φύλου», *CNN Greece*. Διαθέσιμο στο <https://www.cnn.gr/politiki/story/100458/nea-rixi-stis-sxes-eis-ekklisias-politeias-gia-to-nomosxedio-allagis-fyloy>, τελευταία πρόσβαση: 19/4/2021.
- ΝΟΙΑΖΟΜΑΙ (2011). «Άνθιμος: Θα κάνουμε γυαλιά-καρφιά τον σκοπιανό σταθμό!», 15 Αυγούστου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=fLida0PCi0w&t=40s>, τελευταία πρόσβαση: 7/5/2021.
- Νομοσχέδιο περί συνεπιμέλειας τέκνων. Διαθέσιμο στο <https://www.e-nomothesia.gr/law-news/sunepimeleia-skheseis-goneon-kai-teknon-metaruthmiseis-se-themata-oikogeneiakoy-dikaioy-psifistike-o-neos-nomos-4800-2021.html>, τελευταία πρόσβαση: 23/6/2021.
- Παντζαρτζή, Σ. (2017). «Πέρασε με 148 “ναι” η ρύθμιση για την αλλαγή ταυτότητας φύλου από τα 15 έτη», Αθήνα, 10 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.cnn.gr/politiki/story/101042/perase-me-148-nai-i-rythmisi-gia-tin-allagi-taytotitas-fyloy-apo-ta-15-eti>, τελευταία πρόσβαση: 7/6/2021.
- Παπαδημητρίου, Α. (2020). «Κοντά στους φρουρούς των συνόρων ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος». Αθηναϊκό-Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, Αθήνα, 4 Μαρτίου. Διαθέσιμο στο <https://www.amna.gr/macedonia/article/436247/Konta-stous-frourous-ton-sunoron-o-Archiepiskopos-Ieronymos>, τελευταία πρόσβαση: 20/4/2021.
- Ρεράκης, Η. (2020). «Η τούρκικη απειλή για “ιερό πόλεμο” εκ μέρους μουσουλμάνων μεταναστών», *ΡΟΜΦΑΙΑ*, Αθήνα, 6 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.romfea.gr/epikairotita-xronika/40341-i-tourkiki-apeili-gia-iero-polemo-ek-merous-mousoulmanon-metanaston->, τελευταία πρόσβαση: 26/4/2021.
- Anonymous (2009). “Greek Orthodox Church inconsistent on gay marriages,” *Νέος Κόσμος*. Διαθέσιμο στο <https://neoskosmos.com/en/1751/greek-orthodox-gay-marriage> (Name withheld at request of author), τελευταία πρόσβαση: 25/4/2021.
- Επίσκοπος Επισκοπός (2011). «ΕΛΛΑΣ ΕΟΚ stop 3ΜΗΤΡ ΦΛ ΑΥΓ ΚΑΝΤΙΩΤΟΥ ΚΑΤΑ “ΜΕΤΕΩΡΟ ΒΗΜΑ ΠΕΛΑΓΟΥ”, ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ», 26 Νοεμβρίου. Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=0Nvr2EHp7q8&t=58s>, τελευταία πρόσβαση: 23/4/2021.
- Harris, M. (2016). “LGBT Community Pens Open Letter to the Orthodox Church,” *Greek Reporter*. Διαθέσιμο στο: <https://greekreporter.com/2016/06/24/lgbt-community-pens-open-letter-to-the-greek-orthodox-church>
- Kallis, A. (2015). “Islamophobia in Europe: The radical right and the mainstream.” Διαθέσιμο στο (PDF) [Islamophobia in Europe: The radical right and the mainstream \(researchgate.net\)](https://www.researchgate.net/publication/275111111_Islamophobia_in_Europe:_The_radical_right_and_the_mainstream), τελευταία πρόσβαση: 16/4/2021.
- Papagianopoulos, K. (2014). «Συλλαλητήριο για το Μακεδονικό, 1992 (μυτροπολίτης Παντελεήμων Β΄)», 29 Ιανουαρίου. Διαθέσιμο στο https://www.youtube.com/watch?v=5PsXQ_FUF_8, τελευταία πρόσβαση: 21/4/2021.
- Pappas, G. (2018) “Eminent Orthodox Theologian Metropolitan Kallistos Ware Pens Controversial Commentary on Homosexuality in the Greek Orthodox Church,” Pappas post. Διαθέσιμο στο <https://www.pappaspost.com/eminent-orthodox-theologian-metropolitan-kallistos-ware-pens-controversial-commentary-on-homosexuality-in-the-greek-orthodox-church>
- Schmitz, F. (2017). “Greece passes gender identity law amid church protest,” *Deutsche Welle*. Διαθέσιμο στο <https://www.dw.com/en/greece-passes-gender-identity-law-amid-church-protest/a-40999276>

- Smith, H. (2013). "Bishop threatens to excommunicate Greek MPs who vote for gay unions: Seraphim calls homosexuality 'unclean sin' and says lawmakers risk incurring God's wrath if they legalize same-sex partnerships," *The Guardian*. Διαθέσιμο στο <https://www.theguardian.com/world/2013/dec/04/greek-bishop-threatens-excommunicate-gay-unions>, τελευταία πρόσβαση: 17/4/2021.
- Voutos, J. (2018) "Keeping the faith: reconciling sexuality and religion in the Greek Orthodox Church", *Star Observer*. Διαθέσιμο στο <https://www.starobserver.com.au/news/national-news/keeping-the-faith-reconciling-sexuality-and-religion-in-the-greek-orthodox-church/172490>

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

«Όποιος δεν φοβάται το πρόσωπο του τέρατος, πάει να πει ότι έχει αρχίσει να του μοιάζει»

*Πριν από είκοσι εφτά χρόνια εδώ, στην Κεντρική Ευρώπη,
πιστεύαμε ότι η Ευρώπη ήταν το μέλλον μας.
Σήμερα νιώθουμε πως εμείς είμαστε το μέλλον της Ευρώπης.*

ΒΙΚΤΟΡ ΟΡΜΠΑΝ,
πρωθυπουργός της Ουγγαρίας, 2017

Τα λόγια του Όρμπαν δεν είναι υπερφίαλα. Είναι η αίσθηση και η πεποίθηση ενός πολιτικού ότι ήρθε η στιγμή να ρίξει τα μπετόν της ατζέντας του στο σαθρό ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Το να θέτεις την ατζέντα στην πολιτική («agenda setting») είναι ίσως η πιο μακροπρόθεσμα στρατηγική στιγμή. Διότι, ακόμα κι αν δεν αποφασίζεις εντέλει τι ακριβώς θα γίνει, έχεις θέσει τα όρια αριστερά και δεξιά, πέραν των οποίων δεν δύνανται να υπάρχουν πολιτικές αποφάσεις. Έχεις δημιουργήσει τα ζητήματα και τα περίφημα μη ζητήματα. Τα μη ζητήματα, αυτά για τα οποία απλώς δεν μιλάμε, είναι συνήθως αυτά που συμπυκνώνουν τη βία και την επιβολή της σιωπής και της λήθης. Ενσαρκώνουν ένα συσχετισμό ισχύος, που είναι συντριπτικός υπέρ της επιβολής.

Ένα μείζον τμήμα του επίμαχου πολιτικού «γίγνεσθαι» μένει στο άβατο της δημόσιας διαβούλευσης και διευθετείται με αποφάσεις που (είτε αυτές καθαυτές είτε τα κίνητρά τους) δεν δύνανται να δημοσιοποιηθούν. Η μη απόφαση έχει ως αντικείμενο αυτό που δεν συζητείται. Είναι ένας «μηχανισμός μέσω του οποίου αιτήματα για αλλαγή στην υπάρχουσα κατανομή των απολαβών και των προνομίων στην κοινότητα μπορούν να καταπνιγούν πριν καν διατυπωθούν, ή να εξουδετερωθούν πριν αυτά κερδίσουν πρόσβαση στους συναφείς με τη λήψη αποφάσεων χώρους, ή, αν όλα αυτά αποτύχουν, να ακρωτηριάζονται ή να καταστρέφονται κατά το στάδιο εφαρμογής των αποφάσεων» (Bachrach – Baratz, 1970, σελ. 44 σε: Καίτατζή-Γουίτλοκ, 2007, σελ. 35). Είναι αυτές ακριβώς οι αποφάσεις που σε τελευταία ανάλυση συγκροτούν τις ηγεμονικές σχέσεις διότι ακριβώς «υπάρχει κάτι πολύ περισσότερο στο μη λεγόμενο απ' ό,τι στο λεγόμενο» (Attali, 1976, σελ. 77). Με απλά λόγια, αν η

απόφαση αποφασίζει για το πολιτικό ζήτημα, η ή μη απόφαση αποφασίζει για το τι *δεν πρέπει* να είναι πολιτικό ζήτημα, *ακριβώς* επειδή παραμένει μείζον πολιτικό διακύβευμα, στη διαχείριση του οποίου η βία έχει διαδραματίσει εξέχοντα ρόλο. Η απόφαση περί Γενοκτονίας των Ποντίων είναι κατεξοχήν μια μη απόφαση. Η Γενοκτονία των Ποντίων είναι κατεξοχήν ένα μη ζήτημα, παραδείγματος χάριν. Αποφασίσαμε ότι έγινε γενοκτονία και δεν χωράει κουβέντα. Αποφασίσαμε ότι στη Θράκη έχει μουσουλμάνους, όχι Τούρκους και τσιμουδιά. Αποφασίσαμε ότι η «Μακεδονία είναι ελληνική» και τέλος. Να μερικά γλαφυρά παραδείγματα.

Όταν κάποια στιγμή, ως υπουργός, ο Νίκος Φίλης αμφισβήτησε τη βασιμότητα της απόφασης περί γενοκτονίας, θεωρήθηκε έγκλημα καθοσίωσης από το μαινόμενο πλήθος στην πλατεία Συντάγματος (Χριστόπουλος, 2015). Μπροστά στο πλήθος αυτό βρέθηκε ο αντιπολιτευόμενος (τότε) βουλευτής Γιώργος Κουμουτσάκος, ο οποίος λιντσαρίστηκε υπό τις ιαχές του συνθήματος «Αλλήτες, προδότες, πολιτικοί». Ο κύριος Κουμουτσάκος, μόλις βγήκε από το νοσοκομείο, είπε με παρηρησία ότι «ηθικός αυτουργός του λιντσαρίσματός του ήταν ο Νίκος Φίλης με τις δηλώσεις του». Δηλαδή, ο άνθρωπος έφαγε ξύλο, απειλήθηκε η ζωή του, αλλά μετά έδειξε τον Φίλη: Αυτός καθοδήγησε το πλήθος το οποίο εύλογα αγανάκτησε και στράφηκε εναντίον του.

Αυτό είναι, νομίζω, το πιο ενδιαφέρον: ότι το θύμα της βαναυσότητας δεν είχε το στοιχειώδες θάρρος να στραφεί εναντίον των θυτών του, αλλά στοχοποίησε κι αυτός τον υπουργό που βλασφήμησε. Στα μη ζητήματα, λοιπόν, σημασία δεν έχει τόσο το τι λέει κανείς, αλλά απλώς το ότι (δεν) το λέει. Σύμφωνα με τον επίσημο –διπλωματικό ή άλλο– λόγο, για τα θέματα αυτά δεν υπάρχει περιθώριο επιλογής ανάμεσα σε εναλλακτικούς τρόπους πρόσληψης, στο πλαίσιο μιας συναινετικής-πλουραλιστικής θεώρησης. Τα εθνικά είναι *μη ζητήματα*. Το πάση θυσία επιθυμητό για τα θέματα των μη αποφάσεων είναι να μην περιληφθούν στην πολιτική ατζέντα με τρόπους διαφορετικούς από τους παγίως αποδεκτούς. Η αμφισβήτησή τους είναι κάτι σαν βλασφημία. Και τιμωρείται διά της χρήσης βίας για την παρεμπόδιση της εισόδου τους, είτε διά της αποτροπής της έγερσής τους, είτε μέσω απειλής κυρώσεων εκφοβισμού ή καταναγκασμού, είτε, τέλος, διά της εκτόνωσής τους (Bachrach – Baratz, 1970, σσ. 42-46). Τέτοια μέσα αποτροπής της δημόσιας διαβούλευσης έχουν κατά κόρον χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν και χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα. Έτσι δημιουργείται μια *κρυφή ατζέντα* των μη θεμάτων, το περιεχόμενο της οποίας δεν μπορεί να υπαχθεί σε κάποιο μηχανισμό κοινωνικοπολιτικού ελέγχου ή λογοδοσίας από συντεταγμένες πολιτικές δυνάμεις ή θεσμούς, ούτε βέβαια μπορεί να μελετηθεί με όρους επιστημονικής έρευνας για λόγους που σχετίζονται με τον φερόμενο ως «εθνικά ευαίσθητο» χαρακτήρα των μη ζητημάτων στη χώρα. Οι ενίοτε λυσσαλέες αντιδράσεις, όταν «ανακινούνται» τα ζητήματα αυτά από ερευνητές, δημοσιογράφους ή πολιτικούς

–περίπτωση Φίλη– είναι το αποτέλεσμα της κρυφής ατζέντας. Με απλά λόγια, οι διαφωνίες στα σημεία της πολιτικής θεματολογίας είναι κατά κανόνα ανεκτές και αναμενόμενες. Η διαφωνία στον καθορισμό θεματολογίας («agenda setting»), με την ανάδειξη σημείων που δεν έχουν θέση στην επίσημη εκδοχή της παρά μόνο στην αθέατη όψη της, ούτε αναμενόμενη είναι ούτε ανεκτή.

Το ανά χείρας βιβλίο επιχειρεί επιτυχημένα και σπάει τη σιωπή και τη λήθη. Μιλάει για τα μη ζητήματα προσπαθώντας να τεκμηριώσει, βασιζόμενο και στο λόγο των υποκειμένων, την ετερογενή φύση του καυσίμου της νέας εναλλακτικής Δεξιάς στην Ελλάδα σε συνδυασμό με την εμπέδωση και την κανονικοποίηση του παραδοσιακού ακροδεξιού λόγου.

Ο σωματότυπος της νέας Άκρας Δεξιάς του 21ου αιώνα δεν είναι οι φασίστες πραξικοπηματίες του 20ού αιώνα· δεν είναι ο Παπαδόπουλος, ο Φράνκο, ο Πινοσέτ και οι λοιποί αξιωματικοί. Είναι περισσότερο όλοι αυτοί οι καλοβαλμένοι νεολαίοι και μη της Alt-right, που θα ορκιστούν ότι είναι δημοκράτες, αλλά την ίδια στιγμή θα ξερνούν δηλητήριο εναντίον όλων των αδυνάμων, των μειονοτήτων, και πάει λέγοντας. Το κύριο πρόβλημα είναι πως αυτή η Alt-right μετατοπίζει την ατζέντα οδηγώντας ανθρώπους που δεν έχουν καμία σχέση με αυτή να σύρονται στις επιλογές της. Η βασική ιδιότητα της σύγχρονης Alt-right είναι η μεταδοτικότητα της σε ανθρώπους που νομίζουν ότι είναι εμβολιασμένοι από της επιρροές της και, τελικά, καταλήγουν ίδιοι και χειρότεροι. Πώς να εξηγήσει κανείς ότι μια δημοκρατίσσα δικαστικός, όπως η Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, φωτογραφίζεται μπροστά στο φράχτη που φτιάχτηκε στον Έβρο ως εργαλείο αποτροπής εισόδου προσφύγων και μεταναστών; Πώς να εξηγήσει ότι το ίδιο πρόσωπο δίνει λίγο αργότερα την αιγίδα της Αρχηγού του Ελληνικού Κράτους σε συνέδριο γυναικολόγων για τη γυναικεία υπογεννητικότητα και γονιμότητα, που αποδεικνύεται μια γκροτέσκα μπίζνα φασίζοντος λόγου; Πώς να εξηγήσει κανείς ότι ο κατεξοχόν εκπρόσωπος της ελληνικής Alt-right, βουλευτής Μπογδάνος, τον Ιούλιο του 2021 αποτρέπει την παρασημοφόρηση ενός ανθρώπου, που είχε ήδη ανακοινωθεί από την Προεδρία της Δημοκρατίας, και επιχαίρει δημοσίως ευτελίζοντας έτσι το θεσμό;

Τι θέλω να πω; Ο Αντώνης Σαμαράς, ο πιο δεξιός πρωθυπουργός που είχε ποτέ το πολίτευμα της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, πήγε στον Έβρο και φωτογραφήθηκε στο φράχτη, αλλά ουδείς εξεπλάγη. Ο ακροδεξιός βουλευτής Μπογδάνος συμφώνως με τη συνείδησή του έπραξε, όταν έκανε «τα δέοντα» για να μην παρασημοφορηθεί ο ναυαγοσώστης προσφύγων και μεταναστών. Το Υπουργείο Εξωτερικών, όμως, πώς αδειάζει έτσι την Αρχηγό του Κράτους, ακόμα κι αν υποθέσουμε ότι ήταν λάθος που είχε στείλει στη λίστα των προς παρασημοφόρηση τον ναυαγοσώστη; Και η Πρόεδρος πώς το υπομένει ευτελιζόμενη; Αυτές είναι οι ρωγμές της δημοκρατίας, από τις οποίες σιγά σιγά δηλητηριάζεται το πολίτευμα. Προσοχή, όμως! Δεν ακυρώνεται. Σε τελευταία

ανάλυση, «κάθε λαός έχει την κυβέρνηση που του αξίζει», όπως έλεγε ο Τοκ-βίλ. Σοφός λόγος.

• Ας ξεχάσουμε τα πραξικοπήματα και τα άρματα, λοιπόν. Ο στρατός είναι φύλακας του πολιτεύματος πλέον. Ο εκφασισμός, όμως, είναι «μια διαδικασία χωρίς υποκείμενο», για να παραφράσω κάπως τον Αλτουσέρ. Ο συλλογικός αυτός τόμος δεν μιλάει με ούτε για τους πρωταγωνιστές της διαδικασίας κανονικοποίησης του ακροδεξιού λόγου. Μιλάει με και για τους κομπάρσους: τους ανώνυμους που πιθανώς να θυμώσουν, αν τους κολλήσει κανείς τη στάμπα του ακροδεξιού. Αυτό είναι το νέο που κομίζει το βιβλίο στην ελληνική βιβλιογραφία.

Είναι ευχάριστη η θέση του συγγραφέα που βλέπει ότι ένα δικό του βιβλίο ανοίγει το δρόμο σε άλλα. Κάπως έτσι νιώθω κι εγώ, όταν μου ζητήθηκε να γράψω το επίμετρο αυτού του τόμου. Το 2014 είχα επιμεληθεί μια έκθεση –υπό την αιγίδα του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ επίσης– η οποία έγινε βιβλίο στα ελληνικά με τον τίτλο *Το βαθύ κράτος στην Ελλάδα και η Άκρα Δεξιά*. Αντιλαμβάνομαι το ανά χείρας βιβλίο ως μια συνέχεια και μια προσπάθεια ανίχνευσης σε νέους τόπους, όπως τα έμφυλα ζητήματα, αλλά και διεύρυνσης της έρευνας στα ζητήματα με τα οποία τότε είχαμε ασχοληθεί, όπως ο στρατός και η Εκκλησία. Ερευνητικά χαίρομαι και συνάμα πολιτικά λυπάμαι.

Το κρίσιμο ερώτημα που μένει στον αναγνώστη με την ολοκλήρωση της μελέτης του βιβλίου αυτού είναι το εξής: Όποιος ή όποια υποστηρίζει θέσεις που κατατάσσονται βάσιμα στη σφαίρα ιδεολογιών οι οποίες ανήκουν ευθέως ή εμμέσως στη μήτρα της Άκρας Δεξιάς σημαίνει ότι πρέπει και ο ίδιος ως υποκείμενο να καταταγεί εκεί; Μήπως κινδυνεύουμε έτσι από κάποιον πανφασισμό; Όπως παλιά οι εθνικόφρονες βλέπανε στους κεντρώους που διαφωνούσαν με τις πρακτικές τους παντού το φίδι του κομμουνισμού, μήπως κι εμείς κάνουμε το ίδιο λάθος; Θεωρώ το ερώτημα –ή μάλλον τις απαντήσεις σε αυτό– μείζονος στρατηγικής σημασίας για τις εξελίξεις που κυοφορούνται.

Το δεύτερο ερώτημα είναι πιο στρατηγικό, δηλαδή πολιτικό: Είναι σώφρον, είναι πολιτικά σκόπιμο, δηλαδή, να κατατάσσουμε όλους κι όλες που μπορεί να κάνουν ένα ρατσιστικό σχόλιο, να αναπαραγάγουν μια εθνικιστική δοξασία, μια στερεοτυπική πρόσληψη, και πάει λέγοντας, στην Άκρα Δεξιά; Στο κάτω κάτω, στην Ελλάδα ζούμε, μια χώρα όπου ο εθνικισμός κυρίως λούζει γενναιόδωρα με τις ακτίνες του όλο το φάσμα του εκλογικού σώματος χωρίς μεγάλες διακρίσεις.

Αυτή είναι μια κρίσιμη πρόκληση, με την οποία οφείλουν να αναμετρηθούν οι ερευνητές που ασχολούνται με την κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου. Οι συγγραφείς του παρόντος τόμου αναμετριούνται. Ορθά επισημαίνουν ότι η υιοθέτηση πτυχών της ακροδεξιάς ιδεολογίας δεν συνεπάγεται ότι τα υποκείμενα αναγκαστικά ανήκουν πολιτικά στο χώρο αυτό, είτε αυτό αφορά την Εκκλησία, είτε τον στρατό, είτε τα ΜΜΕ.

Ωστόσο, η έρευνα στο λόγο των κοινωνικών υποκειμένων, είτε είναι

ιερωμένοι, είτε δημοσιογράφοι, είτε στρατιωτικοί, δεν προσφέρεται για εφησυχασμό. Το επιχείρημα ότι, παρά την εκλογική καθίζηση της Χρυσής Αυγής και την καταδίκη της ως εγκληματικής οργάνωσης από την ελληνική δικαιοσύνη, οι λόγοι που την ανέδειξαν ως πολιτική δύναμη παραμένουν ιδιαίτε- ρως επιδραστικοί έχοντας διαχυθεί εντός της ελληνικής κοινωνίας επιβεβαιώ- νεται και αυτό δεν προσφέρεται για εφησυχασμό.

Στο σύντομο αυτό Επίμετρο κάναμε λόγο για μη ζητήματα. Το πιο νοσηρό μη ζήτημα, όμως, είναι αυτό που υφέρπει στις περισσότερες παραδοχές του σύγχρονου ακροδεξιού λόγου: ότι δεν υπάρχει. Ότι εμείς που το λέμε είμαστε «υπερευαίσθητοι», «υπερβολικοί», ως και ύποπτοι. Ότι όλα βαίνουν καλώς, κι αν όχι, εν πάση περιπτώσει, θα τα συγυρίσουμε με τον γνωστό τρόπο. Κάτι θα κρύψουμε, κάτι θα ανακαλέσουμε, σε κάτι θα επιμείνουμε. Και η ζωή θα συ- νεχίζεται. Δεν είναι, όμως, έτσι. Ο Μάνος Χατζιδάκις, όταν τον ρωτούσαν γιατί τόσο μένος με την *Αυριανή* (που την εποχή εκείνη ελάχιστοι, ούτε καν οι πιο ορκισμένοι εχθροί της, δεν την αποκαλούσαν «ακροδεξιά», στο «λαϊκισμό» είχαμε κολλήσει), απαντούσε προφητικά: «Όποιος δεν φοβάται το πρόσωπο του τέρατος, πάει να πει ότι έχει αρχίσει να του μοιάζει».

Ζήτω ο Μάνος Χατζιδάκις, λοιπόν!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Καϊτατζή-Γουίτλοκ, Σ. (2007). «Εισαγωγή». Στο S. Lukes, *Εξουσία: μια ριζοσπαστική θεώρηση*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Lukes, S. (2007). *Εξουσία: μια ριζοσπαστική θεώρηση*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Χριστόπουλος, Δ. (2015). «Κι όμως κινείται»: Με αφορμή τις δηλώσεις Φίλη σχετικά με τη γενοκτονία των Ποντίων», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 130-131, Αθήνα και: <https://www.synchronathemata.gr/ke-omos-kinite-me-aformi-tis-dilosis-fili-schetika-me-ti-genoktonia-ton-pontion/>

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Attali, J. (1976). *Le parole et l'outil*. Παρίσι: PUF.
- Bachrach, P. – Baratz, N. (1970). *Power and Poverty: Theory and Practice*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Krastev, I. – Holmes, S. (2018). “Explaining Eastern Europe: Imitation and Its Discontents,” *Journal of Democracy* 29, No. 3 (2018), σσ. 117-128, n. 12, <https://www.journalofdemocracy.org/articles/explaining-eastern-europe-imitation-and-its-discontents-2/#f12-text>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μετά τη Χρυσή Αυγή: η διείσδυση και οι μεταμορφώσεις του ακροδεξιού τρόπου σκέψης

Η ολοκλήρωση της δίκης της Χρυσής Αυγής τον Οκτώβριο του 2020 ολοκλήρωσε και τη διαδικασία της απονομιμοποίησής της, που είχε αρχίσει σε επίπεδο κοινωνίας κάποια χρόνια νωρίτερα. Σχεδόν ολόκληρο το πολιτικό φάσμα, ακόμα και κόμματα που είχαν διατηρήσει στο παρελθόν ευθείες σχέσεις με στελέχη της Χρυσής Αυγής, επικρότησε την καταδίκη της εγκληματικής ναζιστικής οργάνωσης.

Η σύγκλιση ολόκληρου του πολιτικού φάσματος εναντίον της εγκληματικής ναζιστικής οργάνωσης, το λεγόμενο «δημοκρατικό τόξο», η μαζικότητα των διαδηλώσεων και η ομοφωνία των ΜΜΕ φαίνονταν να κατασκευάζουν μια νέου είδους συναίνεση με το αντίθετο πλέον πρόσημο: Η κοινωνική ανοχή, που έδωσε τη δυνατότητα στη Χρυσή Αυγή να αναδειχτεί σε ρυθμιστικό παράγοντα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας της ελληνικής οικονομικής κρίσης, έδωσε τη θέση της σε μια ευρεία σύγκλιση κατά των πρακτικών της, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν πλέον εγκληματικές. Ωστόσο, η καταδίκη των αντιλήψεων που προήγαγε η Χρυσή Αυγή δεν έτυχε της ίδιας μεταχείρισης, και αυτό αποτέλεσε την αφορμή για την έρευνα γνώμης, που αναλύεται παρακάτω. Με άλλα λόγια, θελήσαμε να διαπιστώσουμε αν τα ιδεολογικά μοτίβα στα οποία στηρίχτηκε η Χρυσή Αυγή και τα οποία σε διαφορετικές εκδοχές υιοθετήθηκαν από όλες τις πολιτικές εκδοχές της ελληνικής Δεξιάς συνέχισαν να υφίστανται μετά το πέρας της δικαστικής της καταδίκης, ποιο ήταν το αποτύπωμα των ιδεών της στις αντιλήψεις του κοινωνικού συνόλου και κατά πόσο ο λόγος της Άκρας Δεξιάς διαπερνά την καθημερινότητα και εμφιλοχωρεί σε στάσεις και απόψεις, που σταδιακά κανονικοποιούνται.

Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με την έρευνα γνώμης, οι ερωτήσεις διατυπώθηκαν με βάση θεματικές που έπεται από ποιοτική έρευνα και εξέταση της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι αποτέλεσαν ζητήματα κεντρικής σημασίας στον ιδεολογικό λόγο εκείνων των πολιτικών μορφωμάτων τα οποία διεκδίκησαν μια επιστροφή στην «ελληνικότητα» με όρους «συντηρητισμού». Η παρούσα έρευνα αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης μελέτης της διείσδυσης των τρόπων σκέψης και της αξιολόγησης μιας λογικής που εδράζεται στην Άκρα Δεξιά στον καθημερινό λόγο. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από την ομάδα

κοινωνικών μελετών DISSENSUS. Η μελέτη *Η κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στην Ελλάδα: φύλο, ΜΜΕ, Ένοπλες Δυνάμεις, Εκκλησία*, της οποίας μεθοδολογικό εργαλείο υπήρξε μεταξύ άλλων και το παρόν ερωτηματολόγιο, στοχεύει στη διερεύνηση των διαδικασιών, μέσω των οποίων κανονικοποιείται και νομιμοποιείται η ακροδεξιά ιδεολογία στην Ελλάδα σήμερα, και πρόκειται να δημοσιευτεί στα ελληνικά και τα αγγλικά τον Νοέμβριο του 2021, με την υποστήριξη του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ.

Το ερωτηματολόγιο εστιάστηκε σε ένα ερευνητικό κενό: στη διερεύνηση της διασποράς ζητημάτων που έχουν αποτελέσει ναυαρχίδες του ακροδεξιού και υπερσυντηρητικού λόγου, είτε αυτός εκφράζεται μέσα από κόμματα είτε μέσα από αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «κοινωνία των πολιτών» (για παράδειγμα, οργανώσεις, συλλόγους), η οποία δεν έχει πάντοτε και απαραίτητα θετικό ή προοδευτικό κοινωνικό πρόσημο. Εδώ, ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινιστεί πως δεν συνεπάγεται αυτόματα ότι, όποιος συμφωνεί με τις επιμέρους δηλώσεις που διατυπώνονται στο ερωτηματολόγιο, εμφορείται από ακροδεξιές αντιλήψεις εν συνόλω. Στόχος μας είναι περισσότερο να διερευνήσουμε το βαθμό στον οποίο το σύγχρονο «θεματολόγιο» της Άκρας Δεξιάς –που στέκεται απορριπτικά έναντι της κοινωνικής στροφής σε πιο ανεκτικές και συμπεριληπτικές στάσεις, συμπεριφορές και νομοθεσίες και τη βιώνει ως «κρίση αξιών»– έχει διεισδύσει στον καθημερινό λόγο. Με άλλα λόγια, δηλαδή, το πώς αυτές οι ακραίες απόψεις που εκφράζονται αρνητικά, μέσω φοβικότητας και αποκλεισμού, γίνονται «αυτονόητες» και πλαισιώνουν την «κοινή λογική».

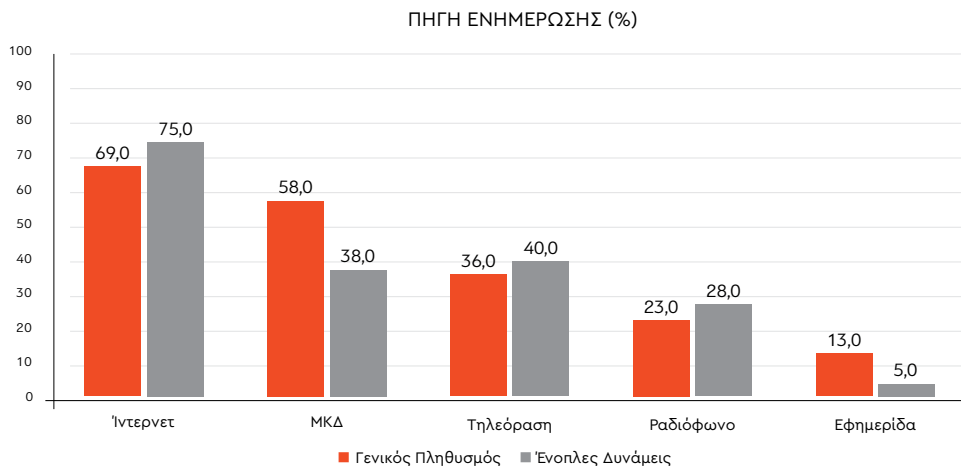
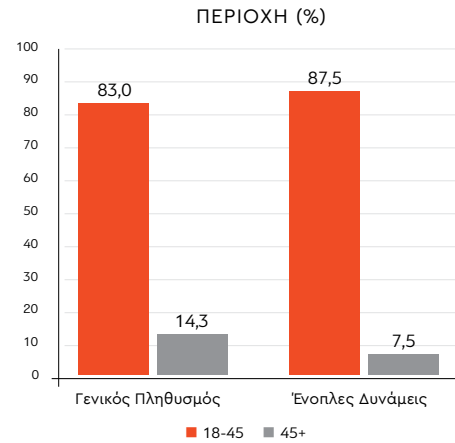
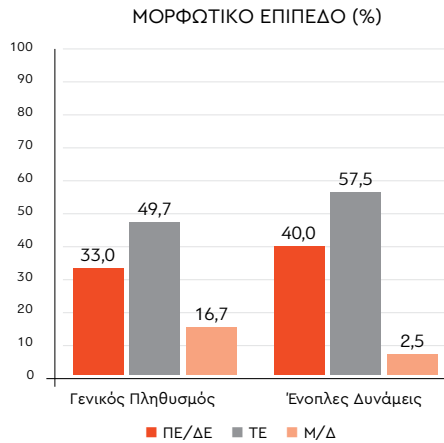
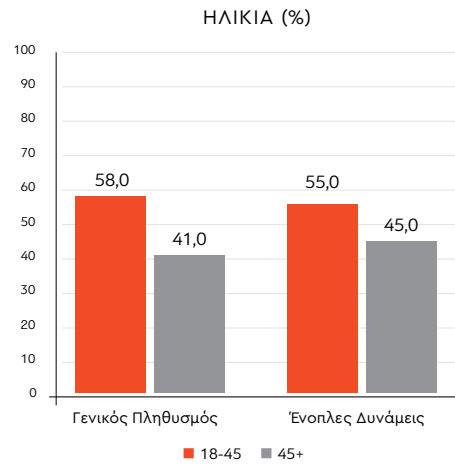
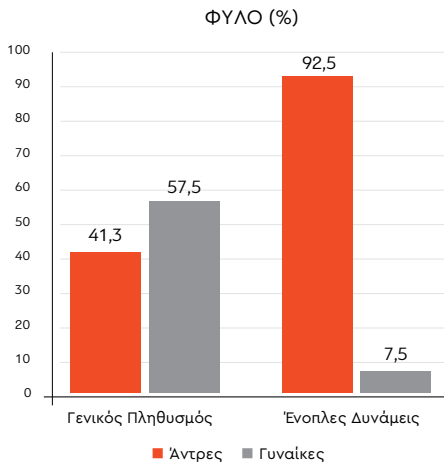
Στο τεχνικό κομμάτι, το ερωτηματολόγιο έχει συγκροτηθεί εν είδει δημοσκοπήσης, δηλαδή με απαντήσεις τύπου «ναι/όχι», «συμφωνώ/διαφωνώ» ή επιλογής μεταξύ δύο διαζευκτικών. Είναι γεγονός ότι απουσιάζει η επιλογή «τίποτε από τα δύο» ή «δεν ξέρω/δεν απαντώ» (αν και σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξαν ερωτήσεις που δεν απαντήθηκαν, πιθανότατα από όσους/ες δεν εκφράστηκαν από τις επιλογές που δώσαμε) και ότι μια διαβάθμιση τύπου κλίμακας Λίνκερτ θα μας έδινε μια πιο σύνθετη χαρτογράφηση των τάσεων και των στάσεων. Ωστόσο, στόχος μας ήταν να προκαλέσουμε τους συμμετέχοντες να πάρουν θέση μεταξύ πολωμένων διλημάτων, ώστε να διασφαλίσουμε μια ξεκάθαρη τοποθέτηση επί των αντιλήψεων που είχε ως στόχο να διερευνήσει το ερωτηματολόγιο.

Το δείγμα –το οποίο σκοπεύει να αποτυπώσει τάσεις και την επιρροή των κατηγοριών σκέψης της Άκρας Δεξιάς στην κοινωνία και δεν είναι αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού, ώστε να μπορεί να οδηγήσει με στατιστική αξιοπιστία σε μια αναγωγή επί του πραγματικού πληθυσμού– περιλαμβάνει, πέραν του γενικού πληθυσμού που συμμετείχε, και μια ομάδα εστίασης από τα Σώματα Ασφαλείας και τις Ένοπλες Δυνάμεις. Καθώς οι Ένοπλες Δυνάμεις έχουν συχνά ταυτιστεί στη συνείδηση της κοινωνίας με το συντηρητισμό, αλλά και οι ίδιες εκφράζονται ως φορείς προστασίας μιας παγιωμένης και

αναχρονιστικής εν πολλοίς ελληνικότητας, στόχος μας ήταν να διακριβώσουμε αν υφίσταται απόκλιση σε σχέση με το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τις 15 Νοεμβρίου 2020 έως τις 15 Δεκεμβρίου 2020 με πανελλαδική εμβέλεια μεν, κεντρική εστίαση δε την Αθήνα και τα προάστια. Συμπληρώθηκαν 621 ερωτηματολόγια εκ των οποίων τα 40 αφορούν αποκλειστικά τις Ένοπλες Δυνάμεις. Από τα 621 ερωτηματολόγια, τα 428 συμπληρώθηκαν ηλεκτρονικά, ενώ τα 193 συμπληρώθηκαν χειρόγραφα. Η αρχική στόχευση ήταν να συμπληρωθεί χειρόγραφα όλο το δείγμα· ωστόσο, τα μέτρα προστασίας κατά της COVID-19 ανέτρεψαν τα αρχικά μας σχέδια. Το ηλεκτρονικό ερωτηματολόγιο κυκλοφόρησε μέσω του ευρέος δικτύου της ερευνητικής ομάδας, με ιδιαίτερη έμφαση στο να αποτυπωθούν διαφορετικές ηλικίες, φύλα και μορφωτικά επίπεδα, ενώ τα χειρόγραφα ερωτηματολόγια προωθήθηκαν από την ερευνητική ομάδα σε χώρους εργασίας όπου διαθέταμε πρόσβαση (δομές υγείας, δομές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αστυνομία, στρατό, δημόσιες υπηρεσίες, υπουργεία), με ιδιαίτερη μέριμνα να εκπροσωπηθούν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό οι διαφορετικές υποκατηγορίες της ηλικίας, του μορφωτικού επιπέδου και του φύλου. Το σύνολο της στατιστικής παρουσίασης και οι αναλύσεις ανά υποκατηγορία (γενικός πληθυσμός, Ένοπλες Δυνάμεις, ηλικία, φύλο, μορφωτικό επίπεδο), καθώς και οι αυθόρμητες απαντήσεις και οι συσχετίσεις είναι διαθέσιμες στην ιστοσελίδα του Ιδρύματος Ρόζα Λουξεμπουργκ.¹

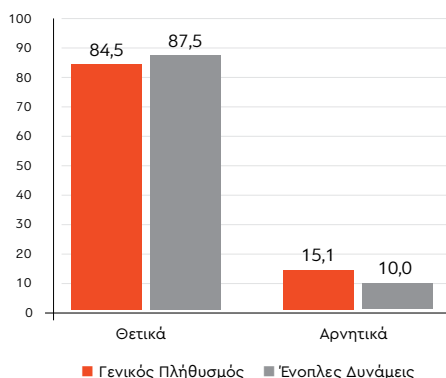
Το δείγμα διαιρείται ως εξής σε σχέση με τα βασικά του χαρακτηριστικά: το 41,3% του γενικού πληθυσμού ήταν άντρες, ενώ το 57,5% γυναίκες· το 58% του δείγματος ανήκει στην ηλικιακή κατηγορία 18-45 ετών, ενώ το 41,5% στην ηλικιακή κατηγορία 45+ ετών· το 33% του δείγματος έχει ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια ή/και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (ΠΕ/ΔΕ στα γραφήματα), το 49,7% του δείγματος έχει ολοκληρώσει σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 16,7% του δείγματος έχει προχωρήσει τις σπουδές του σε μεταπτυχιακό ή/και διδακτορικό επίπεδο (ΤΕ/Μ/Δ στα διαγράμματα)· το 83% των ερωτηθέντων διαμένει στην Αττική και στον Πειραιά, ενώ το 14,3% στη λοιπή επικράτεια. Ένα μεγάλο ποσοστό του δείγματος, της τάξεως του 69%, ενημερώνεται από το Διαδίκτυο που αναδεικνύεται ως το κυρίαρχο μέσο ενημέρωσης, με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ) να λαμβάνουν ένα ποσοστό 58%. Η τηλεόραση έρχεται τρίτη με ποσοστό 36%, το ραδιόφωνο ακολουθεί με 23%, ενώ την εφημερίδα επιλέγει το 13% του δείγματος (η ερώτηση έδινε την επιλογή πολλαπλών απαντήσεων).

1. Βλ. https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexioly-logoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia?fbclid=IwAR0vhNL5sd7WF9kiNyfsx7Oburuc2f9kLjW46-07c_pDweFo8fh-ZD4kneM

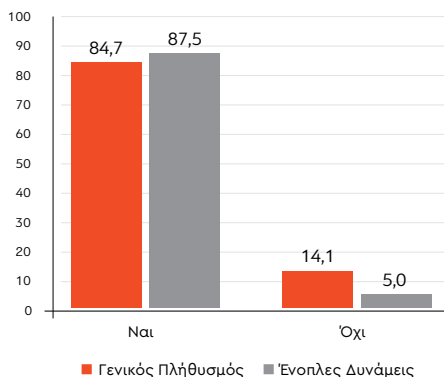

Οι Ερωτήσεις 1-3 προσκαλούν σε μια αξιολόγηση της Χρυσής Αυγής, ώστε να αποτυπωθεί η γενική εικόνα για τη συγκεκριμένη οργάνωση και τη δράση της, στον απόηχο της δικαστικής της καταδίκης. Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως εύρημα αναφορικά με τις συγκεκριμένες ερωτήσεις είναι η συντριπτική απαξίωση της Χρυσής Αυγής από το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας πέραν των επιμέρους χαρακτηριστικών του δείγματος: Το 84% του γενικού πληθυσμού κρίνει θετικά το αποτέλεσμα της δίκης, το 84,7% θεωρεί ότι η Χρυσή Αυγή ήταν πράγματι εγκληματική οργάνωση, ενώ μόνο ένα ποσοστό 12,4% θεωρεί ότι έκανε και ορισμένα καλά. Τα δείγμα των Ενόπλων Δυνάμεων κινείται σε παρόμοια επίπεδα αναφορικά με τις δύο πρώτες ερωτήσεις (και μάλιστα, με μεγαλύτερα ποσοστά από τα αντίστοιχα στον γενικό πληθυσμό), ενώ παρουσιάζει μια αρκετά αξιοσημείωτη απόκλιση σε σχέση με την τρίτη ερώτηση, δίνοντας ένα ποσοστό του 27,5% αναφορικά με την αξιολόγηση ότι η Χρυσή Αυγή έκανε και ορισμένα καλά. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι αυθόρμητες απαντήσεις περί «των καλών που έκανε η Χρυσή Αυγή». Χαρακτηριστικά, μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι «βοηθούσε τον φτωχό κόσμο», «προστάτεψε ανυπεράσπιστους πολίτες», «κατήγγειλε τα σκάνδαλα και τη διαπλοκή», «εργάστηκε ανιδιοτελώς υπέρ των Ελλήνων», «έδωσε προτεραιότητα στους Έλληνες», «έκανε αγώνες κατά της παράνομης μετανάστευσης». Οι δηλώσεις αυτές υποδεικνύουν ότι, στο βαθμό που η Χρυσή Αυγή αποτιμάται θετικά από ένα μέρος των Ελλήνων πολιτών, το βασικό της πλεονέκτημα εδράζεται σε αυτό που εκλαμβάνεται ως προτεραιότητα σε εκείνους τους Έλληνες οι οποίοι αισθάνονται παραγκωνισμένοι και απειλούμενοι, καθώς και στην πρόσληψη του πολιτικού συστήματος ως βρόμικου, διεφθαρμένου και χωρίς μέριμνα για τους πολίτες.

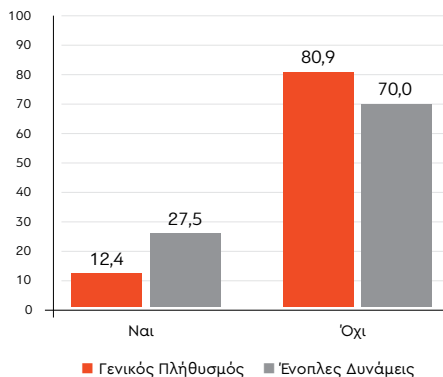
1. Πώς κρίνετε το αποτέλεσμα της δίκης της Χρυσής Αυγής; (%)

2. Η Χρυσή Αυγή ήταν εγκληματική οργάνωση; (%)

3. Η Χρυσή Αυγή πιστεύετε ότι έκανε και ορισμένα καλά; (%)

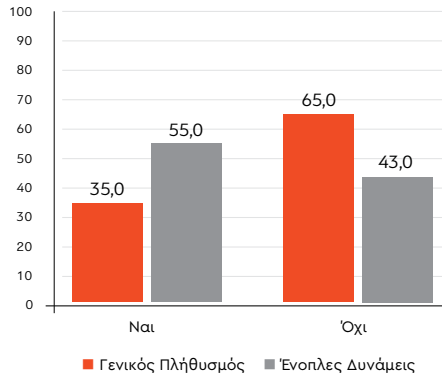

Ωστόσο, όπως τονίσαμε και παραπάνω, στόχος μας ήταν να προχωρήσουμε πέραν της καταδίκης της Χρυσής Αυγής ως εγκληματικής οργάνωσης και να διερευνήσουμε τη διεύθυνση των τρόπων εκλογίκευσης που χαρακτηρίζουν ευρύτερα αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «ακροδεξιό τρόπο θέασης της κοινωνικής πραγματικότητας στο κοινωνικό σώμα». Έτσι, οι ερωτήσεις που ακολουθούν εστιάζονται στο ζήτημα της πολιτισμικής ταυτότητας, της θρησκευτικής ταυτότητας, της εσωτερικής και της εξωτερικής ασφάλειας, των αντιλήψεων περί σεξουαλικής ταυτότητας και διαφοράς και των αντιλήψεων περί αντισημιτισμού.

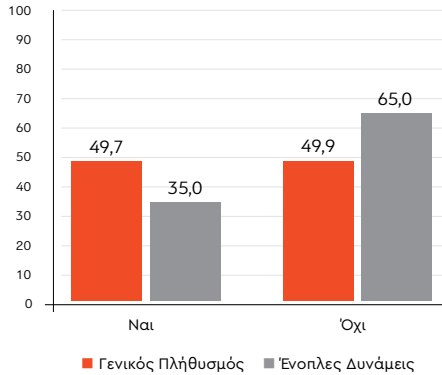
Έτσι, οι Ερωτήσεις 4-11 επικεντρώνονται στο ζήτημα της πολιτισμικής ταυτότητας και της πολιτισμικής διαφοράς. Εδώ αρχίζει να διαφαίνεται ότι, παρ' όλη την ομόθυμη καταδίκη της Χρυσής Αυγής, αντιλήψεις που είναι κεντρικές στο αξιακό σύμπαν της Άκρας Δεξιάς τυγχάνουν σημαντικά μεγαλύτερης αποδοχής. Το 35% του γενικού πληθυσμού πιστεύει ότι ο ελληνικός πολιτισμός είναι ανώτερος των άλλων, ενώ το ποσοστό αυτό αγγίζει το 55%

στις Ένοπλες Δυνάμεις και το 47% σε όσους έχουν λάβει μέχρι δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αναφορικά με το αν η Ελλάδα είναι ρατσιστική χώρα, το 49,7% πιστεύει ότι δεν είναι, με το ποσοστό να φτάνει στο 65% στις Ένοπλες Δυνάμεις και χωρίς μεγάλες αποκλίσεις αναφορικά με τα άλλα γενικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Στην ερώτηση αν οι ερωτηθέντες αισθάνονται ότι η χώρα κινδυνεύει από πολιτισμική αλλοίωση, το 57,1% του γενικού πληθυσμού απαντά θετικά, με το ποσοστό να φτάνει στο 72,5% στις Ένοπλες Δυνάμεις και το 68,80% σε όσους έχουν λάβει μέχρι δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι είναι πάνω από το 50% –δηλαδή, πλειοψηφικό– σε κάθε υποκατηγορία του δείγματος. Σε σχέση με το αν τα παιδιά που γεννιούνται από μη Έλληνες γονείς στην Ελλάδα θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας, ένα συντριπτικό ποσοστό της τάξεως του 76,8% του γενικού πληθυσμού τάσσεται υπέρ, με ποσοστό και πάλι σημαντικά μικρότερο στις Ένοπλες Δυνάμεις, –52,5%–, που, ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, παραμένει πλειοψηφικό. Αυτό το εύρημα ίσως σηματοδοτεί μια θετική μεταστροφή σε σχέση με την αντιμετώπιση των μεταναστών δεύτερης γενιάς και με τις αντιλήψεις για την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Μολοντούτο, ένα ποσοστό της τάξεως του 62,6% (με ποσοστά άνω του 50% –δηλαδή, πλειοψηφικά– σε κάθε υποκατηγορία που εξετάζεται) και το συντριπτικό ποσοστό της τάξεως του 90% στις Ένοπλες Δυνάμεις πιστεύουν ότι ο αριθμός των μεταναστών στη χώρα μας είναι υπερβολικά μεγάλος. Επίσης, το 58,5% του γενικού πληθυσμού (και πάλι με ποσοστά άνω του 50% –δηλαδή, πλειοψηφικά– σε κάθε υποκατηγορία που εξετάζεται), το συντριπτικό ποσοστό του 87,5% των Ενόπλων Δυνάμεων και το 71,9% όσων έχουν λάβει μέχρι δευτεροβάθμια εκπαίδευση πιστεύουν ότι η μετανάστευση σχετίζεται με την εγκληματικότητα. Στην ίδια λογική, ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας φαίνεται να έχει οικειοποιηθεί το απαξιωτικά φορτισμένο λεξιλόγιο της Χρυσής Αυγής, καθώς το 50,1% του γενικού πληθυσμού και το 72,5% των Ενόπλων Δυνάμεων συμφωνεί με τη χρήση του όρου «λαθρομετανάστης» ή τον χρησιμοποιεί ήδη. Αξιοσημείωτο είναι το ότι στη συνείδηση της κοινωνίας φαίνεται να έχει εμπεδωθεί η διαφορά μεταξύ μετανάστη και πρόσφυγα σε ποσοστό 89,5% του γενικού πληθυσμού, χωρίς σημαντικές αποκλίσεις επί των επιμέρους χαρακτηριστικών του δείγματος. Αυτό που βλέπουμε, δηλαδή, είναι ότι, παρά την ομοψυχία που αφορά την καταδίκη των εγκληματικών ενεργειών της Χρυσής Αυγής, σημαντικό μέρος του πληθυσμού αντιλαμβάνεται την πολιτισμική διαφορά ως απειλή και στέκεται απαξιωτικά απέναντί της (για παράδειγμα, ο ελληνικός πολιτισμός είναι ανώτερος, οι μετανάστες συνδέονται με την εγκληματικότητα), χωρίς ωστόσο να θεωρεί απαραίτητα μια τέτοια στάση ως «ρατσιστική».

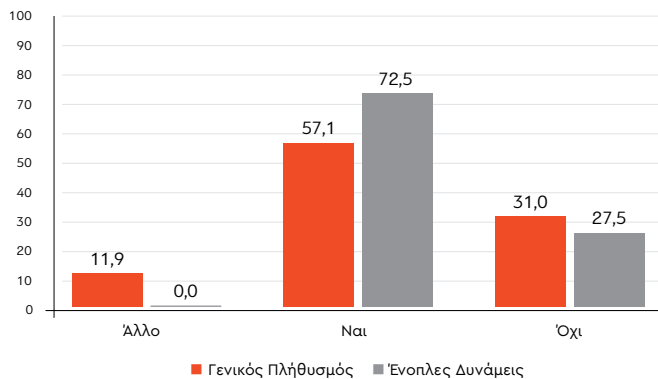
4. Θεωρείτε ότι ο ελληνικός πολιτισμός είναι ανώτερος των άλλων; (%)

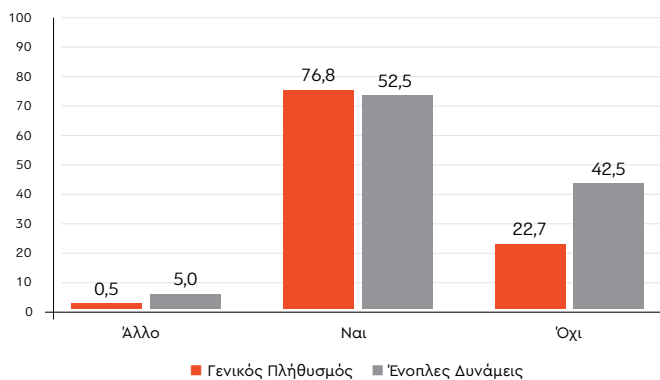
5. Είναι η Ελλάδα ρατσιστική χώρα; (%)

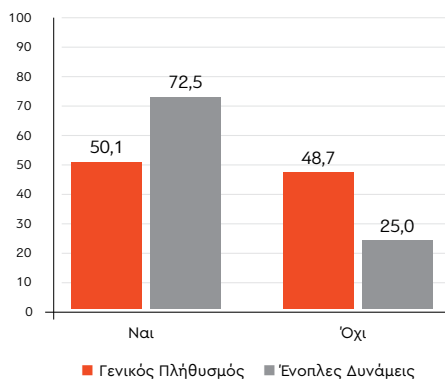
6. Νιώθετε ότι η χώρα κινδυνεύει από πολιτισμική αλλοίωση; (%)

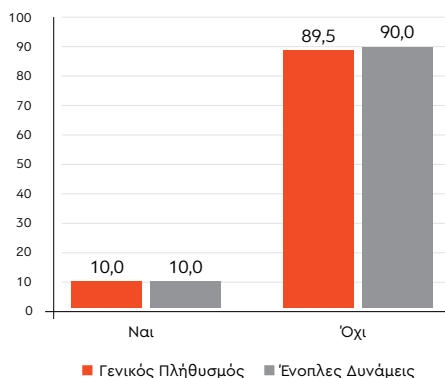
7. Τα παιδιά που γεννιούνται στην Ελλάδα από μη Έλληνες γονείς πρέπει να έχουν τη δυνατότητα απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας; (%)

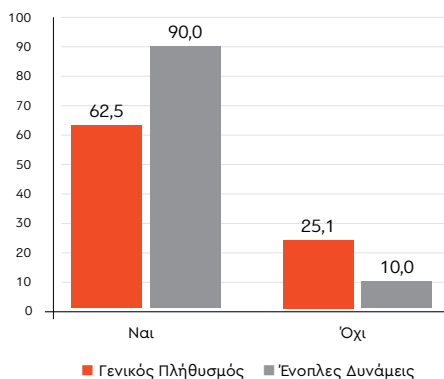
8. Συμφωνείτε με/χρησιμοποιείτε τη λέξη «λαθρομετανάστες»; (%)

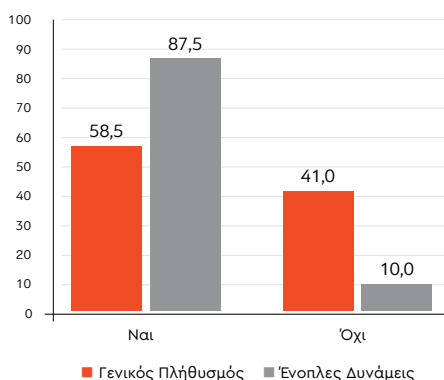
9. Πρόσφυγες και μετανάστες είναι το ίδιο πράγμα; (%)

10. Νομίζετε ότι ο αριθμός των μεταναστών στην χώρα είναι υπερβολικά μεγάλος; (%)

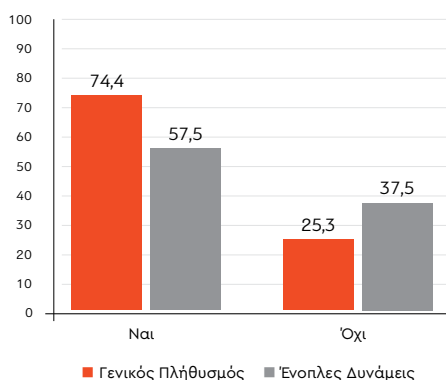
11. Θεωρείτε ότι η μετανάστευση σχετίζεται με την εγκληματικότητα στη χώρα μας; (%)

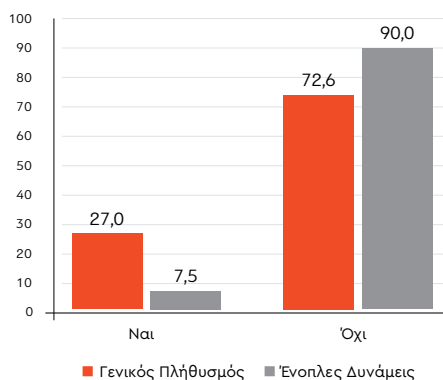
Οι Ερωτήσεις 12-16 εστιάζονται στο ζήτημα της θρησκευτικής ταυτότητας και της θρησκευτικής διαφοράς. Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον εδώ είναι ότι, αν και ένα σημαντικό ποσοστό της τάξεως του 74,4% του γενικού πληθυσμού συμφωνεί με το διαχωρισμό κράτους-Εκκλησίας, μόλις το 27% επιθυμεί την κατάργηση του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία, παρόλο που σε ποσοστό 81,1% επιθυμεί να συμπεριληφθεί στο μάθημα και η διδασκαλία άλλων θρησκειών. Τέτοιες αποκλίσεις είναι πιθανόν να υποδεικνύουν μια διάσταση μεταξύ του θρησκειώματος ως στοιχείου που θεωρείται συστατικό της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας και της Εκκλησίας ως θεσμού, που δεν χαίρει, όπως φαίνεται, παρόμοιας εκτίμησης. Αναφορικά με το ζήτημα της θρησκευτικής ετερότητας, φαίνεται να έχει συντελεστεί μια σημαντική μεταστροφή, με ποσοστό 61% του γενικού πληθυσμού να συμφωνεί με

τη δημιουργία μη χριστιανικού λατρευτικού τεμένους στην πόλη τους, με το αντίστοιχο ποσοστό εντυπωσιακά μικρότερο, ωστόσο, δηλαδή της τάξεως του 35% στις Ένοπλες Δυνάμεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι η πλειονότητα των ερωτηθέντων, δηλαδή 61,3% του γενικού πληθυσμού, πιστεύει ότι το Ισλάμ απειλεί την ελευθερία των γυναικών στη Δύση, γεγονός που υποδεικνύει τη σημαντική διεξόδυση στερεοτυπικών ισλαμοφοβικών αντιλήψεων και στη χώρα μας, μια τάση που επίσης παρουσιάζει άνοδο στην Ευρώπη γενικότερα.

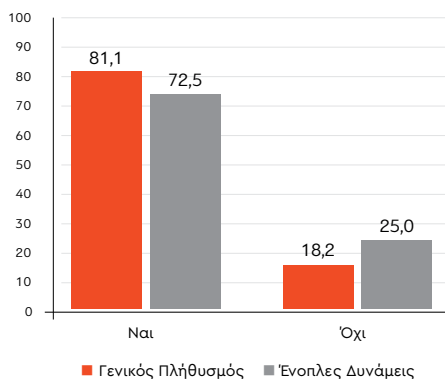
12. Ο διαχωρισμός κράτους-Εκκλησίας σας βρίσκει σύμφωνος; (%)

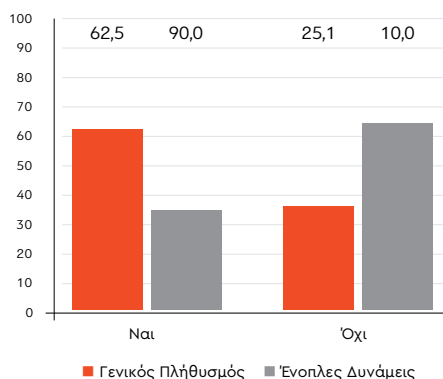
13. Πρέπει να καταργηθεί το μάθημα των θρησκευτικών στα σχολεία; (%)

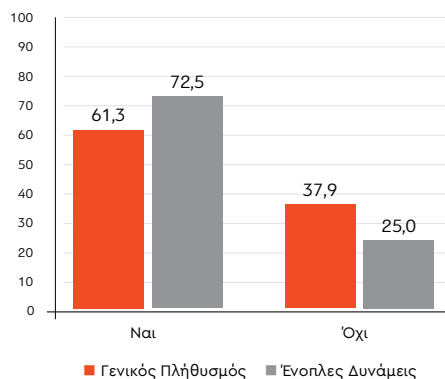
14. Οι μαθητές πρέπει να διδάσκονται και για τις άλλες θρησκείες στο μάθημα των θρησκευτικών; (%)

15. Σας βρίσκει σύμφωνους η δημιουργία ενός μη χριστιανικού λατρευτικού χώρου (για παράδειγμα, τζαμιού) στην πόλη σας; (%)

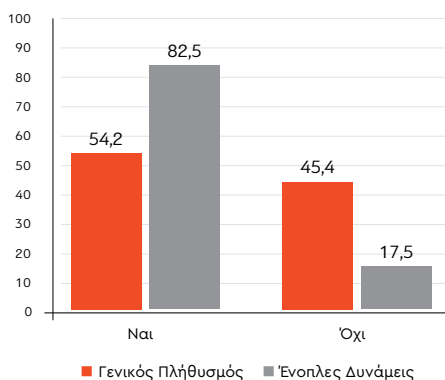

16. Θεωρείτε ότι το Ισλάμ απειλεί την ελευθερία των γυναικών στη Δύση; (%)

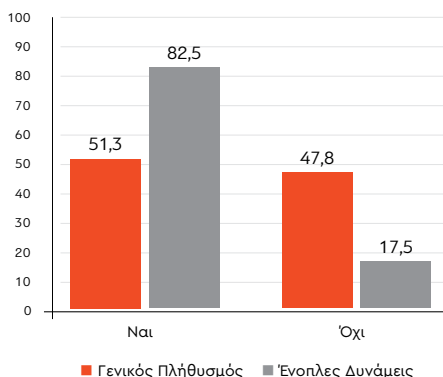

Οι Ερωτήσεις 17-18 επικεντρώνονται στο ζήτημα της εσωτερικής ασφάλειας και της αστυνόμευσης. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας και πάλι μια έκφραση που είναι προσφιλή στο εκφραστικό σύμπαν της Άκρας Δεξιάς, ένα ποσοστό 54,2% συμφωνεί ότι «παλιά κοιμόμασταν με τις πόρτες ανοιχτές», το οποίο υποδεικνύει μια νοσταλγία για ένα φανταστικό «ασφαλές», γεγονός που πιθανώς εξηγεί γιατί το 51,3% συμφωνεί με την πρακτική της αύξησης της αστυνόμευσης, που εφαρμόζει η κυβέρνηση, με τις Ένοπλες Δυνάμεις να σημειώνουν και πάλι πολύ μεγαλύτερα ποσοστά (82,5% και στις δύο ερωτήσεις).

- 17.** «Παλιά κοιμόμασταν με τις πόρτες ανοιχτές». Συμφωνείτε με αυτή τη φράση;

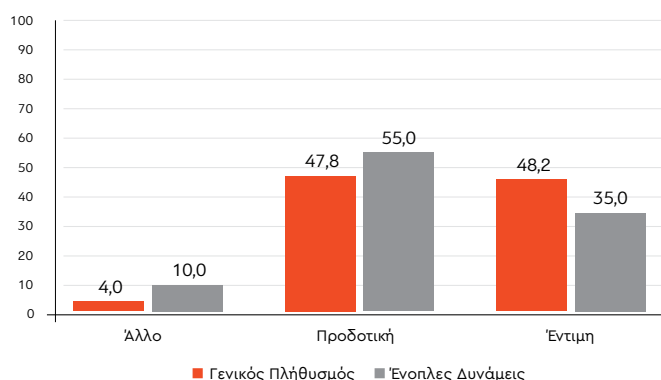

- 18.** Με τη νέα κυβέρνηση έχει εμφανώς αυξηθεί η αστυνόμευση. Συμφωνείτε με αυτή την πρακτική;

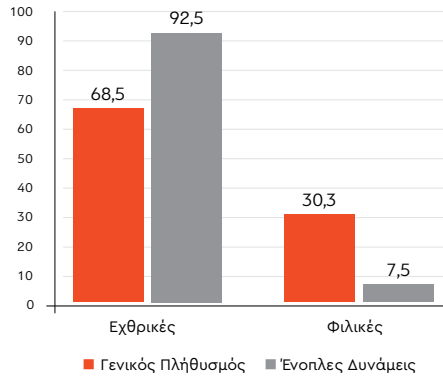
Οι Ερωτήσεις 19-23 εστιάζονται στο ζήτημα της εξωτερικής ασφάλειας και των αντιλήψεων για τις γειτονικές χώρες. Αξιοσημείωτο είναι ότι η συμφωνία των Πρεσπών εξακολουθεί να διχάζει, με ποσοστό 47,8% να τη θεωρεί «προδοτική» και 48,2% να τη θεωρεί «έντιμη». Ενδιαφέρον παρουσιάζουν εδώ οι αποκλίσεις των υποκατηγοριών, για παράδειγμα, το γεγονός ότι οι ερωτηθέντες υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου θεωρούν τη συμφωνία «έντιμη» σε ποσοστό 55,4%, ενώ οι ερωτηθέντες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου τη θεωρούν «προδοτική» σε ποσοστό 62%. Ακόμα πιο έντονες είναι οι αρνητικές προσλήψεις των γειτονικών χωρών, που σε ποσοστό 68,5% θεωρούνται εχθρικές ως προς τη χώρα (με το ποσοστό να φτάνει –σε ένα βαθμό, αναμενόμενα– στο 95,5% στις Ένοπλες Δυνάμεις). Στην ίδια προοπτική, ένα ποσοστό της τάξης του 46,1% του γενικού πληθυσμού, αξιολογώντας τα γεγονότα του Μαρτίου 2020 στον Έβρο, θεωρεί ότι ήταν σαν εισβολή που δέχτηκε η χώρα, ενώ στις Ένοπλες Δυνάμεις το ποσοστό ανέρχεται στο συντριπτικό 92,5%. Δηλαδή, η αντίληψη των γειτονικών χωρών ως επιβουλευόμενων τη χώρα και η πρόσληψη των διεθνών συμφωνιών ως προδοσίας και όχι ως συμβιβασμού επί της γεωπολιτικής πραγματικότητας, καθώς και η υπόρρητη πρόσληψη των προσφύγων ως «εισβολέων» έχουν διαπεράσει σε μεγάλο βαθμό την ελληνική κοινωνία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το εύρημα ότι, ενώ το 57,3% του γενικού πληθυσμού τάσσεται υπέρ της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας, μόνο ένα ποσοστό της τάξεως του 29,3% επιθυμεί την αύξησή της.

19. Ήταν προδοτική ή έντιμη η συμφωνία των Πρεσπών; (%)

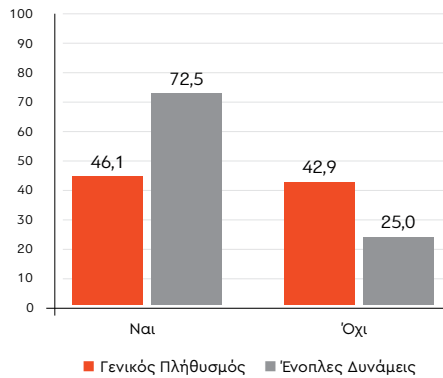

20. Θεωρείτε πως οι γείτονες χώρες είναι φιλικές ή εχθρικές προς εμάς; (%)

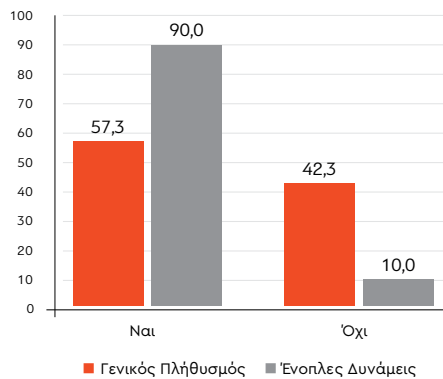
217

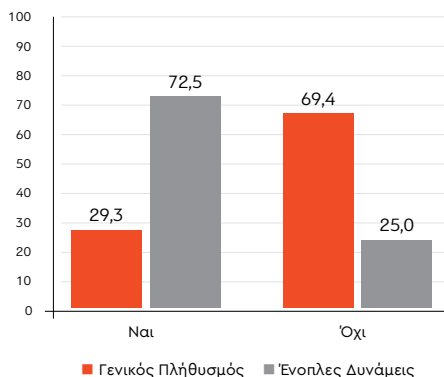
21. Μετά τα γεγονότα στον Έβρο, πιστεύετε ότι η χώρα μας δέχεται εισβολή; (%)

22. Θεωρείτε σωστή την αναγκαστική στρατιωτική θτεία; (%)

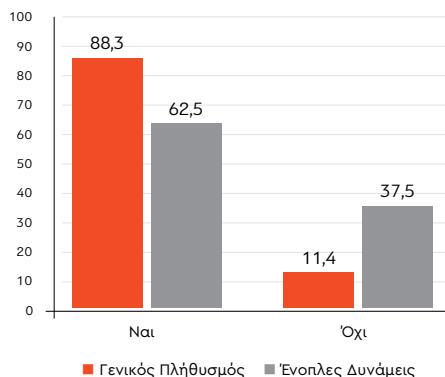

23. Συμφωνείτε με την αύξηση της στρατιωτικής θητείας; (%)

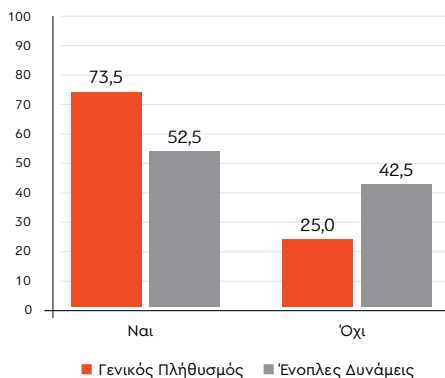

Οι Ερωτήσεις 24-26 επικεντρώνονται στα ζητήματα της σεξουαλικής ταυτότητας και προσανατολισμού. Αυτό είναι ίσως το ζήτημα στο οποίο παρατηρούμε την πιο σημαντική μετατόπιση: Σε ποσοστό 88,3% ο γενικός πληθυσμός θεωρεί ότι τα ομοφυλόφιλα άτομα πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα (με ένα επίσης σημαντικό ποσοστό του 62,5% στις Ένοπλες Δυνάμεις, οι οποίες μέχρι προσφάτως διέπονταν από εξαιρετικά άκαμπτες αντιλήψεις για τα έμφυλα ζητήματα). Παρομοίως, το 73,5% υποστηρίζει το δικαίωμα γάμου των ομοφυλόφιλων ατόμων (και το ποσοστό παραμένει υψηλό και στις Ένοπλες Δυνάμεις, της τάξεως του 52,5%), ενώ το ποσοστό πέφτει στο 53,5% στο ζήτημα της τεκνοθεσίας (και μόλις 10% στις Ένοπλες Δυνάμεις). Τα ευρήματα αυτά οδηγούν σε δύο ειδών συμπεράσματα: Πρώτον, ότι, παρ' όλες τις αντιδράσεις των τελευταίων χρόνων, με σημαντικότερες αυτές που προέρχονται από τους κόλπους της Εκκλησίας, η ελληνική κοινωνία αρχίζει να ωριμάζει σε ζητήματα που αφορούν τη σεξουαλική ταυτότητα. Ωστόσο, τα ευρήματα υποδεικνύουν επίσης ότι η αντίληψη του «δικαιώματος» κινείται ακόμα σε μεγάλο βαθμό στο επίπεδο των αφηρημένων αρχών και δεν μεταφράζεται πάντοτε σε συγκεκριμένα θεσμοθετημένα δικαιώματα, όπως αυτό του γάμου και της τεκνοθεσίας.

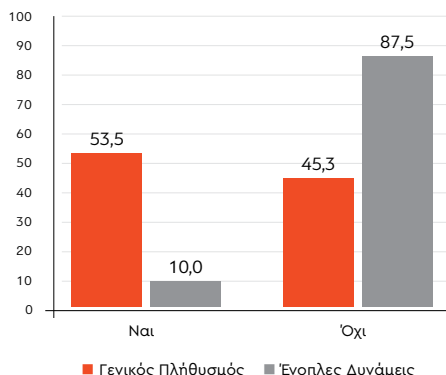
24. Τα ομοφυλόφιλα άτομα πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα; (%)

25. Θεωρείτε ότι πρέπει να έχουν δικαίωμα γάμου; (%)

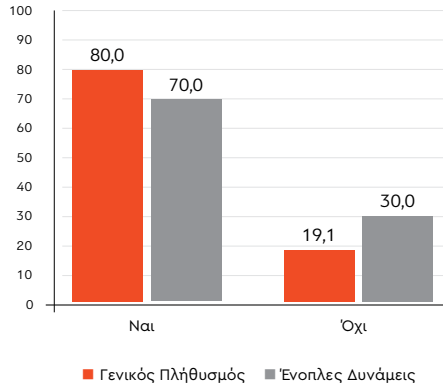

26. Θεωρείτε ότι πρέπει να έχουν δικαίωμα τεκνοθεσίας; (%)

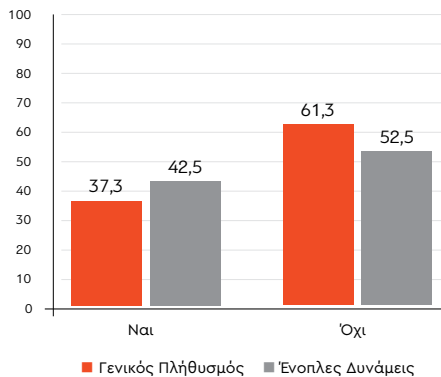

Οι Ερωτήσεις 27-28 εστιάζονται στο ζήτημα του αντισημιτισμού και των αντιλήψεων για τους «Εβραίους». Εδώ υπάρχει ένα ενδιαφέρον εύρημα: Ενώ ένα εντυπωσιακό 80% δηλώνει ότι γνωρίζει τι είναι ο αντισημιτισμός, ένα 37,3% δηλώνει ταυτόχρονα ότι οι «Εβραίοι» βρίσκονται πίσω από σκοτεινά κέντρα εξουσίας, άποψη που πιθανώς υποδηλώνει είτε μια συνειδητή αντισημιτική τοποθέτηση είτε άγνοια επί της ουσίας περί του τι είναι και τι προεβύει ο αντισημιτισμός. Εδώ παρατηρούμε και πάλι μια απόκλιση μεταξύ της γενικής ιδεολογικής κατηγορίας (για παράδειγμα, ρατσισμού ή αντισημιτισμού), με τις επιμέρους αντιλήψεις που τη συνθέτουν (για παράδειγμα, ότι οι μετανάστες ευθύνονται για την αύξηση της εγκληματικότητας ή ότι οι «Εβραίοι» είναι πατοδύναμοι και έχουν πρόσβαση σε σκοτεινά κέντρα εξουσίας.

27. Ξέρετε τι είναι ο αντισημιτισμός; (%)

28. Οι «Εβραίοι» κατηγορούνται συχνά ότι βρίσκονται πίσω από σκοτεινά κέντρα εξουσίας. Συμφωνείτε; (%)

Συμπερασματικά, αυτό που διαπιστώνουμε από τη γενική εικόνα του δείγματος είναι ότι οι γυναίκες και όσοι/ες έχουν πιο υψηλό μορφωτικό επίπεδο παρουσιάζουν εν συνόλω ένα πιο «προοδευτικό» προφίλ, ενώ οι Ένοπλες Δυνάμεις και όσοι/ες έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο εμφανίζονται ως οι πιο «αντιδραστικοί». Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εμφανίζονται σε ορισμένες περιπτώσεις «προοδευτικότεροι» των νεότερων ηλικιακά, εύρημα που πιθανώς υποδεικνύει μια στροφή μέρους των μικρότερων ηλικιών προς συντηρητικότερες αντιλήψεις.

Ίσως, όμως, αυτό που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ότι, σύμφωνα με τους πίνακες των συσχετίσεων (συντελεστές συσχέτισης του

Κένταλ [Kendall]),² όσοι/ες εμφανίζουν «αντιδραστική» συμπεριφορά στον ένα δείκτη, ανταποκρίνονται σχεδόν πάντα το ίδιο «αντιδραστικά» και στους υπόλοιπους σχετικούς δείκτες. Αντίθετα, όσοι/ες εμφανίζουν πιο «προοδευτικά» χαρακτηριστικά σε πλήθος δεικτών, παρουσιάζουν χαμηλά και πολύ χαμηλά επίπεδα «αντιδραστικότητας» και σε άλλους σχετικούς δείκτες. Για παράδειγμα, όσοι/ες θεωρούν ότι εγκληματικότητα και μετανάστευση σχετίζονται, ότι δεχόμαστε εισβολή, ότι η Χρυσή Αυγή δεν ήταν εγκληματική οργάνωση, ότι ο ελληνικός πολιτισμός είναι ανώτερος, καθώς και όσοι/ες διαφωνούν με τη χορήγηση ιθαγένειας στα παιδιά των μεταναστών, συμφωνούν ή χρησιμοποιούν τον όρο «λαθρομετανάστες», θεωρούν προδοτική τη συμφωνία των Πρεσπών, συμφωνούν με την αστυνόμευση και πιστεύουν ότι παλιά κοιμόμασταν με ανοιχτές πόρτες, συμφωνούν επίσης με την αύξηση της θητείας, διαφωνούν με τη χορήγηση ίσων δικαιωμάτων στους ομοφυλόφιλα άτομα, θεωρούν το Ισλάμ απειλή, τους «Εβραίους» πίσω από σκοτεινά κέντρα εξουσίας, δεν θα ήθελαν στην πόλη τους τζαμί, θεωρούν εχθρικές τις γειτονικές χώρες, δεν θεωρούν την Ελλάδα ρατσιστική χώρα κτλ. Με λίγα λόγια, οι «αντιδραστικές» αντιλήψεις φαίνεται ότι συνδέονται έντονα θετικά μεταξύ τους, και μάλιστα, στατιστικώς σημαντικά. Ο παράγοντας του φύλου δεν εμφανίστηκε να είναι στατιστικώς σημαντικός με τις αντιλήψεις αυτές, ενώ ενδιαφέρον έχει ότι το υψηλό μορφωτικό επίπεδο έχει αρνητικές συσχετίσεις με τέτοιες «αντιδραστικές» συμπεριφορές, σχεδόν πάντα στατιστικώς σημαντικές. Αντίστροφα, όσοι/ες συμφωνούν με το δικαίωμα των ομοφυλόφιλων στο γάμο και στην υιοθεσία τέκνων, όσοι/ες είδαν θετικά το αποτέλεσμα της δίκης της Χρυσής Αυγής, όσοι/ες συμφωνούν με τη χορήγηση ιθαγένειας στα παιδιά μεταναστών, όσοι/ες δεν συμφωνούν ή δεν χρησιμοποιούν τον όρο «λαθρομετανάστες» και όσοι/ες διαφωνούν με την αστυνόμευση φαίνεται ότι σχετίζονται αρνητικά και στατιστικώς σημαντικά με διάφορες «αντιδραστικές» συμπεριφορές, όπως με την αύξηση της θητείας, τη συσχέτιση εγκληματικότητας και μετανάστευσης, την άποψη ότι δεχόμαστε εισβολή, ή ότι το Ισλάμ συνιστά απειλή για την ελευθερία των γυναικών, ή με την αντίληψη ότι οι «Εβραίοι» βρίσκονται πίσω από σκοτεινά κέντρα εξουσίας, καθώς και με την άποψη ότι η συμφωνία των Πρεσπών ήταν προδοτική και ότι η Ελλάδα δεν είναι ρατσιστική χώρα. Τέλος, το υψηλό μορφωτικό επίπεδο βρέθηκε θετικά και στατιστικώς σημαντικά συσχετισμένο με τις «προοδευτικές» (μη αντιδραστικές) αντιλήψεις στις περισσότερες των περιπτώσεων.

Τα ευρήματα αυτά παρέχουν κάποιες πρώτες ενδείξεις ότι, πράγματι, οι αντιλήψεις αυτές συνιστούν μια συγκροτημένη ιδεολογία και δεν απαντούν

2. Οι πίνακες είναι διαθέσιμοι στο https://rosalux.gr/el/text/i-kanonikopoiisi-toy-akrodexiologoy-stin-ellada-fylo-mme-enoples-dynameis-ekklisia?fbclid=IwAR0vhNL5sd7WF9kiNyfsx70buruc2f9kLjW46-07c_pDweFo8fh-ZD4kneM

«ανεξάρτητα» ή μεμονωμένα στο κοινωνικό σύνολο, το οποίο συχνά σε σημαντικά ποσοστά, που κινούνται περίπου στο 50%, έχει ενσωματώσει πτυχές του ακροδεξιού τρόπου ανάγνωσης της πραγματικότητας και, υπ' αυτή την έννοια, η κανονικοποίηση της ακροδεξιών αντιλήψεων ίσως αποτελεί την πιο σημαντική και ανησυχητική κληρονομιά της Χρυσής Αυγής.

Έκδοση του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ
Παράρτημα Ελλάδα

Η κανονικοποίηση του ακροδεξιού λόγου στην Ελλάδα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ρόζα Βασιλάκη, Γιώργος Σουβλής

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

Φοίβη Δαλιάνη

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Δημήτρης Λυμπερόπουλος

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ, ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Εριφύλη Αράπογλου - ενARTE

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

ΚΕΘΕΑ ΣΧΗΜΑ+ΧΡΩΜΑ

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

George Grosz, *The Pillars of Society*, 1926 (λεπτομέρεια)

© bpk Berlin / Nationalgalerie, SMB / Jörg P. Anders

Η παρούσα έκδοση διατίθεται δωρεάν.

Αθήνα, Νοέμβριος 2021

ISBN: 978-618-5478-07-0

ΙΔΡΥΜΑ ΡΟΖΑ ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΛΛΑΔΑΣ

Καλλιδρομίου 17, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3613769

www.rosalux.gr

Η έκδοση, όπως και οι περισσότερες δραστηριότητες του Παραρτήματος Ελλάδας του Ιδρύματος Ρόζα Λούξεμπουργκ, χρηματοδοτήθηκε από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών.